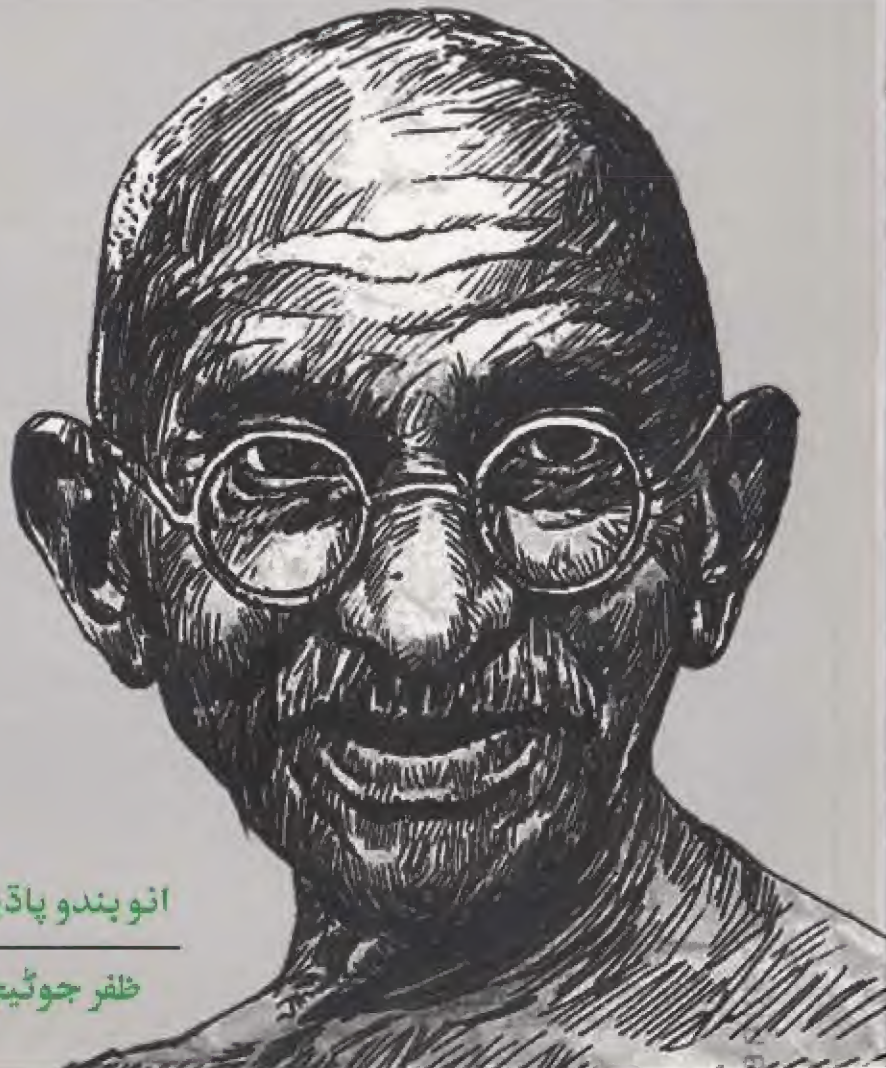

گاندي: روپ هزار

جيون ڪهاڻي

انو بندو پاڌياڻي

ظفر جوڻيجو

گانديءَ ڪڏهن به طاقت جو استعمال نه ڪيو. هو مسجيدداريءَ جو اعليٰ نمونو هو. جنهن يورپ جي ڏاڍو مقابلو هڪ ڀيرو ٿيو. سادگيءَ سان ڪيو. ايندڙ نسل شايد ئي اعتبار ڪن ته هن دنيا ۾ واقع گانديءَ جهڙو به ڪو شخص هيو.

- الهيرت آئنسٽائن

چين سن يات سن جي اڳواڻي ۾ تلوار سنڀالي ۽ بعد ۾ چيان جي ڪالوني بڻيو. پر هندستان گانديءَ جي چونڊ ڪئي. هن جي اڳواڻيءَ ۾ عدم تشدد جي واٽ تي هندي بنا هٿيارن جي جنگ وڙهيا ۽ ڪامياب ٿيا.

سينٽ اسيسي ڪانپوءَ هي ئي شخص آهي، جيڪو دشمنن سان به نرم مزاجي، بي نيازي ۽ سادگيءَ سان پيش آيو.

- ول ڊيورانت

سچ پچ اڇرج ٿو ٿئي. اعتبار ٿي ته تو اچي ته گانديءَ ڪيترن ئي ڪمن ۾ هٿ وڌو ۽ وڏي جوابداريءَ سان انهن سڀني کي توڙ تائين پهچايائين. اهي سڀ ڪم هن دلين، پاڻ اڀڻ واري جذبي سان ڪيا. اهڙا ڪم، جن کي عام طرح ننڍڙا ڪم چيو ويندو آهي، پر گانديجيءَ لاءِ اهي نهايت اهم ۽ ڌيان جوڳا هئا.

- جواهر لال نهرو

Phoenix Books

C-731, GMB Colony, Qasimabad,
Hyderabad, Sindh, Pakistan.
Ph. 00-92-22-2655021
E-mail: trbsindh@yahoo.com

گاندي: روپ هزار

ليکڪ

انو بندو پاڌياڻي

مترجم

ظفر جوڻيجو

فينيڪس بڪس، حيدرآباد

فهرست

V	• ٻه اکر
VI	• تعارف (انگريزي - ڇاپو پهريون)
VIII	• پيش لفظ (انگريزي - ڇاپو پهريون)
IX	• مهاڳ (سنڌي - ڇاپو موجوده)
XII	• پيش لفظ (سنڌي - ڇاپو موجوده)
01	آوڙج
5	بئريستر
15	درزي
18	ڌوبي
21	حجم
26	پنگي
36	موچي
44	نوڪر
51	بورچي
57	ڊاڪٽر
63	نرس
68	اُستاد
76	اُتڪار
86	هٿ وائيو

ڪتاب جو نالو :	گاندھي روپ هزار
موضوع :	جيون ڪھاڻي
ليکڪ :	انوبندوپاڌياڻي
خاڪا :	آر. ڪي. لچمن
مترجم :	ظفر جوڻيجو
ڇاپيندڙ :	جي آر پتڪل، پاپولر پريڪشن، 35 - سي، ٽارڊيو روڊ، بمبئي (انگريزي ڇاپو 1964ع) فينيڪس بڪس، حيدرآباد (سنڌي ڇاپو 2014ع)
لي آئوٽ :	فينيڪس بڪس ٽيم
ڳاڻيٽو :	مڪ هزار
قيمت :	200/- روپيا

Rights are reserved

Title :	Bahuroopi Gandhi
Theme :	Biography
Authored by :	Anu Bandopadhyaya
Illustrations by :	R.K Laxman
Translated by :	Zaffar Junejo
Published by :	G.R Bhatkal, Popular Prakashan, 35/C, Tardeo Road, Bombay (English Edition 1964) Phoenix Books, Hyderabad (Sindhi Edition 2014)
Layout :	Phoenix Books Team
Copies :	1000
Price :	Rs. 200/-

ٻه اکر

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ٻاراڻا ڪتاب شايع ٿي رهيا آهن. پر پوءِ به هڪ اهڙي ڪتابي سلسلي جي گهڻي گهرج هئي، جيڪو ٻارڻن جي ذهنن جي منظر ۽ با ترتيب آبياري ڪري سگهي.

فينيڪس بؤڪس ٽيم وٽ گهڻي عرصي کان هڪ اهڙي ڪتابي سلسلي شروع ڪرڻ جي رٿا هئي، جنهن هيٺ ٻارڻن جي نه رڳو تعليم ۽ ترتيب ڪري سگهجي، پر کين مستقبل جي للڪارن لاءِ تيار به ڪجي.

جائائيل ٻاراڻي ڪتابي رٿا کي هڪ مقصد هيٺ ٽن ڏاڪن ۾ ورهايو ويو آهي. پهرئين ڏاڪي ۾ چوٿين کان پنجون درجو پڻين ڏاڪي ۾ ڇهين کان اٺون درجو ۽ ٽئين ڏاڪي ۾ نائين کان ڏهون درجو شامل آهن. هن ٽئين ڏاڪي ۾ مهاتما گانڌي جي جيون ڪهاڻيءَ جو ترجمو پيش ڪري آهيون. هي ڪتاب هندستان جي اڪثر ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي.

مترجم ڪتاب ۾ فوٽ نوٽ انهيءَ خيال کان ڏنا آهن ته جيئن اڄ جو نوجوان گڏيل هندستان جي اهم شخصن ۽ واقعن کان به واقف ٿي سگهي.

هي ڪتاب پهريون ڀيرو 1964ع ۾ شايع ٿيو هو ۽ هن وقت تائين هن ڪتاب جا ڪيترائي ترجما ۽ ڇاپا دنيا جي مختلف ٻولين ۾ اچي چڪا آهن. مون کي اميد آهي ته هي ڪتاب پڙهندڙن لاءِ اُتساه جو سبب بنجن.

هن ڪتاب کي توهان تائين پهچائڻ ۾ مهراڻ ملاح ۽ احمد سولنگي مکيه ڪردار ادا ڪيو. مان انهن ٻنهي ساٿين جي ته دل سان شڪر گذار آهيان.

مان توهان کي ٻيهر ياد ڏياريان ته مٿي ذڪر ڪيل رٿا تحت ٽنهي ڏاڪن هيٺ نؤ موضوع متعارف ڪيا ويندا جيئن: فطرت، فطري لقاءِ سنڌ شناسي، آکاڻيون، ماحوليات، صحت ۽ صفائي، رياضي، فلسفو، ڳوٺ ۽ شاعري وغيره. هن رٿا هيٺ ٻاراڻي ادب جا شاهڪار ڪتاب ترجمو ڪري ٻارن لاءِ شايع ڪيا ويندا ته جيئن هوموئري طرح دنيا جي ٻارن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي سگهن.

روزينا جوڻيجو

فينيڪس بؤڪس - حيدرآباد

95	هاري
105	پينو فقير
110	ٿورو
117	جیل - پکيٽڙو
126	جنرل
134	ليکڪ
142	صحافي
150	پرنٽر ۽ پبلشر
154	نت نوان فنشن متعارف ڪرائيندڙ
160	جوڳي
166	روحاني پيشوا
173	گانڌيءَ جي زندگيءَ جا اهم واقعا
175	ڏسڻي

تعارف

هيءَ ڪتاب مون وٽ 1949ع کان تيار پيو هو. مون 1948ع ۾ ڊي جي ٽنڊولڪر جو مسودو پڙهيو هو. هيءَ انهن ڏينهن جي ڳالهه جڏهن مون بنگال واري ڪستوربائي تربيتي ڪئمپ مان فارغ ٿيندي ئي هڪ ڳوٺ ۾ عورتن جي سڌاري ۽ پلائي جو ڪم شروع ڪيو. مون اُتي ڏٺو ته ڳوٺاڻا خاص ڪري چوڪريون گانڌي بابت گهڻو باخبر ڪونه هيون. جيتوڻيڪ انهن مان ڪيتريون گانڌيءَ جيانتيءَ جون پيروڪار هيون. هو اٺ هلائينديون هيون ۽ کاڌيءَ جو ڪپڙو به اُٽنديون هيون. پر پوءِ به انهن وٽ گانڌي جو پيرائتو ۽ پورو تعارف ڪونه هو. ٿي سگهي ٿو مان غلط هجان، پر مون ائين محسوس ڪيو هو.

مان اڄ به جيترو ماڻهن، خاص ڪري تعليم يافته ماڻهن سان ملان ٿي ته مون کي لڳي ته هو گانڌيءَ بابت نه ٿا ڄاڻن. سڀ هٿ جي پورهئي کان پري پڇندڙ آهن. مان پاڻ به پورهئي کي ايترو مان ۽ مرتبو ڪونه ڏئي سگهي آهيان. پر پوءِ به مون کي پورهيت جي محنت جو قدر آهي. ان ڪري مان ڏهاڙي ڪوشش ڪندي آهيان ته ڪنهن پورهيت کي سندس ڪم ۾ هٿ وٺايان ته گهٽ ۾ گهٽ اهو احساس ته ٿيم مان به سندن ٻانهن ٻيلي ٿيان پئي ۽ بدلي ۾ هو به مون کي ڪم پيا آچن.

مون هن ڪتاب ۾ گانڌيجيءَ کي هڪ رضاڪار پورهيت طور پيش ڪيو آهي. ڇو ته سندس پورهئي سان رُغبت پيار سبب هئي. هن ڪتاب ۾ ڪجهه واقعا شعوري طرح وجايا اٿم. پر ڪتاب جو مقصد گانڌيجيءَ کي هڪ اُتار بنائڻ نه، پر نوجوانن کي سمجهائڻ آهي ته گانڌي قوم جو آڇو ۽ آزادي جو اڻٽڪار ضرور هيو. پر پوءِ به هڪ انسان طور تنقيد ۽ تبصري کان بالاتر ڪونهي.

هن ڪتاب لکڻ جو خيال منهنجو پنهنجو آهي. مون هي نوجوانن لاءِ لکيو

آهي. هن ڪتاب جو گهڻو مواد ڊي جي ٽنڊولڪر جي ڪتابڙي تان ورتل آهي. جنهن لاءِ مان سندس دل جي گهراين سان شڪر گذار آهيان. ان کانسواءِ مان اين جي جوڳ ۽ پي. آر. سين جي به ٿورائتي آهيان جن مسودي جي سوڌ سنوار ڪئي. ان کان سواءِ مسٽر ايم چلا پتي راڻوءَ جي به ٿورائتي آهيان جنهن منهنجو ڌيان نيشنل هيرالڊ ۾ ڇپيل گانڌيجيءَ جي خاڪن ڏانهن ڇڪايو.

اڄ جو نوجوان، جيڪڏهن گانڌيءَ جي هزارن روپن مان رُڳو هڪ به اپنائتي ته سچ پچ مان پنهنجو پورهيو سڦل پائينديس ۽ ڏاڍي خوش ٿينديس.

انوبندو پاڌيائي

هيءَ ڪتاب آهي ته ٻارن لاءِ ڀرپور مون کي پڪ آهي ته هن جي اڀياس مان وڏا پڻ لطف ماڻيندا ۽ پرائيندا. ڪنهن به شڪ کان سواءِ گانڌي اسان جي دور جو هڪ وڏو ماڻهو هو. پر جن به کيس ڏٺو نه آهي، جيئن خاص ڪري اڄ جي ٻارن ۽ نوجوانن، انهن لاءِ هو هڪ ديو مالائي ڪردار آهي، جنهن وڏا وڏا ڪم به ڏاڍي سولائيءَ سان سرانجام ڏنا.

اُن ڪري ئي هڪ اهڙي ڪتاب جي گهڻي گهرج هئي، جيڪو گانڌيءَ جي عام ڪم ڪارين کي عام منظر تي آڻي، ۽ اها گهرج هن ڪتاب پوري ڪئي آهي.

سچ پچ اچرج ٿو ٿئي، اعتبار تي نه ٿو اچي ته هن ڪيترن ئي ڪمن ۾ هٿ وڌو ۽ وڏي جوابداريءَ سان انهن سڀني کي توڙ تائين پهچايائين. اهي سڀ ڪم هن دلين پان ۽ ڀاڻ واري جذبي سان ڪيا. اهڙا ڪم جن کي عام طرح ننڍڙا ڪم چيو ويندو آهي، گانڌيجيءَ لاءِ اهي نهايت اهم ۽ ڌيان جوڳا هئا.

مون کي خوشي آهي ته هيءَ ڪتاب ان خيال کان لکيو ويو آهي ته عوام کي ٻڌائجي ته گانڌي سياست کان سواءِ، ڏهاڙي ڪهڙين سرگرمين ۾ رُڌل رهندو هو. شايد هيءَ ڪتاب اسان کي گانڌيجيءَ بابت سوچڻ لاءِ هڪ نئون رخ ڏئي.

جواهر لال نهرو

نيو دهلي

10 - مارچ، 1964ع

هيءَ ڪتاب، اُنوينڊو پڌري پنجاهه ورهيه اڳ لکيو هو. اُنوءَ کي اسين سڀ پيار مان ”انودي - اُنوپيٽ“ سڏيندا هئاسين. هن ڪتاب جا پيش لفظ جواهر لعل نهرو لکيا آهن ۽ هن ۾ ڏنل گانڌيجيءَ جا چتر ۽ خاڪا ڀارت جي سڀ کان نامياري ڪارٽونسٽ آر ڪي لچمن ٺاهيا آهن. انوديءَ، پنهنجي سڄي زندگي بنگالي ڳوٺن ۾ عورتن جي سهائتا لاءِ ڪم ڪيو. کيس ٻه ڀيرا نهرو سرڪار ملازمت جي آڇ ڪئي هئي. پر هن هر ڀيري انڪار ڪيو.

هوءَ عمر ۾ پنهنجي ڪم ۾ رُڌل رهي. اُها منهنجي خوشنصيب آهي جو ڪيترائي ورهيه هن سان منهنجي لکپڙهه هلندي رهي، ۽ ساڻ ۾ سانڍڻ جهڙي هن ڪتاب کي ڀارت جي مختلف ٻولين ۾ ترجمي ڪرڻ ۾ ساڻس ٻانهن ٻيلي پڻ رهيس. سچ پچ ته مون لاءِ اها ڊلي خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ظفر پائيءَ هن ڪتاب کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

تمام گهڻن ماڻهن وٽ گانڌيءَ جو تصور گنڌل پينل ۽ روايتي آهي، جيڪو هر هندستاني سرڪار پيش پئي ڪيو آهي. هر سرڪار وٽ گانڌيءَ جو تعارف هن طرح رهيو آهي: ”هو ڪامياب سياستدان، اُٺن جو اهڃاڻ ۽ آزادي جو علمبردار هو وغيره وغيره.“ پر هن عظيم انسان جا ته ڪئين روپ آهن، جيڪي عوام کان اوجھل رهيا آهن. هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيترن ئي ڪمن ۾ دلچسپي ورتي ۽ هن جي محنت ۽ لڳاءُ انهن سمورن ڪمن کي معتبر بنائي ڇڏيو. هن پنهنجي زال لاءِ ساڙهي اُٺي ۽ چولو سڀيو. پاڻ حجم بڻيو مڇي ٿيو ڌوبي بڻيو ۽ هٿن ۾ بهارو ۽ ڪلهي تي گند جي توڪري کڻي ڪاڪوس صاف ڪيائين.

گانڌيءَ انهن سالن جي ڄمار ۾ هڪ ڀيري ڪاٺي ڪڍي آشرم جي رهواسين کي سيڪارڻ لڳو ته نمڪين مانيءَ جون ٽڪريون ڪيئن پچائين ٿا آهن. هو اڪثر سڄي رات جاڳي بيمار ٻارن جي سڀوا ڪندو هو.

ٻارن جي ٽهل ٽڪور ڪندي ڪنهن نه ڪنهن ڪم جيئن ڪلڪ چنڊڻ يا اتو چاڻڻ وغيره پر به رڌل رهندو هو.

اڄ ڪي ٿورا ماڻهو خاص ڪري نوجوان گانڌيءَ جي انهن ڳڻن کان واقف آهن. هونءَ به اسان جو دؤر ٺلهن لفظن، سڪتين گڏجاڻين، سيمينارن ۽ ورڪشاپن مان آڙجي پيو آهي. اهڙن ورڪشاپن ۾ سيڪاريو وڃي ٿو ته آفيس ڪيئن هلائي، ڳوٺاڻن سان رابطا ڪيئن رکجن، وقت ڪيئن ڪتب آڻجي وغيره.

گانڌي شايد انهن سڀني موضوعن تي استادن جو به استاد هو. هن نه رڳو قومي آزاديءَ لاءِ جاکوڙيو پر فرد جي شخصي آزاديءَ لاءِ به ڪوششون ڪيائين. هو چوندو هو: ”جيستائين ڪابه قوم پنهنجن سمورن معاملن ۾ پاڻپري نه آهي، تيستائين اها ڪنهن به طرح آزاد نه آهي.“ سندس اها ڳالهه جيتري قومن لاءِ ٺهڪندڙ آهي، اوتري ئي فردن لاءِ به سچي آهي. هن وقت ذهني پورهيو ۽ هٿ جي پورهيو لاءِ ٻڌا معيار آهن. تعليم ته ڄڻ ماڻهن لاءِ هڪ پروانو بڻجي پئي آهي ته اهي هٿ جو پورهيو نه ڪن. جيتوڻيڪ، گانڌيءَ هٿ جي پورهئي وارا سڀ ڪم وڏي فخر سان ڪيا.

اڄ جي دنيا صارفيت جي ڌڻ ۾ ڦاسي چڪي آهي، يعني: ”خرچ ڪريو ڪاٺ پيو خوش رهو ۽ پوءِ وساري ڇڏيو.“

صارفيت جو جنون اسان جي ڌرتيءَ جا سڀ قدرتي وسيلا هڙپ ڪري رهيو آهي. نتيجي ۾ دنيا گدلي به ٿي رهي آهي. گدلاڻ پسند ۽ خرچاڻو عناصر پنهنجي پاڻ کي ’ترقيءَ ۽ تعمير‘ جي اوڻ ۾ لڪايو ويٺا آهن. هو مختلف هيلاهان هلائي ماڻهوءَ کي اهو باور ٿا ڪرائين ته ڪاٺ ۽ ڪپاڻ ۾ ئي سچي ۽ حقيقي خوشي آهي. اهي اُهي ئي ماڻهو آهن جن پهرين درياهه ۽ نديون گدلا ڪيا ۽ پوءِ اسان کي وري ساڳيو پاڻي منزل وائر جي نالي ۾ وڪيائون. انهن ئي اسان کي سڄ جي من پائيندڙ تاءِ ۽ دل لپائيندڙ چنڊ جي چانڊاڻ کان پري ڪيو ۽ انهن ئي دل وندرائيندڙ ماڳن، سامونڊي ڪنارن ۽

باغن باغيچن تي گهمڻ ڦرڻ لاءِ ٽڪيٽون ۽ اگهه پار مقرر ڪيا. اهي ڏاڍا پاڻ پڏائو ۽ پاڻ هڙتڙا آهن. انهن وٽ هر مسئلي جو حل پئسي ۽ اعليٰ ٽيڪنالاجيءَ جي صورت ۾ موجود آهي.

هاڻي ته هو گرمي پد ۾ واڌ جهڙي سنجيده مسئلي ۾ به تنگ اڙايون ويٺا آهن. جيتوڻيڪ، اهو سائنسدانن ۽ سياستدانن کي حل ڪرڻ ڪپي نه ڪي واپاري پس منظر رکندڙ ادارن يا سماجي ڏڪاندانن کي انهيءَ ڳنڍيل معاملي ۾ هٿ وجهڻ گهرجي.

اسان سڀني کي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته هر ماڻهو پنهنجين معروضي حالتن پٽاندرو وڏو ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو. انهيءَ مد ۾ گانڌيجيءَ جو پيغام ڏاڍو ڪرو ۽ چٽو آهي: ”سادي زندگي گذاريو ته جيئن ٻيا به اوهان جي جيون مان اُتساه وٺي سگهن.“

آروند گپتا، پونہ

2014ع

گاندڙيءَ جي سبق آموز زندگي

انو بندو پاڌيائي طرفان مهاتما گاندڙيءَ جي فڪر ۽ عمل جي روشنيءَ ۾ نوجوانن جي سکيا لاءِ تيار ڪيل هي ڪتاب، جنهن جو مهاڳ نامور سياستدان ۽ دانشور جواهر لال نهرو لکيو هجي، ان تي مون پاران ڪجهه لکڻ ڪو خاص اهميت وارو ڪونهي، پر پوءِ به يوسف جي خريدارن ۾ شامل ٿي رهيو آهيان.

هي سمورو مواد سمجھڻ وارن لاءِ ننڍن ننڍن واقعن جي روشنيءَ ۾ بنهه سادي ۽ سولي ٻوليءَ ۾ پيش ٿيل آهي، جنهن کي صرف پرجهڻ ۽ پروڙڻ جي ضرورت آهي. گاندڙيءَ بابت ذڪر ڪيل هڪ هڪ واقعو سندس عظيم انسان هئڻ جا اهڃاڻ ته ظاهر ڪري ٿي ٿو، پر سوچ ويچار ۽ ان جي روشنيءَ ۾ عمل، (جنهن کي ٻين لفظن ۾ خود تنقيدي چئجي) اندر جي آتما واري آواز جي حقيقت کي سمجھڻ جي سگهه پيدا ڪري ٿو. اهو صرف پنهنجي ڪارگذاريءَ تي نظر رکڻ، پنهنجي ڪيل ڪم بابت مجموعي سماج جي پلائيءَ خاطر سوچڻ ۽ ويچار ڪرڻ واري سگهه ڌارڻ سان ئي حاصل ٿي سگهي ٿي. هن ڪتاب ۾ پيش ڪيل هڪ هڪ واقعو ان حوالي سان ذهن کي جنجهوڙي ٿو. سوچ ويچار سبب ذهني جنجهوڙ وارو اهو عمل هئڻ ته هر انسان ۾ گهرجي، پر سياسي ۽ سماجي ورڪرن ۾ ته ان جو هئڻ نهايت ضروري آهي. ڪنهن به اهڙي ورڪر ۾ جيڪڏهن سادگي، سچائي ۽ خود تنقيد وارو رجحان ڪونهي، ته اهو ميڊيائي ليڊر ته ٿي سگهي ٿو پر حقيقي معنيٰ ۾ روحاني (اندر کي متاثر ڪندڙ) ليڊر ٿي نه ٿو سگهي. گاندڙيءَ جي زندگيءَ جا ان حوالي سان ڪيئي ڪارگر مثال موجود آهن. جيئن سندس بئريسٽر هئڻ واري ذڪر ۾ اچي ٿو ته، اتي انگريزن جون ڊريسون ۽ فيشن ڏسي پاڻ به اهڙا ڪپڙا پائڻ لڳو هو. پر ڪجهه مهينن کان پوءِ کيس احساس ٿيو ته پاڻ ڪيترو نه بيوقوف آهي، جو پنهنجين اڃاين عادتن ۽ مهانگي شوق

سبب پنهنجي پيءُ جي دولت اڏائي رهيو آهي. ان ڳالهه کيس احساس ڏياريو ته هو انگلينڊ ۾ انگريزن جا طور طريقا سکڻ نه پر تعليم پرائڻ آيو آهي. اهو ئي اندر جو آواز هو جنهن گاندڙيءَ جي زندگيءَ کي تبديل ڪري ڇڏيو.

غور ويچار ڪندو رهڻ ۽ خود تنقيد وارو عمل ٿي آهي، جيڪو انسان کي پنهنجي، پرائي، بُري ۽ ڀلي بابت ڄاڻ ڏئي ٿو ۽ سنئين واٽ وٺڻ ۾ مددگار ٿئي ٿو. گاندڙيءَ جي زندگيءَ ۾ اهڙا ڪيئي سبق آموز مثال ملن ٿا، جن مان هڪڙو مثال سندس بئريسٽري تان موٽڻ ۽ پهرين کيس هلائڻ ۾ ناڪام ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي ناڪامي قبول ڪندي، وڪالت ڇڏي، ماڻهن جي ڪمن ڪارين ۾ هٿ وٺڻ واري عمل مان ملي ٿو. اهڙيءَ طرح مهاتما جا هيٺيان به جملا ڪيڏا نه وسيع معنيٰ رکندڙ ۽ رهبري ڪندڙ آهن، نصيحت ڪندي لکي ٿو: ”اسين هنر مند هئڻ کي ڪمتر، ڪلارڪيءَ واري ڪم کي اعليٰ ۽ اڪابرِي سمجهون ٿا ۽ ائين ڪندي اسين ذهني غلاميءَ کي دعوت ڏيون ٿا.“

گاندڙيءَ جي هن ڪتاب ۾ پيش ٿيل واقعن جي روشنيءَ ۾ اها ڳالهه پختي يقين سان چئي سگهجي ٿي ته، هو پيدائشي ڏاهو هو. نه رڳو اهو پر کيس قدرت اها به صلاحيت بخشي هئي ته هو پنهنجي غلط عمل بابت بنهه تڪڙو فيصلو ڪري، ان جو حل ڳولي وٺندو هو.

جڏهن ته اڪثر ماڻهو غلط ۽ صحيح جي سلسلي ۾ جائز اظهار ڪرڻ جي باوجود به عملي طرح ڪجهه به نه ڪري سگهندا آهن، جنهن لاءِ اهي ڪي نه ڪي مجبوريون ذڪر هيٺ آڻيندا آهن. پر حقيقت ۾ ان جو بنيادي ڪارڻ ڪي سماجي ۽ ٻيا خانداني معاملن نه پر سندن پنهنجي اندر واري آواز سان ايمانداري نه ڏيکارڻ هوندو آهي.

ڪا به صلاح يا نصيحت ٻئي کي ڏيڻ تمام سولو ڪم هوندو آهي، پر ان تي پاڻ عمل ڪرڻ بنهه ڏکيو عمل آهي. مهاتما گاندڙي اهڙين ڳالهين کان مُبرا هو. پرائي گندگي صفا ڪرڻ کان وٺي احتجاجن جي اڳواڻي ڪرڻ تائين

مهاتما جيڪا به ڳالهه ڪئي، ان جي شروعات پنهنجو پاڻ کان ڪيائين. اهڙو ئي حال صاف گوئي ۽ ثابت قدمي واري حوالي سان سنڌ جي سائين جي.ايم. سيد جو هوندو هو.

سائين جي.ايم. سيد 1973ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جڏهن تاريخ ساز تقرير ڪئي هئي، تڏهن سندس ڪيترن ئي پوئلڳن جون وايون بتال ٿي ويون هيون. شاگرد برادريءَ ته ان کي موراڳي وائڙپ واري انداز ۾ ورتو يعني ان مان ڪجهه به نه پرايو. ان تقرير بابت چاچي حفيظ قريشي هڪ ڀيرو سائين جي.ايم. سيد کي چيو ”اوهان اها تقرير ڪيڏي نه ڏکي ڪئي آهي.“ سائينءَ ورائيو هو ته ”مان غور ويچار ڪري لکي، چيائي، پوءِ اها ڳالهه ڪئي آهي.“

اهڙي ئي حوالي سان جيرانداس دولترام مهاتما گانڌيءَ لاءِ لکيو آهي ته، ”مهاتما گانڌيءَ جي لکڻي ويچارن سان ڳتيل هوندي آهي. اکر اکر تڪي توري لکندو آهي. هڪ گفتگو به ضرورت ڌار ان هون لکندو ان ڪري اسان کي به گهرجي ته سندس هڪ هڪ ست سوچي پڙهون ۽ ان تي غور ڪري پورو پورو مطلب سمجهون.“

سچ پچ ته مهاتما گانڌيءَ جا گفتا هجن يا سيد جون صلاحون، اصل ڳالهه ته پڙهڻ، پرجهڻ ۽ غور ڪرڻ جي آهي. عمل جو ته ان کان پوءِ نمبر اچي ٿو باقي جيڪڏهن ”پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب مان“ واري ڪار هوندي ته پوءِ هر ڪو پنهنجي منشا موجب تاويلون ڪندو رهندو. اهڙو حال مهاتما گانڌيءَ جي فڪر سان ٿيو آهي ۽ سيد جي فڪر سان به ساڳي صورتحال ڪئي پيئي وڃي.

مهاتما گانڌيءَ جي عملي زندگيءَ واري حوالي سان ننڍن ننڍن بظاهر معمولي واقعن جي روشنيءَ ۾ تيار ڪيل هي ڪتاب سچ پچ ته ويچار ڪرڻ وارن لاءِ وڏي وٽ آهي. جيڪڏهن اڄ به ڪو سياسي توڙي سماجي ورڪر ان کي سمجهي ۽ انهن تي عمل ڪري ته، عوام جون دليون کٽي سگهي ٿو ۽ اهوئي عمل آهي، جيڪو مقصد ماڻڻ واري راهه ۾ مددگار ٿي سگهي ٿو.

قديم سنڌ جي تاريخي شهر ڪاٺياواڙ ۾ ديوان ڪرمچند جي گهر جنم وٺندڙ موهنداس جي فڪر ۽ عمل بابت تيار ڪيل هي ڪتاب جواهر لال نهرو جي بقول، ”آهي ته ٻارن لاءِ ڀر مون کي پڪ آهي ته هن جي اڀياس مان وڏا پن لطف ماڻيندا ۽ پرائيندا.“

هي نرالي نوعيت وارو مواد اهڙو ته سبق آموز آهي، جيڪو هر دؤر ۽ هر عمر جي ماڻهوءَ لاءِ نهايت ئي ڪارگر ۽ ڪارآمد هئڻ ڪري ڪيترين ئي ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي. آءٌ جس ٿو ڏيان پاءُ ظفر کي، جنهن گانڌيءَ جهڙي عظيم انسان جو هي نرالو روپ سنڌ وارن اڳيان نروار ڪيو آهي. پياري ظفر جوڻيجي پاران ڪيل هي محنت شل سنڌ واسين جي رهنمائي ڪرڻ واري عمل ۾ هڪ ڪارگر قدم ثابت ٿي سگهي.

آزاد قاضي

سنڌي شعبو

سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو

آوَرُچُ

هڪ گهڻو ڪاري وڪيل پنهنجن اصيلن کي سمجهايو: ”پاڻ کي ڪورٽن جي چڪرن ۾ تباھ ڇو ٿا ڪريو پنهنجو وقت ۽ پئسو هڪ ٻئي تي ڪيس ڪندي ڇو ٿا وڃايو پنهنجا جهيڙا جهٽا پاڻ ۾ ويهي ڇو نه ٿا نبيريو.“ اهو وڪيل پنهنجو فارغ وقت سجايو ڪرڻ لاءِ هندومت، اسلام، عيسائيت، زردشت ۽ ٻڌمت مذهبن جا ڪتاب پڙهندو هو. انهيءَ کان سواءِ هيءُ جڳ مشهور ڏاهن ۽ اڪابر شخصن جي لکيل ڪتابن جو اڀياس به ڪندو هو. اهڙن ڪتابن جي ڳوڙهي اڀياس ڪيس اتساهيو ته ”ڏهاڙي هر شخص کي هٿ جو پورهيو ڪرڻ گهرجي، هونءَ به رڳو ذهني ڪم ڪرڻ سڀ ڪجهه نه آهي. ڪوبه شخص پڙهيل هجي يا اڻ پڙهيل، ڊاڪٽر هجي يا وڪيل، ڀنگي هجي يا عام ڪمي ڪاسبي، سڀني کي پورهيو جو معاضو هڪ جيترو ملڻ گهرجي.“

هن پنهنجي رهڻي ڪهڻي ۽ اٽلي ويهڻي ۾ هوريان هوريان ڦيرو آندو. هن ڪيپاڻ کان سواءِ هر ننڍو وڏو ڪم پنهنجن هٿن سان ڪرڻ شروع ڪيو. پلي پوءِ اهو ڪهڙو به هجي - ٿانون ڌوڻن کان وٺي ڪاڪوس صاف ڪرڻ تائين. هن پنهنجن گهر ڀاتين ۽ دوستن سان گڏجي هڪ آشرم ۾ پنڌي جيون گهارڻ شروع ڪيو. هن جي ڪن يورپي دوستن به آشرم ۾ رهڻ جي خواهش ڏيکاري ۽ آشرم ۾ سخت محنت ۽ مشقت ڪندڙ هارين جهڙي زندگي گذاري جتي هو پوکي سان گڏ باغباني به ڪندا هئا. آشرم ۾ سندن ٽهل ٽڪور لاءِ ڪوبه نوڪر چاڪر ڪونه هو.

آشرم ۾ هندو مسلمان، عيسائي ۽ پارسي، مزدور، وڪيل، گورا ۽ ڪارا سڀ ميٺ ۽ محبت سان، هڪ وڏي آڪهه وانگي رهندا هئا. هڪ وڏي هال جهڙي رڌڻي ۾ گڏجي ماني کائيندا هئا. انهن جو کاڌو به سندن پوشاڪ جيان سادو هوندو هو. هر آشرم واسيءَ کي في مهينو گذاري لاءِ چاليهه رپيا ملندا هئا. گانڌي پنهنجون جوابداريون پابنديءَ سان نڀائيندو هو ۽ ڏهاڙي رڳو ڇهه ڪلاڪ آرام ڪندو هو.

جڏهن آشرم ۾ هڪ لائڊي پئي ناهيائون ته گانڌي ئي پهريون شخص هو جيڪو مل مزدورن جهڙي هڪ نيري ڍانگري پائي مٿي چڙهيو هو جنهن ۾ ڪيترائي ننڍا وڏا ڪيسا هئا. هن ڪن ڪيسن ۾ ڪوڪا وڌا ته ڪن ۾ نٿ ۽ ٻلٽ، هڪ ڪيسي مان متر ڪو ظاهر هو ته ٻئي ڪيسي ۾ انبوري ۽ پانو پئي لڙڪيا. جڏهن ته چيلهه واري پتي ۾ سوچو ٻڌل هئس. هو ڪيترائي ڏينهن، چئي اُس ۽ ڪاڙهي ۾ لائڊي ناهيندو رهيو.

گانڌي هڪ ڏينهن ماني ڪاڻڻ کان پوءِ، ڪتابن جو گهٽ ٺاهڻ ويٺو ۽ بنا ساهيءَ جي لڳاتار ست ڪلاڪ ڪم ڪندو رهيو ۽ نيٺ ڇت تائين ڊگهو ڪٽ ناهي ساهه پٽيائين. آشرم جي هڪ رستي کي پڪي ڪرڻ جي گهرج ته هتي پر ان واسطي پٿر ۽ بجري وغيره گهرائڻ لاءِ وٽس پئسا نه هئا. گانڌيءَ پنهنجو معمول بنائي ڇڏيو هو ته ڏهاڙي پيار تان موٽندي ٽريل

پڪٽريل پٿر گڏ ڪندو هو. آشرم جي رهواسين جڏهن هن کي ائين پٿر گڏ ڪندي ڏٺو ته پاڻ به پٿر ميڙڻ شروع ڪيائون ۽ ٿوري وقت ۾ هنن ايترا ته پٿر گڏ ڪيا جو آشرم جي رستي کي نه رڳو پڪو ڪيائون پر رستي جي ٻنهي پاسين پٿرن سان چوڪڙيون ۽ ٻاريون ٺاهي گل ۽ ٻوٽا به پوکيائون. جڏهن ٻارن وڏن کي ائين ڪندي ڏٺو ته اهي به ساڻن شامل ٿي ويا، ۽ پوءِ ته اهي آشرم جي هر ڪم جهڙوڪ: باغباني، رڌ پچاءِ، ٻهاري ڏيڻ، واڌڪي، موچڪي ۽ ڪمپازيتريءَ واري ڪم به ۾ هٿ وٺائڻ لڳا.

گانڌيءَ جو پڪو ويسا هو: ”اسين اهاڪا اُنڪري آهيون، جو اسين رانن، موچين، واڌن، لوهرن ۽ حجنن کي پاڻ کان گهٽ سمجهون ٿا. اسان جي هوڏ ۽ پاڻ پڌائڻ واري هٿ ڪمين ڪاسبين جي زندگين مان ماڻهپو ڪسي ورتو آهي. اسين هنرمند هٿن کي ڪمتر، ڪلارڪيءَ واري ڪم کي اعليٰ ۽ اڪابر سمجهون ٿا ۽ ائين ڪندي اسين ذهني غلاميءَ کي دعوت ڏيون ٿا.“

هيءُ وڪيل ماڻهو پريهه ڦٽيءَ جو اُٿي جنڊ تي ڪٽڪ پيهندو هو ۽ پوءِ تيار ٿي، پنج ميل پنڌ ڪري آفيس پهچندو هو. هيءُ پنهنجي ڏاڙهي پاڻ ناهيندو هو پنهنجا ڪپڙا پاڻ ڌوئندو ۽ استري ڪندو هو. سڄي رات جاڳي، پليگ بيماريءَ ۾ ورتل کائين جي مزدورن جي خدمت چاڪري ۽ ٽهل ٽڪور ڪندو هو. هيءُ ڪوڙهين جي ڦٽن ۽ غلاظتن کي ڌوئي صاف سٿرو ڪندو هو. هن پنهنجن ۽ ڀڙاڻن جا ڪاڪوس صاف ڪرڻ ۾ ڪڏهن به شرم ۽ عيب محسوس نه ڪيو. هو سستي، ڊپ ۽ نفرت جهڙين شين کان بيخبر هو.

هيءُ جرنلن ۽ مئگزينن لاءِ مضمون لکندو هو ۽ پاڻ ئي انهن کي تائپ ڪري، پريس ۾ چاپيندو هو ۽ ضروري هوندو هو ته هٿ تي هلندڙ پريس ۾ به هٿ وٺائيندو هو. هيءُ ڪتابن جا جلد به ڏاڍا سُهڻا ٻڌندو هو. هن جا تخليقي هٿ، جيڪي خوبصورت ايڊيٽوريل ۽ خط لکندا هئا، سي اٺ به هلائندا هئا ته ڪپهه به ڪٽيندا هئا، نيٺ نوان سواد پريا طعام به رڌيندا هئا، سبزو توبو ۽ سُئيءَ جو ڪم به ڪندا هئا. ان کان سواءِ وٽن جي چانگ، واڙيءَ

کي گڏ، هنر هلائڻ، پاڻي ڀرڻ، بند ۽ کاٺ ڌارڻ، وهڻ گاڏين ۾ بگرو سامان سڙڻ ۽ لاهڻ جو ڪم به ڪندا هئا.

پاڻ جڏهن جيل ۾ هو ته لڳاتار ٽيون ڪلاڪن تائين هڪ ننڍي ڪرپي سان ٺوٺ زمين جي گڏ ڪيندو هو يا جيل جي ليٽون ليٽون ٿيل ڪمبلن کي ٽاڪيندو هو. جڏهن پورهيو ڪندي ٽڪجي پوندو هو ته ڏٺي ڪي ٻاڏائيندو هو: ”اي مالڪا! مون کي سگهه ڏي ته پنهنجي حصي جو ڪم وقت تي پورو ڪري سگهان!“ هن کي سونپيل ۽ چونڊيل ڪم جي اڌوري رهڻ يا نه ٿيڻ جو اُلو ڏکائي وجهندو هو.

هو جڏهن جوان هو ته هڪ پيري ۾ واري شهر مان سودو سامان وٺڻ لاءِ هن کي 40 ميل پنڌ ڪرڻو پيو. پيري ڪنهن ضروري ڪم سانگي هن کي هڪ ڏينهن ۾ 55 ميل پنڌ ڪرڻو پيو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ جنگ هلندي جڏهن پاڻ رضاڪار بڻيو ته کيس اسٽريچر تي مريض کڻڻ ۽ ڏوٽڻ لاءِ هڪ ئي ڇڪ ۾ 30 کان 40 ميل پنڌ ڪرڻو پوندو هو. پاڻ اٺهتر سالن جي ڄمار ۾ به هفتي جا هڙتي ڏينهن 18 ڪلاڪ ڪم ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته 21 ڪلاڪ به محنت ڪندو هو. گانڌي زندگيءَ جي پوئين حصي ۾ وڏي ڄمار سبب اٺ هلائڻ کان سواءِ ڪو جسماني پورهيو نه ڪيو پر پوءِ به ڳوٺاڻي ڍاڳ ۽ لٽ واري ماڪ پٽل ڊگ تي پيرين اُگهاڙو ٽن ميلن کان پنجن ميلن تائين پنڌ ڪندو هو. گانڌيءَ جي آڏوچائي، پاڻ آرڙ واري جذبي، لڳاتار محنت ڪرڻ جي سگهه ۽ پورهئي سان لڳاءُ کي ڏسي ڏکڻ آفريڪا جي ساڻين هن کي ’ڪرما وير‘ جو خطاب ڏنو هو.

ڪرما وير، موهن داس ڪرمچند گانڌيءَ جو جنم 2 آڪٽوبر 1869ع

تي ٿيو.

بئريسٽر

گانڌيءَ ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ پوءِ ستت ئي قانون جي وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ لنڊن ويو ۽ انٽيمپل ۾ داخلا ورتائين. گانڌيءَ ڏٺو ته انٽيمپل ۾ امتحان پاس ڪرڻ ته بنهه سولو آهي. ڇو ته ڪيترائي شاگرد رڳو استادن پاران مليل ۽ لڪرايل ڳالهين کي پڙهي امتحان پاس ڪري رهيا هئا.

اهڙو سولو ڪورس، جيڪو رڳو نوٽس پڙهي پاس ڪري سگهجي، گانڌيءَ کي نه وڻيو. هن کي اهو سڄو هڪ ٽڪسٽ، هڪ دوکو لڳو. هن پنهنجي هڙتون پئسا خرچ ڪري سڀني مضمونن جا اصلي ڪتاب ورتا ۽ پڙهڻ شروع ڪيائين. هن کي ڪامن لا جا ٽلها جلد پڙهڻ ۾ ٿو مهينا لڳا. هن لاطيني ٻولي سکي ۽ رومن لا جا ڪتاب، رومن ٻوليءَ ۾ پڙهيائين. ان وقت بئرسٽرن کي ’ڊنر بئرسٽرز‘ چيو ويندو هو، ڇو ته ٽن سالن جي ڪورس ۾ ٻارنهن ٽرم هوندا هئا ۽ ان سڄي عرصي ۾ شاگردن کي گهٽ ۾ گهٽ ٻاهتر ڊنر پارٽين ۾ شريڪ ٿيڻو پوندو هو ۽ دعوتون ڪاٽيون پونديون هيون. انهن مهانگين ڊنر پارٽين جو خرچ شاگردن کي ئي پرڻو پوندو هو.

گانڌيءَ کي اهڙي سماجي اُتھ ويهه ۽ ڊنر پروگرام نه وڻيا. هيءُ سوچڻ لڳو ته ڀلا ماني ڪاٺڻ، واڻين ۽ شراب واپرائڻ سان به ڪو سٺو ڪيل ٿي سگهي ٿو ڇا! بهرحال، قاعدي پٽاندر هن کي به ڊنر پارٽين ۾ شريڪ ته ٿيڻو پوندو هو. پر گانڌي سبزي خور ۽ هر نشي کان پري هڪ صوفي منش هو. تنهنڪري هر شاگرد هن کي ڊنر ۾ پنهنجو پيچي چونڊڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته جيئن هن جي حصي جا ٻوڙ پلاءِ ۽ ٻوٽيون کائي ۽ شراب به واپرائي.

اهي ڏنر پروگرام ۽ اهڙو اڀياس گانڌيءَ جي ڪنهن ڪم جا نه ٿيا ۽ نه ئي سندس لڄاڙي طبيعت کلي سگهي. هيءُ سوچڻ لڳو ته ڪنهن به نقطي بابت بحث ڪندي ۽ دليل ڏيندي ڪو ڪتابي علم ڪيئن ڪارائتو ٿي سگهي ٿو؟ هن کي هڪ انگريز وڪيل صلاح ڏني: ”سچ جو ساٿ ڏيندي ۽ ايمانداريءَ واري واٽ وٺندي به وڪالت جي پيشي مان گهر هلائي سگهجي ٿو.“ هن کيس ٻڌايو: ”ڪنهن به ڪيس جون حقيقتون انهيءَ ڪيس جو ٽي ڀاڱي چار حصو هونديون آهن. جيڪڏهن تون حقيقتن تي نظر رکين ته قانون پنهنجو پاڻ تنهنجو ساٿ ڏيندو.“ انهيءَ انگريز وڪيل، گانڌيءَ کي وڌيڪ چيو: ”تاريخ ۽ جنرل ناليچ جو اڀياس ڪر ته جيئن تووٽ معاملن جو پسمنظر وڌيڪ چٽو ٿئي.“ گانڌيءَ هن جي صلاح مڃي ۽ ائين ئي ڪيائين.

گانڌي جڏهن انگلينڊ ۾ هو ته ٿوري وقت لاءِ هن ’انگريز بابو‘ ٿيڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي. انگريزن وارو لهجو سکيو، انگريزي ٻولي شدمد سان ڳالهائڻ جي سکيا ورتائين، ڊانس ڪرڻ ۽ وائيلن وڄائڻ به سکيو. ان زماني جي فئشن پٽاندر مهانگي درزيءَ کان ڪپڙا سبائڻ ۽ مهانگيون ٽايون ۽ اعليٰ قسم جا ٽوپلا پائڻ لڳو. انگريز جوانن ڏانهن دوستيءَ جو هٿ به وڌايائين. پر ڪجهه مهينن کان پوءِ، هن کي محسوس ٿيو ته ائين ڪندي هو آسائش ۽ عياشيءَ ڏانهن ڌڪبو ٿو وڃي. هن کي احساس ٿيو ته پاڻ ڪيترو نه بيوقوف آهي، جو پنهنجين اڃائين عادتن ۽ مهانگي شوق سبب پنهنجي پيءُ جي دولت اڏائي رهيو آهي. هن کي پڇتاءُ ٿيو ته هو انگلينڊ ۾ انگريزن جا طور طريقا سکڻ نه، پر تعليم پرائڻ آيو آهي. هن فيصلو ڪيو ته هاڻي هو سادگيءَ سان رهندو. هن هڪ سادو ۽ سستو ڪمرو ورتو ۽ ماني پچائڻ لاءِ هڪ استو به خريد ڪيائين. صبح جي نئين ۽ رات جي ماني پاڻ پچائڻ لڳو ۽ مانجهاندو ڪنهن سستي هوٽل تي ڪندو هو. ٿرام ۽ بسن بدران پنڌ کي ترجيح ڏئي پاڙي جا پئسا به بچائڻ لڳو. پاڻ ڏهاڙي اٺن کان ڏهه ميل پنڌ ڪري پنهنجا ڪم ڪار پورا ڪندو هو.

گانڌي¹ 32 مهينا، انگلينڊ ۾ رهيو ۽ وقت اندر بئريسٽريءَ جي تعليم پوري ڪيائين. هن جو نالو بئريسٽر طور داخل ڪيو ويو. نتيجي ۾ نڪرڻ جي ٻن ڏينهن کان پوءِ، هيءُ هڪ پاڻيءَ جي جهاز ذريعي ڀارت ڏانهن واپس وريو. گانڌي ڀارت پهچندي ممبئيءَ ۾ هڪ گهر مساڙي تي ورتو ۽ هڪ بورچي پڻ رکيائين. پاڻ ڏهاڙي هاءِ ڪورٽ اُن خيال کان ويندو هو ته ڏسي ته ڪيس ڪيئن ٿا هليا وڃن. ان کان سواءِ ڪلاڪن جا ڪلاڪ بار جي لائبرريءَ ۾ مطالعو پڻ ڪندو هو. ان وقت هن جي مطالعي هيٺ گهڻو ڪري انڊين لا جا ڪتاب رهندا هئا.

گانڌيءَ کي پهريون مليل ڪيس سولو هو. جنهن جي في 30 رپيا طءُ ٿي. هن جي جماران وقت 22 ورهيه هئي ۽ اهو ڪيس هن جو پهريون عملي تجربو هو. جڏهن ڪيس هلائڻ لاءِ ڪورٽ ۾ آيو ته هن جي ٽنگن مان ساهه ڇڏائجي ويو. نڙي خشڪ ٿي ويس، نرڙ تان پگهر نه ٿي بيٺس. نيٺ، پشيمانيءَ وچان ڪيس اڌ ۾ ڇڏي، ڪورٽ مان ٻاهر هليو ويو. پوءِ سڄي جمار انهيءَ ڪورٽ ۾ هن ڪڏهن به ڪوبه ڪيس نه کنيو ۽ نه ئي هلايائين.

ممبئيءَ ۾ رهندي هن جا خرچ وڌڻ لڳا. پر آمدني ٻڙيءَ برابر هئس. هن کي جيڪڏهن ڪو ڪم چڱي نموني آيو پئي ته اهو ياداشت ناما لکڻ هو. پر اهو ڪم ڪنهن بئريسٽر جي شان وٽان نه هو ۽ نه ئي انهيءَ ڪم ۾ ڪي چڱا پئسا ملندا هئا، جو ڪنهن جو گهر ٻار هلي سگهي. ڇهن مهينن جي ڪوششن ۽ تجربن کان پوءِ، جڏهن هن ”هن جي وڪالت نه هلي سگهندي ته هو واپس راجڪوٽ ويو ۽ وڃي، پيءُ ۽ گهر ڀاتين جي خانداني ڪرت ۾ هٿ وٺايائين. هن جي پيءُ کي پنهنجي لنڊن مان تعليم پرائي موٽندڙ بئريسٽر پيءُ ۾ وڏيون اميدون هيون، پر ڏاڍو مايوس ٿيو. گانڌيءَ کي به پنهنجي ناڪاميءَ تي ندامت هئي.

¹ 10 جون 1891ع تي ڪيس بئريسٽريءَ جي سند ملي ۽ 12 جون تي انڊيا ڏانهن آسيو.

گاندڙيءَ راجڪوٽ ۾ وري پنهنجي قسمت آزمائي، پر کيس هڪ ٻيو مسئلو اڳيان آيو. سوا هو ته جيڪوبه وڪيل يا منشي ڪنهن ٻئي وڪيل کي ڪو ڪيس هٿ ڪري ڏيندو هو ته ان وڪيل يا منشيءَ کي ڪميشن جي نالي ۾ ڪجهه پئسا ڏيڻا پوندا هئا. گاندڙيءَ اهڙي ڪميشن ڏيڻ کان انڪار ڪيو. هن اڳيان اهو ڪم غير اخلاقي هو. نيٺ، گاندڙيءَ کي پنهنجي پيءُ سمجهايو ۽ هوراضي ٿي ويو. ان وقت هن جي مهيني جي ڪمائي لڳ ڀڳ ٽي سَوَ رپيا هئي. پر هيءُ انهيءَ ڪم ۾ خوش نه هو ڇو ته هن جي چئني پاسين نڳيءَ ۽ ڪوڙ جو واهيو عام هو.

گاندڙيءَ جا ڀاڳ ڀلا جو هن کي ڏکڻ آفريڪا جي هڪ آسودي² مسلمان واپاريءَ پاران هڪ ڪيس جي سلسلي ۾ آڇ آئي، جنهن هيٺ هن کي سامونڊي جهاز ۾ فرسٽ ڪلاس اچڻ ويڃڻ جي ٽڪيٽ ۽ هڪ هزار پنج سَوَ پنجهتر رپيا فيءَ طور ملڻا ٿيا. هن آڇ قبول ڪئي ۽ ڏورانهين ڏيهه روانو ٿيو. هن کي ڏکڻ آفريڪا جي ڏکين حالتن جو ڪوبه اندازو نه هو. جڏهن جهاز زنجيبار تي لنگر ڪيرايو ته هن جهاز تان لهي، شهر جي ڪورٽن جو جائزو ورتو ته ڪيس ڪيئن ٿا هلائين ۽ اڪلائين. هن کي احساس ٿيو ته ڪاروبار ۽ حساب ڪتاب بابت پڇيل سوال ۽ جواب هن جي مٿان گذري ٿي ويا. جنهن ڪيس جي پيروي ڪرڻ لاءِ پاڻ ڏکڻ آفريڪا وڃي رهيو هو اهو ڪيس به ڪاروبار جي حساب ڪتاب ۽ کاتن بابت هو.

گاندڙيءَ حساب ڪتاب ۽ ڪامرس تي ڪتاب ورتو ۽ انهيءَ جو چڱيءَ ريت اڀياس ڪيائين. ڏکڻ آفريڪا جي ڌرتيءَ تي لهندي ئي هن کي احساس ٿيو ته گورن جو رويو هندستانين سان ڪيڏو نه خراب ۽ ذلت ڀريو آهي. هن کي ڪنهن به گوري وڪيل نه قبول ڪيو ۽ نه ئي هن جو ڪنهن آڌر پاءُ ڪيو. گورا هن کي ”ڪولي بئريسٽر“ سڏڻ لڳا. ڊرين پهچڻ کان پوءِ ٽئين ڏينهن

². دادا عبدالله (م)

هيءُ ڪورٽ ويو. جيئن ئي ڪورٽ ۾ حاضر ٿيو ته جج هن کي پتڪي لاهڻ جو حڪم ڏنو. هن جج جو حڪم نه مڃيو ۽ ڪورٽ مان ٻاهر نڪري آيو. اهڙين ئي ذلت ڀرين ۽ آخِ سونهندڙ حالتن ۾ هن پنهنجا گڻ ۽ لياقتون ڏيکاريون.

گاندڙيءَ پنهنجي اصيل دادا عبدالله کان ڪيس جا تفصيل ورتا ۽ انهن جو چڱيءَ ريت جائزو ورتو. هن ڏٺو ته ٻئي ڌرين، ڪورٽن جا چڪر کائيندي ۽ وڪيلن کي فيون ڏيندي نه رڳو پنهنجو وقت برباد ڪنديون، پر ميٽري چونڊي به داو تي لڳائي، ڪنگال ٿي وينديون. گاندڙيءَ کي پنهنجي اصيل جي مال تي مشهور ٿيڻ جو شوق نه هو ۽ نه ئي ڪو مال ميٽرو هو. هن جو خيال هو ته هڪ سڄي قانوني مشير طور هن جو ڪم پنهنجن ڌرين جو پاڻ ۾ سرچاءُ ڪرائڻ آهي. جڏهن گاندڙيءَ پنهنجي من جي ڳالهه اصيل، دادا عبدالله سان ڪئي ته هو ڏاڍو گهٻرائجي ويو ۽ دلَ هن هٿ لڳو. گاندڙيءَ هن کي خاطري ڪرائي: ”تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ ڪيس بابت جيڪي حقيقتون ۽ نقطا آهن، انهن جي خبر ڪنهن بني بشر ته ڇا پر ملائڪن کي به نه پوندي“ کيس وڌيڪ پڪ ڏياريائين ته ”آءٌ ٻيءَ ڌر کي رڳو اها صلاح ڏيندس ته اها ٺاهه تي راضي ٿئي.“ خير، گاندڙيءَ جي تياڪڙيءَ کان پوءِ به ڪيس هڪ سال تائين هلندو رهيو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گاندڙيءَ کي مشاهدي ۽ مطالعي جو موقعو مليو ۽ هن ڏٺو ته بهترين اٿارني ۽ وڪيل ڏکيا ڪيس ڪيئن ٿا هلائين ۽ اڪلائين. هن دادا عبدالله جي ڪيس ۾ شاهديون پيش ڪيون ۽ نيٺ ڪيس ختم ٿيو. پنهنجن ڌرين فيصلو قبول ڪيو. پر گاندڙي پنهنجي وڪالت جي ڌنڌي جي حوالي سان بي دليو ٿي پيو ڇو ته ڪوبه وڪيل کي به قانوني نقطا اٿاري ڪيس کي اينگهائي سگهيو پئي، جنهن سبب پنهنجن ڌرين کي مالي نقصان ٿيندو ٿي رهيو.

گاندڙيءَ اڃا ڊرين ۾ وڪالت شروع ٿي مَس ڪئي هئي ته هڪ ڏينهن هڪڙو مزدور سندس آفيس ۾ روئندو داخل ٿيو رت پئي ڳڙيس، ڪپڙا ليٽرون هئس ۽ ٻه ڏند تازا ڀڳل هئس. مزدور کيس ٻڌايو ته هن کي پنهنجي گوري مالڪ ڏاڍي مار ڪڍي آهي. گاندڙيءَ هن کي آتڻ ڏني ۽ ٿڌو ڪيو. هڪ گوري ڊاڪٽر کان هن جي مله پتي ڪرايائين ۽ ڏکڻ بابت سرٽيفڪيٽ ورتائين. گاندڙيءَ پورهيت جو ڪيس وڙهيو ۽ کٽيائين. ان کان پوءِ ان مزدور لاءِ نئون مهربان مالڪ ڳوليائين. انهيءَ واقعي کان پوءِ گاندڙي هندستاني پورهيتن ۾ ڏاڍو مقبول ٿيو. هنن کي گاندڙيءَ جي روپ ۾ چڻ ته هڪ محافظ ۽ رهبر ملي پيو هجي. هندستاني، هن کي پورهيتن جو واهرو ۽ ۽ هڏ ڏوڪي سمجهڻ لڳا.

هڪ سال جي تجربي هن کي گهڻو پُراعتماد بنايو. ڪجهه دليلن ۽ گفتگوءَ کان پوءِ، گوري سرڪار ساڳي ڪولي بئريسٽر کي ناتال سپريم ڪورٽ ۾ ڪيس وڙهڻ جي اجازت ڏني. گورا اتارني هن کي کيس نه ڏيندا هئا. پر هيءُ پنهنجي لاءِ پاڻ به مصيبتون پيدا ڪندو هو. هن جي هر وقت اها ڪوشش هوندي هئي ته اهو ثابت ڪري ته وڪالت هڪ ڪوڙي ڪِرت ناهي. هن ڪڏهن به سڄي ڳالهه لڪائڻ جي نه ڪوشش ڪئي ۽ نه ئي شاهدن کي حاضريءَ کان اڳ تياري ڪرائي. هن کي ڪيس ڪٽڻ ۽ هارائڻ جي پرواهه نه هوندي هئي. هيءُ ڪڏهن به پنهنجي طئه ٿيل فيءَ کان گهٽ يا وڌ رقم نه وٺندو هو ۽ جيڪڏهن فيءَ مان ڪي پئسا رهجي به ويندا هئا ته هيءُ پنهنجن اصيلن ڏانهن ڪڏهن به نياپا ۽ ياداشت ناما نه موڪليندو هو ۽ نه ئي ذاتي رُسامي ۽ ناراضگيءَ سبب ڪنهن تي ڪو ڪيس ڪندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾، مٿس چار حملا ٿيا، پر هن انهيءَ معاملي کي ڪورٽ ۾ نه آندو. هن پنهنجي 20 ورهين جي وڪالت ۾ سوين ڪيس، پنهنجن ڌرين سان ڳالهه ٻولهه ڪري ڪورٽ کان ٻاهر ٿي نڀريا.

هڪ ڀيري کيس هلائيندي هن کي لڳو ته هن جو اصيل بي ايماني پيو ڪري هن مابجسٽريٽ کي کيس خارج ڪرڻ جي درخواست ڏني ۽ پنهنجي اصيل کي غلط بياني ڪرڻ تي ڏاڍي چنڊ پٽيائين.

هڪ ڀيري گاندڙيءَ چيو: ”منهنجن اصيلن ته سدائين مون کي ٻئي درجي جو وڪيل سمجهيو. اهي منهنجن صلاحيتن کان ڪڏهن به متاثر نه ٿيا، پر جڏهن ڏٺائون آءُ ڪنهن به حالت ۾ سچ جو ساٿ نٿو ڇڏيان ته پوءِ اهي منهنجي پاسي ٿي بيٺا.“

هن جا اصيل هن جا دوست ۽ ساٿي بڻجي پيا. هن ايمانداريءَ ۽ سچ جو ڌاڪو ڄمايو. هڪ ڀيري هن پنهنجي هڪ پراڻي اصيل کي جيل وڃڻ کان بچائي ورتو. انهيءَ اصيل ڇا ڪيو هو جو ڪجهه سامان ڪسٽم ڊيوٽي ڏيڻ بدران اٽڪل سان بندرگاهه تان ٽٽڪائي ڪڍي ويو هو. پر جڏهن پتڪو ڌوڙ ٿيندي نظر آيس ته گاندڙيءَ سان حال اوريائين. گاندڙيءَ هن کي صلاح ڏني ته ”ڏوهه قبول ڪر ۽ ڏنڊ پري ڏي“ هوڏانهن گاندڙيءَ اتارني جنرل ۽ ڪسٽم آفيسر سان ملاقات ڪئي ۽ کيس سڄي ماجر ٻڌائي ۽ ٻنهي آفيسرن گاندڙيءَ جي ڳالهه مڃي ۽ ڪورٽ ۾ ڏوهاريءَ کان هڪ سوال به نه پڇيائون ۽ ڏوهاريءَ تي رڳو ڏنڊ وڌائون. انهيءَ پراڻي اصيل، احساننديءَ ۽ شڪرگذاريءَ طور سڄي ڳالهه پيرائڻي لکي فريم ڪرائي پنهنجي آفيس ۾ پٽ تي تنگي ڇڏي ته ڪيئن هن ڪسٽم نه ڀريو ڪيئن هن کي سزا اچڻ واري هئي ۽ پوءِ گاندڙيءَ سان ڳالهه ڪيائين. هن ڪيئن کيس سچ ڳالهائڻ ۽ ڏوهه قبولڻ لاءِ چيو ۽ نيٺ هن جي عزت بچي ويئي وغيره، وغيره.

هڪ ڀيري هن ڏٺو ته هن جي اصيل جي حساب ڪتاب ۾ انگن جي غلط داخلا ٿيل آهي. هن اها ڳالهه پنهنجي مخالف کي سمجهائي، ۽ پنهنجي اصيل کي ڏاڍا ڏٽڪا ڏنائين. پهرين ته جج گاندڙيءَ جي دليلن ۽ پيرويءَ تي گهڻو چڙيل هو پر پوءِ گاندڙيءَ جي ايمانداري ڏسي، فيصلو هن جي حق ۾

ڏيندي، ٻي ڏر جي وڪيل کي چيائين ته ”جيڪڏهن گانڌي اهو نقطو نه اُٿاري ها ته تون ڇا ڪرين ها؟“

ڪورٽن جا جج ۽ ٻار جا سڀ وڪيل هن جي عزت ڪندا هئا. هن جا هندستان ۽ ڏکڻ آفريڪا ۾ ڪيترائي گورا ۽ مقامي اصيل هئا. هندستان ۽ آفريڪا ۾ هن ڏٺو ته جيڪڏهن ڪورٽن ۾ هڪ سئو ڪيس اچن ٿا، جن ۾ يورپي ۽ هندستاني ڏر آهن ته نوانوي سيڪڙو هندستانين کي انصاف پلڻ ٿئي ٿو. شايد اهڙين حالتن سبب مجبور ٿي هن چيو هو: ”سنگين سزا جيڪا ڪارن ۽ هندستانين کي ڏني وڃي ٿي، اهڙي ڪنهن انگريز کي ملي آهي؟ ڏسو ته ڪارن خلاف رڻ ٻاريندڙ ۽ نسورو ظلم ڪندڙ انگريز آفيسرن کي ڪيئن نه نالي ماتر سزا ڏني وڃي ٿي!“

گانڌي جا وڪالت ڪرڻ ۽ وڪالت جي پيشي لاءِ ڪي سٺا ويچار نه هئا، پر پوءِ به هن کي وڪالت مان سٺي ڪمائي ٿي رهي هئي. هندستان ۾ ته هن وڪالت ٿوري وقت لاءِ ڪئي، پر ڏکڻ آفريڪا ۾ هو 20 ورهيه ڪندو رهيو. هن شروع شروع ۾ هڪ سٺي علائقي ۾ گهر ورتو ۽ انهيءَ کي هڪ آپرنڊٽ بئريسٽر جي شان ۽ معيار پٽاندر سينگاريو. آچر ۽ موڪل وارن ڏينهن تي گهر ۾ دعوتون ڪندو هو. ان کان سواءِ پنهنجن دوستن ۽ ماتحتن کي گهرائي راتيون به رهائيندو هو. هن جي آفيس، هن جي گهر کان ڇهه ميل پري هئي. پاڻ شروع وارن ڏهاڙن ۾ سائيڪل تي آفيس ويندو هو پر پوءِ پنڌ وڃڻ لڳو. ان وقت، آفريڪا ۾ ڪنهن به هندستانيءَ کي ٿرام ڪار جي اڳينءَ سيٽ تي وهڻ جي اجازت نه هئي. ايئن به آهي ته جيڪڏهن گانڌي ڪوشش ڪري ها ته پنهنجي لاءِ خاص اجازت وٺي سگهيو ٿي، پر هن ائين نه ڪيو. آهستي آهستي هن جي اُت ويهه غريب ۽ مزدور طبقي سان ٿيڻ لڳي ۽ پوءِ ٺٽ نانگر ڇڏي ڏنائين. جڏهن پاڻ 40 ورهين جو ٿيو ته اُن وقت هن جي ماهوار آمدني چار هزار هئي. تڏهن هن وڪالت ڇڏي ڏني ۽ عوامي ڀلائيءَ جا ڪم ڪرڻ لڳو.

گانڌي ڪيترائي سال پوءِ، وڪيلن ۽ بئريسٽرن کي ڳريون فيون وٺڻ تي ننڍو هو ۽ چيو هئائين ته وڪيلن غريبن لاءِ انصاف ڏاڍو مهانگو ڪري ڇڏيو آهي. هن وڌيڪ چيو ته ”ڪورٽون شاھ خرچيءَ هيٺ هلايون وڃن ٿيون، جيڪڏهن اها روش جاري رهي ته غريبن کي ڪڏهن به سستو ۽ ٿڌي تي انصاف ڪونه ملندو.“ گانڌيءَ ٻڌايو ته: ”هڪ سٺي وڪيل جي آمدني پنجاهه هزارن کان شروع ٿي، لکن ۾ ختم ٿئي ٿي.“ هڪ ڀيري گانڌيءَ چيو ته: ”جيڪڏهن وڪيل سچ جو ساٿ ڏين ته قانوني مشاورت ۽ وڪالت نفعي بخش ڪاروبار رهي نه سگهندو ۽ نه عام ماڻهو وڪيلن ۽ ڪورٽن جي وَر چڙهيل رهندا. وڪالت جو ڌنڌو بداخلاقي ۽ ڏوهه سيکاري ٿو. پنهنجن ڏرين جا وڪيل، پنهنجن شاهدن کي پڙهائي، طوطو بنائي، ڪوڙ هڻائين ٿا. اهڙيءَ طرح اهي پنهنجي روح جو ڏيوالو ڪڍي، ٿورڙا ٺڪا ڪمائين ٿا.“

گانڌيءَ محسوس ڪيو هو ته انصاف کي سستو سَولَو ۽ صاف ۽ شفاف بنائڻ لاءِ انقلابي تبديلين جي گهرج آهي. هيءَ غريبن جا ڪيس نالي ماتر رقم عيوض ڪڍندو هو، پر ڪو عوامي ڀلائيءَ ۽ سهائتا جو ڪيس هوندو هو ته ان لاءِ ٽڪو به نه وٺندو هو. جڏهن ڏکڻ آفريڪا ۾ غريبن کي ڪولي ڪالونيءَ مان ميونسپل اختياريءَ لڏائي رهي هئي ته ان مهل هن غريبن جو ساٿ ڏنو. هن هر رهواسيءَ جو ڪيس گهڻي محنت سان تيار ڪيو ۽ في ڪيس جو معاوضو رڳو ڏيڍ سئو رپيا ورتو. هن ستر ڪيسن مان رڳو هڪ ڪيس هارايو. پڇاڙيءَ ۾ جملي فيءَ جو اڌ هن هڪ خيراتي اداري کي ڏنو.

گانڌيءَ ڏکڻ آفريڪا ۾ انساني حقن جي بحاليءَ لاءِ حڪومت خلاف مزاحمت ڪئي. هن تي ڏکڻ آفريڪا ۽ هندستاني ڪورٽن ۾ ڪيس هلايا ويا ۽ ڪيترائي ڀيرا جيل پڻ ويو. ڏکڻ آفريڪا جي انهن ساڳين ڪورٽن ۾ هن کي هٽڪريون هڻي ڪٽهڙي ۾ بيهاريو ويو جتي هن ڏهن سالن تائين هڪ ڪامياب بئريسٽر طور ڪيس هلايا هئا. جڏهن ڪيس پهريون ڀيرو هندستان ۾ سزا آئي ته هن جونالوبئريسٽرن واري فهرست مان خارج ڪيو ويو.

درزي

گاندھيءَ جڏهن عدم سھڪار جي تحريڪ شروع ڪئي ۽ ڪورٽن جي بائڪاٽ جو سڏ ڏنو ته هن قانون توڙيندڙ وڪيل جي سڏ کي ڪيترن ئي وڪيلن ورنايو ۽ پنهنجون وڪالتون ڇڏي اچي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ شامل ٿيا.

گاندھيءَ کي هر هڪ ٻار ڪائونسل عزت ۽ مان ڏنو ۽ هن جي شان ۾ تقريرون ڪيون ۽ مان - پٽڙ پيش ڪيا. گاندھيءَ پڇاڙيءَ ۾ سڀني جا ٿورا مڃيندي چيو: ”آءٌ پنهنجي اندر جي جج جي فيصلي پٽاندر قانون، جنهن جي اوهان پيروي ڪريو ٿا، سو وساري چڪو آهيان.“ پوءِ هيءُ گُل ڄمار قانون جي وضاحت ۽ وڪالت ڪرڻ بدران قانون توڙيندڙ ٿي رهيو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گاندھيءَ کي ٻه ڀيرا سخت پورهيو سان سزا ڏني ويئي هئي. ڪجهه هفتن تائين ته کيس روزانو ٽو ڪلاڪ جيل ۾ گٽب ايندڙ پڙدن ۽ ڦاٽل ڪمبلن کي ٽوپي ڳنڍڻو پوندو هو. ان کان سواءِ هيءُ ٿلهي ڪپڙي کي ڪتري قيدن جي قميصن لاءِ کيسا به ٺاهيندو هو. عجيب ڳالهه هيءُ آهي ته هيءُ پنهنجو ڪم وقت تي پورو ڪري، انتظاميا کان وڌيڪ ڪپڙي جي گهر ڪندو هو ته جيئن وڌيڪ کيسن لاءِ ڪپڙي جا ٽڪر ڪتري سگهي.

هڪ ڀيري، هندستاني جيل ۾ هن ڪيترائي ڏينهن ساندهه سلائي مشين تي ڪم ڪيو ڇو ته هن مشين هلائڻ ۾ پڙ ٽيڙ پئي چاهيو. کيس ڳريون ۽ وڏيون مشينون نه وڻنديون هيون، ڇاڪاڻ ته اهي پورهين جي جاءِ

والاري رهيون هيون ۽ انهن جي مالڪي سرمائيدارن وٽ هئي. هن جو خيال هو ته ’ميشينن کي انسان جي ضروري محنت جو بدل نه هجڻ گهرجي‘ پر مک مسئلو هيءُ هو ته لکين ماڻهن جي واندڪائيءَ کي ڪيئن تعميري ڪم ۾ ڪتب آڻجي؟ هن کي سبڻ واري مشين سان خاص لڳاءُ هو ڇو ته هن جي خيال ۾ ’گجھ ڪم وارين ايجادن مان سلائي مشين به هڪ آهي‘ گانڌيءَ جڏهن سلائي مشين تي پنهنجي زال کي ڪپڙن سبڻ واري محنت پري ڪرت ڪندي ڏٺو ته پيار وڃان هن لاءِ مشين هلائڻ سکيائين. ته جيئن هو ان جو مددگار ٿي سگهي. سندس خيال ۾ ’سلائي مشين پيار ۽ پورهيو جي مڃتا جو اهڃاڻ آهي‘ گانڌيءَ هڪ ڀيري پنهنجي هڪ آشرم جي ساٿيائيءَ کي لکيو هو ”وڳي سبڻ جي ڳڻتي نه ڪجانءِ، ڪجھ ڪلاڪن ۾ وڳو سبي سگهجي ٿو ۽ اسين سلائي مشين پاڙي مان اُڌاري وٺي سگهون ٿا“ هن کي پنهنجي هٿ ۽ ڏانڊو تي وڏو اعتماد هو. هيءُ پنهنجي زال لاءِ چولو کائي ۽ سبي سگهندو هو. هن آشرم ۾ رهواسين کي تر جا مشهور مڇي ۽ درزي موچڪي ۽ درزڪي ڪم بابت سمجهائين ۽ سکيا ڏيندا هئا. هيءُ ڪجهه ڪٿي آڏاڻي تي ٿاڻي، پنهنجو ڪٽو پاڻ ٺاهيندو هو.

گانڌيءَ هارين جي نير پوکڻ واري جدوجهد مهل قومي پوشاڪ پهري جو فيصلو ڪيو ته هڪ برطانوي صحافيءَ توک ڪندي چيو: ”تنهنجي اها پوشاڪ عارضي آهي.“ گانڌيءَ کيس جواب ڏيندي چيو: ”مون سوديشي ٿيڻ جو وچن ڪيو آهي. اڄ کان وٺي منهنجا ڪپڙا هٿ سان اُٿيل ۽ هٿ سان سبيل هوندا، پوءِ اهو ڪم آءٌ پاڻ ڪريان يا وري منهنجو ڪو ساٿي ڪري.“

گانڌيءَ پوءِ ڪٽو پاڻ ته نه ڇڏيو پر ڌرتي به پاڻ شروع ڪيائين. جڏهن هيءُ ڪپڙا سبڻ ۾ رڌل هوندو هو ته ان وقت به پنهنجي سيڪريٽريءَ کي زباني خط لکرائيندو رهندو هو. جڏهن آغا خان محل ۾ نظر بند هو ته هن جيل سپريڊنٽ کي سندس جنم ڏينهن تي کاڌيءَ جا اُٿيل رومال سُوکڙيءَ

طور ڏنا هئا. رومال تي سپريٽينڊنٽ جي نالي جا شروعاتي اکر لکيل هئا. جڏهن هن رومال اٿيو هو ان وقت سندس ڄمار 74 ورهيه هئي.

هن پنهنجي نگرانيءَ ۾ هڪ ساٿيائيءَ کان، پنهنجي پسند واري شال تي کاڌيءَ جي ڏاڳي جون چٽيون هٿايون هيون ۽ پوءِ هو اها ساڳي شال پاڻي گول ميز ڪانفرنس ۾ برطانيا جي وزير اعظم سان گڏ ويٺو هو. هن ڪڏهن به ڏيکاءُ نه ڪيو ۽ نه ئي پرائن ڪپڙن پهري تي پڇتاءُ ڪيائين. هڪ ڀيري ڪنهن گڏجاڻيءَ ۾ هن ڏٺو ته هڪ ورڪر ڦاٿل ڪپڙا پايو ويٺو آهي. هن جلديءَ ۾ هڪ نوٽ لکي ورڪر کي ڏنو جنهن ۾ لکيائين: ”ڦاٿل ڪپڙا پاڻي سُستيءَ جي نشاني آهي، ان تي شرم اچڻ گهرجي. پر چٽيءَ لڳل ڪپڙا پاڻي عزت يا ڏانڊو جو اهڃاڻ آهي. تنهنجيءَ چادر ۾ ٿيل ٽنگ مون کي سٺو نه لڳو. اها صورت حال ٻڌائي ٿي ته تون ڇڙو آهين يا جي سگهرو آهين ته تنهنجي ۽ زال وچ ۾ سرچاءُ ٺاهي يا هيءُ تنهنجي پنهنجي سستي آهي.“

دوبي

سڏي ڪتاب ۾ ڏسيل طريقن پٽاندر ڪپڙا ڌوئڻ سيکارڻ لڳو. هن نئين شروع ڪيل شوق سبب سندس ڏهاڙيءَ جو ڪم وڌڻ لڳو. پر هيءُ آرٽ مڃڻ وارو نه هو.

هن دوبيءَ تي پاڙن بدران پاڻ وهڻو ۽ پاڻيروٿيڻ پئي چاهيو. هڪ ڏينهن پنهنجي وڪيلن واري ٿاءَ کي ڪجهه وڌيڪ ڪلف ڪري ويو ۽ سڙڻ جي ڊپ کان ڪالر کي استري ڪرڻ مهل گرم بدران ٿڌيءَ استري سان استري ڪيائين. پر ٿاءَ کي ايترو ته ڪلف هنيو هٿائين جو اها ٻيٽي نه پئي ٿي. هيءُ به مڙڻ وارو نه هو. ان اُپي ڪالر سان ڪورٽ هليو ويو. سندس دوست هن جو ڪالر ڏسي ڏاڍا ڪليا. دوستن جي ڪل ۽ پوڳ تي اهو ٿيڻ بجاءِ زنده دليءَ سان ورندي ڏنائين: ”يارا ڪپڙن کي ڪلف ڏيڻ جو هيءُ منهنجو پهريون تجربو هو. انڪري مڙئي ڪلف ڪجهه سوايو اچي ويو آهي. ان ۾ ڪلڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟ پر خير، گهٽ ۾ گهٽ توهان ڪليا ته سهي.“

هڪ سنگتيءَ گانڌيءَ کان پڇيو ته ”هتي دوبيين جي ڪوٽ آهي ڇا؟“ گانڌيءَ ورائيس ”نه. دوبي ته ڪوڙ آهن پر خرچ گهڻو ٿو ٿئي. ڪالر ڌارڻ تي جيترو خرچ اچي ٿو اوترو ان جي خريدي تي به نٿو اچي. ان کان سواءِ دوبيءَ تي پاڙن به پوي ٿو انڪري آءٌ پنهنجا ڪپڙا پاڻ ڌوئڻ تي بهتر سمجهان ٿو.“ واقعي هن ايئن ڪري ڏيکاريو. هيءُ باقي عمر هڪ ماهر دوبي ٿي رهيو.

هڪ پيري گوڪلي⁴ گانڌيءَ وٽ مهمان ٿي آيو. گانڌي کيس پنهنجو گرو مڃيندو هو. گوڪلي کي ڪنهن شاهي دعوت ۾ شرڪت ڪرڻي هئي. هن جي مفلر کي سٺپ يا ڪنهن ٻي شيءِ جا نشان لڳل هئا، وقت ايترو ٿورو هو جو مفلر دوبيءَ کان ڌوئاري نه پيو سگهجي. گانڌيءَ وقت جي نزاکت کي ڏسندي گوڪلي کي چيو ”آءٌ توهان جو مفلر ڌوئي، استري ڪري ڏيان.“

بغريست گانڌيءَ کي ڏهاڙي صاف سٿري ۽ آجري يورپي وڳي ۾ ڪورٽ ويڙهو پوندو هو. جنهنڪري کيس وڪيلن واري خاص ٿاءَ روزانو ڌوئڻي پوندي هئي. انهيءَ کان سواءِ هيءُ پنهنجي شرٽ پڻ هر ٻئي ڏينهن ڌوئاريندو هو. ڪپڙن ڌارڻ تي هن جو چڱو خرچ ايندو هو. دوبي به گهڻي ڀاڱي کيس ڪپڙا دير سان ڏيندو هو. جيتوڻيڪ هن کي ٻارنهن کن شرٽون ۽ ڪجهه ٽائيون هيون، پر پوءِ به دوبي هن کي وقت تي ڪپڙا پهچائي نه سگهندو هو. گانڌي پنهنجا خرچ گهٽائڻ پئي گهريا. هڪ ڏينهن بازار مان وڃي ڪپڙن ڌوئڻ جو سڄو سامان ۽ دوبيڪي ڌنڌي بابت هڪ ڪتاب به وٺي آيو. جنهن کي چڱيءَ ريت پڙهيائين ۽ پوءِ ان ۾ ڏسيل صلاح تي عمل ڪندي ڪپڙا ڌوئڻ لڳو. ويڄاري ڪستوربائي³ کي به بخشيائين، ان کي به

⁴. گوپال ڪرشن گوڪلي (1866-1915) مهاراشتر جو ناليوارو سماج سڌارڪ ۽ هندستان جو هڪ اهم اڳواڻ هو.

³. گانڌيءَ جي ڌرم پٽني. سندن شادي 1881ع ۾ ٿي هئي.

حجم

ڏکڻ آفريڪا پهچڻ کان هڪ هفتو پوءِ، گانڌيءَ کي پنهنجيءَ وڪالت جي ڪم ڪار جي سلسلي ۾ شهر ويڻو پيو. هن هڪ ٽيڪسي پاڙي تي ٻڌي ۽ ڪم ڪار لاهي ڊرائيور کي چيائين، ”ڪنهن هوٽل تي هلي چڏ.“ ٽيڪسيءَ واري گاڏي شهر جي هڪ سُئي هوٽل اڳيان اچي بيهاري هيءُ سامان لاهي اندر ويو ۽ هوٽل جي سينگاريل دخل اڳيان سامان رکي، گوري مئنيجر کي ڪمري لاءِ چيائين. جنهن هن جونهن کان چوڻيءَ تائين جائزو ورتو ۽ پوءِ لاپرواهيءَ وچان چيائين، ”افسوس، اسان وٽ ڪوبه ڪمرو خالي ناهي.“ هن کي رات پنهنجي هڪ دوست جي دُڪان ۾ گذارڻي پئي. جڏهن پنهنجي دوست کي هوٽل وارو قصو ٻڌايائين ته سندس دوست ورائيس: ”تو اهو ڪيئن سوچيو ته توکي هوٽل ۾ ڪمرو ملندو؟“ گانڌيءَ

گوکلي، کيس چيو ”آءٌ تنهنجي وڪيل واري صلاحيت تي ته ويساهه ڪري سگهان ٿو پر هڪ ڏوٻيءَ طور مون کي تو بابت سوچڻو پوندو.“ گوکلي هن کي وڌيڪ چيو ”متان مفلر ڦاڙي يا ساڙي وجهين.“ گانڌيءَ اعتماد سان ورائيس ”نه، ائين نه ٿيندو.“ هن گوکلي کي اهڙو ته سٺو مفلر ڏوٻي، استري ڪري ڏنو جو کيس چوڻو پيو ته: ”هاڻي تنهنجي ڏوٻيءَ وارين صلاحيتن بابت مون کي دنيا کان سٺو وٺڻ جي گهرج ناهي. تون واقعي به ڀلوڙ ڏوٻي آهين.“

ڏکڻ آفريڪا واري آشرم ۾ پاڻيءَ جي کوٽ هوندي هئي. عورتن کي ڪپڙا ڌوئڻ لاءِ چڱي پنڌ تان پاڻي آڻڻو پوندو هو. انهيءَ ڪم ۾ گانڌي هنن جي مدد ڪندو هو. شروع وارن ڏينهن ۾ هن جي آڏاڻن تي ڪنهن قدر ڳريون ساڙهيون اُٿيون وينديون هيون. پر (آشرم جي) عورتن ڪڏهن به انهن جي پاڻن تي اعتراض نه واريو. پر جڏهن ڏوٻينديون هيون ته گهڻو گُرڪنديون هيون. گانڌي هنن سان هٿ همراهي ڪرائيندو هو ۽ سندن ساڙهيون ڌوئندو هو. هن ڪڏهن ٻين جا ڪپڙا ڌوئندي عار محسوس نه ڪيو. هڪ ڏينهن هيءُ هڪ شاهوڪار وٽ مهمان ٿي ويو. جڏهن وهنجڻ لاءِ غسل خاني ۾ ويو ته ڏٺائين ته زمين تي هڪ ڌوٽي پئي آهي. هن پنهنجي ڌوٽيءَ سان گڏ انهيءَ کي به ڌوئي اُس ۾ وڌو. (هن کي ڪپڙا، خاص ڪري اڇا ڪپڙا اُس ۾ سڪائڻ سان خاص دلچسپي هوندي هئي. هيءُ چونڊو هو، ”اچي ڪپڙي کي اُس ۾ سڪائڻ سان انهيءَ ۾ وڌيڪ نڪار ۽ اوجر اچي ٿي ۽ جيوڙا به مرن ٿا) هيءُ جڏهن ڌوٽيون اُس ۾ سڪائڻ لاءِ وجهي موٽيو ته هن جي ميزبان کيس چيو ”ٻاپو هيءُ ڇاپيا ڪريو؟“ گانڌيءَ ورندي ڏٺس، ”ڇو ڇا ٿيو؟ هڪ چڱي موچاري ڌوٽي ميري لڳي، پٽ تي پئي هئي، ان کي ڌوٽو اٿر ۽ هاڻي سڪايان پيو. هونءَ به ڀلا شين کي اچو اجرو ڪرڻ ۾ ڪهڙو عار!“ گانڌيءَ لاءِ ته مڙڻي خير هو. پر سندس ميزبان ڏاڍو لڄي ٿيو.

چيو. ”چوان پر ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ جنهن تي دوست چيس ته ”خير، آهستي آهستي سڀ خبر پئجي ويندي.“ واقعي هن کي چڱيءَ ريت معلوم ٿيو ته ڏکڻ آفريڪا ۾ ڪيئن هر هنڌ هندستانين جي بي عزتي پئي ٿي. گانڌيءَ کي خود به چماٽون لڳيون، نونشا لڳا، لتون ۽ مڪون لڳيون ۽ ريل گاڏيءَ مان ڍڪا ڏئي لائو ويو. ڇاڪاڻ ته هيءُ گورو نه، پر هندستاني هو. پر پوءِ به هيءُ اهو سمجهي نه سگهيو ته گورا هندستانين جي ايتري تذليل چوڻا ڪن! چو ته هن اڳيان سوال هيءُ هو ته: ”ڇا سڀ انسان خدا جا ٻار نه آهن ۽ ڇا عيسا مذهب پيار ۽ باجهه جو درس نٿو ڏئي؟“

هڪ ڏينهن گانڌي سِيرِب ٺهراڻ لاءِ هڪ سٺون تي ويو. گوري حजर هن کان پڇيو: ”ڪهڙو ڪم آهي؟“ هن چيس ته ”وار ٺهراڻا آهن.“ حजर ورندي ڏنس، ”آءٌ تنهنجا وار نه ٿو ٺاهي سگهان، جيڪڏهن مون ڪنهن ڪاري ۽ ناسي چمڙيءَ واري جا وار پنهنجي سٺون تي ٺاهيا ته پوءِ گورا گرامهڪ مون وٽ نه ايندا.“ گانڌيءَ کي گوري حजर جي اهڙي چوڻ تي رنج رسيو ۽ انهيءَ بي رُخِيءَ ۽ بي عزتيءَ کيس ڏاڍو ورنجايو. هيءُ بازار ويو ۽ وار ٺاهڻ جا اوزار وٺي آيو ۽ پنهنجا وار پاڻ ٺاهڻ شروع ڪيائين. هيءُ پنهنجي ڏاڙهيءَ تي اڳ ۾ ئي پاڻ لاهيندو هو پر وار ٺاهڻ بي ڳالهه هئي. هونءَ به اهو ڪم ڪنهن به طرح هڪ وڪيل جو ته نه هو. پر پوءِ ڪنهن به طرح وار ٺاهي، ٻئي ڏينهن ڪورٽ ويو جڏهن هن جي ساٿين هن جي گهٽ وڌ ڪٽيل وارن کي ڏٺو ته سندن ڪل بيٺي نه ٿي. نيٺ، هڪ ساٿيءَ پنهنجي ڪل روڪي، هن کان پڇيو: ”گانڌي ڏي خبر تنهنجا وار ڪٿا ٿڪي ويا آهن ڇا؟ گانڌيءَ ڏاڍي سنجيدگيءَ سان ورندي ڏني.“ نه اصل ۾ گوري حजर هڪ ڪاري ماڻهوءَ جي وارن کي هٿ لائڻ کان انڪار ڪيو. انڪري مون پنهنجا وار پاڻ ٺاهڻ جو فيصلو ڪيو آهي. پوءِ کڻي ڪيترا به خراب چونه ڪٿيان“

گانڌيءَ جو پنهنجي حجامت پاڻ ڪرڻ جو اهو پهريون تجربو هو. ان وقت سندس عمر 28 ورهيه هئي. ان کان پوءِ هيءُ گهڻي ڀاڱي پنهنجي

حجامت پاڻ ڪندو هو. هن جي آشرم ۾ ڪڏهن به ڪوبه حजर نه آيو. آشرم ۾ رهندڙ واري وٽي سان هڪٻئي جي سِيرِب ٺاهيندا هئا. گانڌيءَ جي ڪوشش هوندي هئي ته آشرم ۾ رهندڙ ماڻهو صاف سٿرا هجن. هونءَ به آشرم ۾ ڪوبه فٽشن نه هو. اتي رهندڙ ڪوبه ماڻهو عَمَدَن وڳن پائڻ يا لڏيد ڪاڌن کائڻ جي طلب نه ڪندو هو. هر آچر تي صبح جو گانڌي وهنجڻ کان اڳ، آشرم جي چوڪرن جا وار ڪپاڙيءَ تائين ڪٽي ڇڏيندو هو جنهن تي چوڪرا ڏاڍو خفا ٿيندا هئا. هڪ ڀيري هن ٻن عورتن جا چوٽا به ڪٽيا هئا.

ڏکڻ آفريڪا جي جيلن ۾ قيدين کي ڦٽي رکڻ ۽ ڏيڻ جي اجازت نه هئي. جن به ڏوهارين کي ٻن يا ٻن کان وڌيڪ مهينن جي سزا مليل هوندي هئي، انهن جي نوڙهه ڪئي ويندي هئي ۽ ٽيون ڪوڙيون وينديون هيون. پر جڏهن گانڌي ۽ سندس ساٿي قيد ٿيا ته جيل انتظاميا کين نوڙهه ڪرائڻ ۽ مڇن ڪوڙائڻ کان آجور قرار ڏنو. پر گانڌيءَ چيو ته ”هو جيل جي هر تجربي مان گذرڻ چاهي ٿو.“ جڏهن گانڌيءَ جيلر کي لکت ۾ اهڙي گذارش ڪئي ته پوءِ کيس هڪ پاڪي ۽ ٻه ڦٽنچون ڏنيون ويون. اهڙيءَ طرح، پنهنجي سِيرِب کان پوءِ هو عام قيدين جي سِيرِب به ڪندو هو. هيءُ ۽ سندس ٻه ساٿي ڏهاڙي ٻن ڪلاڪن تائين حجامڪو ڪم ڪندا هئا.

جڏهن هيءُ آغا خان محل ۾ قيد هو جتي هن سان آشرم جا ساٿي به گڏ هئا ته هڪ ڏينهن، هڪ نوجوان عورت هن کي چيو: ”هاڻو مون کي ٻُڌو گهڻو تنگ ٿو ڪري، دل ٿي چوي ته وار ڪوڙائي، مٿي تي ڪجهه هٿان.“ بنا دير جي گانڌيءَ جواب ڏنس ته ”ها! دير ڇاجي، اهو ڪم هينئر ئي ڪر ۽ ڦٽنچي گهراءُ“ ڦٽنچي اچڻ ۾ دير ٿي نه لڳي ۽ ان عورت جا ڪلهن تي پونڊڙ وار گهڙيءَ ۾ ڪٽجي هيٺ ڪرڻ لڳا. گانڌي جڏهن هيءُ حجامڪو ڪم ڪري رهيو هو ان وقت سندن ڄمار 75 ورهيه هئي.

سوديشي تحريڪ وقت گانڌيءَ ولاتتي سڀيتن بدران ديسي پاڪي استعمال ڪرڻ شروع ڪئي هئي. آهستي آهستي هيءُ پاڪيءَ

جو چڱو استعمال سگهي ويو جو آئيني، صابن ۽ برش کان سواءِ به ڏاڙهي لاهي ويندو هو.

گاندھي حجامڪي ڪم کي ڏاڍو ساراهيندو هو ۽ سٺن ڪاريگرن کي داد پڻ ڏيندو هو.

هڪ ڀيري گاندھي مٺي لال⁵ بابت لکيو ته: ”هن منهنجي دل سان سيرب ڪئي آهي. هن جي پاڪي ديسي آهي ۽ هيءُ صابن کان سواءِ ڏاڙهي لاهي ٿو. هاڻي ته ڪيترن ئي ساٿين سيرب لاءِ هن جي واٽ ورتي آهي ۽ واقعي پرکيوائن ته پاڪيءَ سان سيرب ڪرڻ آسان آهي.“

گاندھي باخبر هو ته ڳوٺاڻا حَجَمَ جراحیءَ ۾ ڪيڏا نه ماهر آهن. جو هو وڏي مهارت سان لٽ لُڙيءَ کي ٽُڪوڏين ٿا ۽ جسم جي ڪنهن به حصي ۾ ڪو ڪنڊو يا ڪا چيٽ پئجي وڃي ته ٻاهر ڪڍن ٿا. پر ساڳئي وقت گهڻو آرمو به هو ڇو ته هو انهيءَ ڪم لاءِ نه پنهنجن اوزارن کي صاف رکن ٿا ۽ نه ئي لٽ لُڙيءَ جو گند اُگهڻ لاءِ صاف ڪپڙو ڪتب آڻين ٿا.

هڪ ڀيري هڪ ڀنگيءَ هن کي چيو ”آءُ وارڌا⁶ ويڻ چاهيان ٿو.“ جڏهن هن کان سبب پڇيو ويو ته جواب ڏنائين، ”سيرب لاءِ“ گاندھيءَ پڇيس، ”هتي اهو ڪم نه ٿو ٿي سگهي ڇا؟“ ڀنگيءَ ورائيو، ”هن ڳوٺ جا حجم منهنجي سيرب ناهن ناهيندا ۽ ڳوٺ ۾ ڪو هريجن حجم آهي ئي ڪونه هاڻي آءُ انهيءَ حجم کان سيرب ڪيئن ٿو ٺهرائي سگهان، جيڪو اڳ ۾ ئي انڪار ڪريو ويٺو آهي.“ ان واقعي کان پوءِ گاندھيءَ اُن ڳوٺ جي حجم کان سيرب ٺهرائڻ بند ڪئي. گاندھي جڏهن هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ سفر

ڪندو هو ۽ پنهنجي سيرب لاءِ وقت نه ملندو هُئس ته پوءِ ڪنهن به مقامي حجم کان سيرب ٺهرائيندو هو.

سويشي تحريڪ وقت، گاندھيءَ چيو: ”آءُ پنهنجي سيرب ڪنهن اهڙي حجم کان ٺهرائڻ چاهيان ٿو جنهن کي کاڌيءَ جا ڪپڙا پاتل هُجن.“ اهڙي حجم جي ڳولا ۾ ورڪر هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙيا. هن ورڪرن کي تاڪيد ڪيو: ”اسان کي پنهنجيءَ تحريڪ ۾ ڏوپين ۽ حجمن کي شامل ڪرڻ گهرجي، ڇو ته حجم ڪچهرين جا ڪوڏيا آهن، اهي اسان جي پيغام ڦهلائڻ ۾ چڱو ڪردار ادا ڪندا.“

هڪ ڀيري اُڙيسا ۾ گاندھي ڪنهن حجم جو انتظار ڪري رهيو هو ته هڪ عورت سيرب جي سامان سميت اچي پهتي. پر کيس زيور جهڙوڪ: نٿ، والا، هاريءَ ڪنگڙ وغيره پاتل هئا. گاندھيءَ هن کان پڇيو ”تون منهنجي سيرب ناهيندين؟“ هن مرڪندي ڪنڌ سان هائو ڪار ڪئي ۽ پاڪي ٺيڻ لڳي. گاندھيءَ وري هن کان پڇيو ”ايترا ڳرا زيور ڇو پاتا اٿئي؟ اهي توکي خوبصورت ته نٿا بنائين، اهي ته ڏاڍا گندا آهن.“ مائٽيءَ جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا ۽ ورندي ڏنائين: ”اوهان کي خبر آهي ته اڄوڪي خاص ڏينهن لاءِ آءُ هي زيور ڪنهن کان اڏارا وٺي پائي آئي آهيان. سوچيم ته اوهان جهڙي وڏيءَ هستيءَ اڳيان ٻُسي ڪيئن اچان. هن عورت گاندھيءَ جي نوڙهه ڪئي ۽ ڏاڙهي لٽائين. گاندھيءَ کيس معاوضو ڏنو جيڪو حجام عورت سندس قدم ۾ رکيو ۽ نوڙت سان اجازت ورتائين.

⁵. گاندھيءَ جو ٻيو نمبر پٽ، جنهن ڌار سا لوڻ واري ڪارخاني واري واقعي ۾ اتساهيندڙ ۽ ساراهه جوڳو حصو ورتو هو.

⁶. 1850ع جي ڏهاڪي ۾ انگريز سرڪار وارڌا کي مرڪزي صوبي ۾ شامل ڪيو هو. پر وارڌا گاندھيءَ جي آشرم ۾ 1934ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جي اجلاس منعقد ٿيڻ سبب مشهوري ماڻي.

پنگي

گانڌيءَ جي راجڪوٽ واري اباڻي گهر ۾ اُڪا نالي هڪ ٻالو رکيل هو جيڪو گهر جي صفائي ڪندو ۽ گند ڪچرو ڍوئيندو هو. ننڍي هوندي هو جيڪڏهن اُڪا کي ڇهي وجهندو هو ته ماڻس پتلي ٻائي پاڪ پوتر ٿيڻ واسطي کيس سنان ڪرڻ لاءِ چوندي هئي. گانڌيءَ هونءَ ته هڪ فرمانبردار ۽ سٺو ٻار هو پر کيس پنهنجي ماءُ جي اها ڳالهه نه وڻندي هئي. هو اُن وقت، جيتوڻيڪ ٻارهن ورهين جو هو پر گهڻو ڪري پنهنجي ماءُ سان بحث پيو ڪندو هو ته ”اُڪا، جيڪو اسان جو گند ڪچرو صاف ڪري ٿو ان کي هٿ لائڻ سان ڀلا آءٌ پليت ڪيئن ٿو ٿيان؟ آءٌ اوهان جي حڪم جي نافرمان ٿي ڪريان، پر رامائڻ ۾ چيل آهي ته رام، گهاڪا کي پاڪر پاتو هو هاڻي ٻڌايو ته، رامائڻ اسان کي ڪيئن ٿو غلط ٻڌائي سگهي؟“

گانڌي پنگيءَ وارو ڪم هڪ ڪرت طور ڏکڻ آفريڪا ۾ سکيو. هن جا ويجهو دوست کيس پيار مان مهاپنگي جي نالي سان سڏيندا هئا. ڏکڻ آفريڪا ۾ ٽي سال رهڻ کان پوءِ هيءُ جڏهن پنهنجي زال ۽ ٻارن کي وٺڻ هندستان آيو ته اُن وقت، ممبئي پريزيڊنسيءَ ۾ ويا پڪڙجي چڪي هئي. انهيءَ ڳالهه جو وڏو امڪان هو ته اها ويا راجڪوٽ تائين به پهچي سگهي ٿي. صورتحال جو اندازو لڳائيندي، گانڌيءَ هڪدم سرڪار کي پنهنجون خدمتون آڇيون. هن راجڪوٽ شهر جي هر گهر جو ڪاڪوس پاڻ وڃي جاچيو ۽ گهر جي مالڪن کي تاڪيد ڪندي چيائين ته ”گهر جو ڪاڪوس بلڪل صاف رکو.“ هن جڏهن غريب ۽ ماني مڃي ۽ وارن گهرن ۾ گندگيءَ جا ڍير ڏٺا، جيڪي سُڪي سڙي ۽ ڪلرائجي ويا هئا ته هن کي احساس ٿيو ته صورتحال ڪيڏي نه ڳنڍيل آهي. هوڏانهن ڪن هوند وارن گهرن اندر کڏون ڪوتي ڪاڪوس ٺاهيا هئا، جن مان برداشت نه ٿيڻ جوڳي بدبوءِ ايندي هئي. هن کي اندازو ٿيو ته راجڪوٽ جا شهري بي حسيءَ جي حد تائين پنهنجن معاملن کان ڪن لاٿار ڪري رهيا هئا.

راجڪوٽ شهر جي رهواسين مان، جيڪڏهن ڪن گانڌيءَ جي مشورن پٽاندڙ پنهنجا ڪاڪوس صاف ڪيا ۽ گند ڪچري کي ٿانِيڪو ڪيو ته اهي رڳو پورهيت، ۽ ڪم ذاتيا هئا. گانڌيءَ شهرين کي وري وري چيو ته ”ڪاڪوس ۾ ٻه ناليون ٺاهيو. هڪ پيشاب لاءِ ۽ ٻي پائخاني لاءِ، ڇو ته ايئن ڪرڻ سان ڪاڪوس جي صفائي ڪرڻ ۽ پائخانو ڍوئي ٻاهر اُڇلائڻ ۾ وڌيڪ آساني ٿئي ٿي.“

گانڌيءَ جي خاندان جو راجڪوٽ ۾ وڏو شان مان ۽ ناماچار هو. سندس ڏاڏو راجڪوٽ ۽ پروارين رياستن جو ديوان رهي چڪو هو انڪري هن جي ڪٽنب کي راجڪوٽ ۽ شهر کان ٻاهر، پري پري تائين سڀڪو سڃاڻندو هو. قدرت جو لقاءُ ته ڏسو ته ستر سالن کان پوءِ هڪ پرائيم منسٽر جو بئريسٽر پوٽو شهر جا ڪاڪوس ۽ گتڙ چڪاسي رهيو هو. گانڌي انهيءَ ڏکي گهڙيءَ ۾ هڪ قدم به پوئتي نه هٽيو. پاڻ مغرب جي ڪيترين ئي ڳالهين

تي تنقيد ڪندو هو. پر هميشه چوندو هو ته ”مون گندي پاڻيءَ جي نيڪال ۽ شهري صفائيءَ جو انتظام مغرب کان سکيو آهي.“ هن اهڙو نظام هندستان ۾ به چاهيو ٿي.

گاندھي جڏهن ٻيو ڀيرو ڏکڻ آفريڪا مان هندستان آيو ته هن ڪلڪتي ۾ ٿيندڙ ڪانگريس جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي. اجلاس ۾ هن ڏکڻ آفريڪا جي هندستانين سان ٿيندڙ ظلمن ۽ زيادتين جو تفصيلي ذڪر ڪيو. گاندھيءَ ڏٺو ته ڪانگريس پاران قائم ڪيل ڪئمپ ۾ گندگيءَ جي نيڪال ۽ صفائيءَ جو انتظام بنهه خراب هو. ڪجهه وفد ته ان ئي ورندي کي ڪاڪوس طور ڪتب آڻي رهيا هئا، جن جي ڪمرن ۾ اهي ترسيل هئا، ۽ حيرت جي ڳالهه اها ته اهڙيءَ حالت تي ڪنهن کي به اعتراض نه هو. گاندھيءَ جڏهن انهيءَ ڪراحت پري صورتحال جي نشاندهي ڪئي ۽ ڪانگريس جي رضاڪارن کان ان بابت پڇاڻو ڪيو ته انهن ٽُھ ٻُھ ورائيو ته ”اهو اسان جو نه پر پنگين جو ڪم آهي.“ سندن اهو جواب ٻڌي گاندھيءَ ڪنهن رضاڪار کي ٻهاري آڻڻ لاءِ چيو ۽ سندن سامهون گند ٻهارڻ ۽ ڪاڪوس صاف ڪرڻ لڳو. ان ڪم کان واندو ٿي پوءِ مغربي طرز جا ڪپڙا پائي اجلاس جي سيشن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. ڪيترائي سال پوءِ جڏهن گاندھي ڪانگريس جي اڪين جو تارو بڻيو ته پوءِ ڪانگريس جي ڪئمپن ۾ ”رضاءُ ڪار پنگي جٿا“ قائم ٿيڻ لڳا. تاريخ ۾ اهو پهريون ڀيرو هو جو برهمڻ وڏي تعداد ۾ شورو وارو ڪم ڪرڻ لڳا هئا.

هري پورا ۾ ڪانگريس جو اجلاس ٿيڻ مهل گندي پاڻيءَ جي نيڪال ۽ ڪاڪوسن جي صفائيءَ ۽ انتظام لاءِ ٻن هزار رضاڪارن ۽ استادن کي خاص سکيا ڏيئي تيار ڪيو ويو هو. گاندھيءَ لاءِ اهو تصور ئي پوائتو هو ته اسان مان ڪن جي سڃاڻپ پنگين ۽ ٻالن طور هجي ۽ سڄي ڄمار انهن جو ڪم ٻين جي گندگي صاف ڪرڻ هجي ۽ پوءِ اهو پورهيو سندن سڃاڻپ بڻجي وڃي. هن چاهيو ٿي ته هندستان ۾ اڇوتن ۽ برهمڻ جي بنياد تي ورهايل سماج جو مڪمل خاتمو آڻجي.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گورا، هندستانين جي گدلاڻپ ۽ گندگيءَ سبب ڪانئن نفرت ڪندا هئا. گاندھيءَ هندستان جي ڪالونين ۽ رهائشي علائقن جو دورو ڪيو ۽ کين پنهنجا گهر، گهٽيون ۽ پاڙا صاف سٿرا رکڻ لاءِ چيائين. هيءُ هاڻي صفائيءَ بابت عوامي گڏجاڻين ۾ ڳالهائڻ لڳو ۽ اخبارن ۾ پڻ مضمون لکيائين. گاندھيءَ جو ڊرين وارو گهر مغربي طرز جو ٺهيل هو. پر ان ۾ وهنجڻ جي جاءِ ۽ ڪاڪوسن ۾ نيڪال جو ڪوبه بندوبست نه هو. پر پاڻخاني لاءِ ڪي ڪمبوڊ يا ايئن ڪٿي چئجي ته پاڻوڻن نموني اونهيون گينڊيون ٺهيل هونديون هيون، جن ۾ گڏ ٿيل پاڻخانو ٻاهر اڇلائڻو پوندو هو ۽ وري گينڊين کي صاف ڪري ڪاڪوس ۾ رکڻو پوندو هو. گاندھي ڪڏهن ڪڏهن پاڻ سان گڏ رهندڙ پنهنجي ڪلارڪ جي گينڊي به صاف ڪندو هو ۽ ڪستوربائي کي به ايئن ڪرڻ لاءِ زور ڀريندو هو. هن پنهنجن ننڍڙن پٽن کي پڻ ايئن ڪرڻ سيکاريو. هڪ ڀيري ڪستوربائي، وٽن رهندڙ هڪ گهٽ ذات واري هندوءَ جي گينڊي صاف ڪندي ڏاڍي ڪُرڪي هئي. سندس اهڙي رويي تي گاندھيءَ کيس ڏاڍا ڌڙڪا ڏنا ۽ چيائينس ته ”جيڪڏهن توو ذات پات جو متيڏ آهي ته ڀلي هيءُ گهر ڇڏي وڃ.“

هڪ ڀيري گاندھيءَ جي ويجهن ساٿين هن سان اُٿ ويهه ۽ ڳالهه ٻولهه بند ڪري ڇڏي چو ته هن ساڀرمتي⁷ آشرم ۾ هڪ اڇوت جوڙي کي رهڻ ڏنو هو.

هڪ ڀيري ڏکڻ آفريڪا جي جيل ۾ گاندھيءَ جيل جا گتر ۽ هوديون صاف ڪرڻ جو ڪم پنهنجي ذمي ڪنيو. ٻئي ڀيري جڏهن ساڳي جيل ۾ قيد ٿيو ته جيل انتظاميا هن کي پنگيءَ جو ڪم ڏنو هو.

گاندھي آفريڪا ۾ ويهه سال رهڻ کان پوءِ، 46 هن ورهين جي ڄمار ۾

⁷ هيءُ آشرم 17 جون 1917ع تي قائم ٿيو. آشرم سامهون مٿي نديءَ ڪناري واقع آهي.

هتان ئي گاندھيءَ 12 مارچ 1930ع تي ’برٽش سالٽ لا‘ خلاف پنهنجو تاريخي مارچ 78 ساٿين سان گڏ شروع ڪيو هو.

پنهجن سائين سميت هندستان واپس آيو. انهيءَ ئي سال هيءَ جڳ مشهور گُڻپ ميلي تي پڻ ويو هو. جتي هن پنهنجن سائين سان گڏجي ميلي ۾ پنگين وارو ڪم ڪيو. ساڳي سال هو 'سرونٽس آف انڊيا سوسائٽي'⁸ جي پوني واري آفيس ۾ پڻ ويو. صبح جو سوسائٽيءَ جي ڪجهه ماڻهن ڏٺو ته هو ڪاڪوس صاف ڪري رهيو هو. هنن کي اها ڳالهه نه وڻي. پر گانڌيءَ جو خيال هو ته هن قسم جو ڪم ئي ماڻهوءَ کي آزاديءَ جي اهل بنائي ٿو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ رهندي گانڌيءَ هڪ کان وڌيڪ ڀيرا هندستان جو دورو ڪيو. هن هر هنڌ گندگيءَ جا ڏير ڏٺا. خاص ڪري ريلوي اسٽيشنن ۽ ڌرم شالائن وارن ڪاڪوسن ۾ سالن کان سُڪي پائوٿيل پائخانن پيو هوندو هو. ڪن هنڌن تي اڃا آلي هُجڻ سبب اُن ۾ ڪيڙا به پئجي ويا هئا. هن ڏٺو ته هندستان ۾ روڊ رستا گندا هئا ۽ هر ماڳ ۽ مڪان، ايتريقدر جو سواريءَ لاءِ ڪتب ايندڙ گاڏين جون سيٽون به گنديون هيون. ٻيو ته ٺهيو پر ڏاند گاڏين ۾ جُتندڙ ڏاند به هيٺا ۽ ڀُڄ پيل هئا، جن بابت مالڪن کي ڪابه چنتا نه هئي. هن پنهنجين اکين سان ڏٺو ته ڪيترن ئي هنڌن تي پانڌيٽڙا ۽ ياتري پوتر پاڻيءَ ۾ ٽُٻڪيون هڻي، سنان ڪري ڌرمي فرض ته پورو ڪندا هئا، پر هنن ڪڏهن به اهو خيال نه ڪيو هو ته اها جاءِ، جتي هوسنان ڪري رهيا آهن، ڪيڏي نه غليظ آهي يا اهو پاڻي، جنهن ۾ هو ٽُٻڪيون هڻي رهيا آهن، ڪيترو نه ميرو آهي؟ هن اهو به ڏٺو ته واهن، تلائن ۽ ندين جي ڪپرن ۽ ڪنارن کي گدلو ڪندڙ به آهي ئي ماڻهو هئا، جن جا پير پاسي ۾ ڳوٺ هئا. افسوس ته اهي ساڳيا ماڻهو اهو گندو پاڻي رڌ بچاءَ ۽ پيئڻ لاءِ به ڪتب آڻي رهيا هئا. گانڌي جڏهن ڪاشيءَ جي شونات مندر ويو ته هن کي اهو ڏسي

⁸. گوکلي ۽ سندس سائين 12 جون 1905ع تي سرونٽس آف انڊيا سوسائٽيءَ جو بنياد وڌو هو. سوسائٽيءَ جو مرڪزي دفتر پوني ۾ هو. هن سوسائٽي جا مکيه ڪم تعليم جي واڌ ويجهه، صحت جي سارڻيال، گندي پاڻيءَ جي نيڪال جو بندوبست ۽ ڇوٽ ڇاٽ رسم خلاف پروگرام مرتب ڪرڻ ۽ هلائڻ هُئو.

عجب لڳو ته سنگ مرمر مان جڙيل مندر تي چانديءَ جا سڪا به چنبڙيل هئا، جن تي مٽي ڄمي ويهي هئي. هن کي اها ڳالهه ڏسي اچرج ٿيو ته ڀڳوان جي گهر ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڏاڪڻيون ڏاڍيون سوڙهيون ۽ ترڪڻيون هيون، جيڪي پانڌيٽڙن لاءِ وڏي تڪليف جو ڪارڻ بڻجي رهيون هيون. گانڌيءَ کي مسافرن، خاص ڪري ريل ۾ سفر ڪندڙن جي هر هنڌ ٿڪ ٿڪ جي عادت به نه وڻندي هئي ۽ هن کي جتي ڪٿي گند اچلائڻ جي عادت به نه وڻندي هئي. انڪري ئي هن چيو هو: ”هندستان ۾ پير اُگهاڙا ڪري نٿو هلي سگهجي، جيتوڻيڪ بوت خريد ڪرڻ جي سگهه رڳو ٿورڙن ماڻهن کي آهي. ڏسو ته مُمبئي جهڙي شهر ۾ به گهڻيءَ ۾ هلندي ماڻهن کي اهو ڏپ رهي ٿو ته متان مٿان يا پاسي واري گهر مان ڪو مرد يا مائي ڪو ٻُهر اُچلائي ۽ ڪپڙا خراب ٿي پون!“

گانڌيءَ هڪ ڀيري ميونسپل پاران ڪرايل جلسي کي خطاب ڪندي چيو: ”آءٌ اوهان کي ويڪرن روڊن، شهر ۾ روشنيءَ جي انتظامن ۽ خوبصورت پارڪن تي جس ٿو ڏيان. پر ڪنهن به ميونسپالٽيءَ جي بقا جي ضمانت تيسٽائين نٿي ڏئي سگهجي، جيستائين اها گندي پاڻيءَ جي نيڪال جي هودين ۽ گهٽين جي صفائيءَ لاءِ ڏينهن رات ڪوششون نٿي ڪري. هن وقت سڀني ميونسپالٽين آڏو هڪ ئي للڪار آهي ته شهر کي گندگيءَ کان ڪيئن آڄو ڪجي؟“

اوهان ڪڏهن گانڌيءَ جي انهيءَ حڪمت ڀريي جملي تي ويچارڻو آهي: ”جيستائين اوهان ٻُهارو هٿ ۾ ۽ توڪري مٿي تي نٿا کڻو، تيسٽائين اوهان پنهنجين وسندين، واھڻن ۽ شهرن کي صاف سترون نٿا رکي سگهو.“

هڪ ڀيري هڪ ماڊل اسڪول جي وزٽ ڪرڻ وقت شاگرد ۽ استادن کي خطاب ڪندي چيائين: ”اوهان جا تعليمي ادارا مثالي ادارا تڏهن ٿي سگهندا، جڏهن نصابي تعليم سان گڏ، اوهان شاگردن کي هڪ بهترين بورڇي ۽ پنگي بنجڻ سيکاريو.“ هيءُ سدائين شاگردن کي چونڊو هو:

”جيڪڏهن اوهان پنهنجا پنگي پاڻ بڻجي پئو ته پوءِ اوهان جي چئني پاسين ماحول صاف سترورهندو. هڪ ماهر پنگي ٿيڻ لاءِ به ايتري محنت ۽ همت گهرجي، جيتري وڪٽوريا ڪراس⁹ حاصل ڪرڻ لاءِ گهرجي ٿي.“

گانڌيءَ جي آشرم ڀرسان ڳوٺاڻن پنهنجي پاڻخاني ڍڪڻ کان اهو چئي انڪار ڪيو ته ”اهو اسان جو نه پر پنگين جو ڪم آهي.“ ۽ وڌيڪ چيائون ته ”گونهءَ کي ڍڪڻ ته پري جي ڳالهه، انهيءَ کي ڏسڻ به گناهه آهي.“ گانڌي ڳوٺن ۾ صفائيءَ جي ڪم جي نظرداري پاڻ ڪندو هو. ڳوٺاڻن کي راغب ڪرڻ لاءِ هيءُ عملي طور پاڻ ڪيترن ئي مهينن تائين ٻهاري هٿ ۾ ۽ گند جي توڪري مٿي تي رکي، واھڻن ۽ وسندين ۾ گند جا ڍير ڏيکيندو هو. انهيءَ ڪم ۾ هن جا مهمان ۽ دوست به شامل هوندا هئا. هن لاءِ گند جاتو ڪرڻ به هڪ فن هو.

آشرم ۾ هر قسم جي صفائيءَ جو ڪم اتي رهندڙ ماڻهو پاڻ ڪندا هئا. جيتوڻيڪ آشرم ۾ مختلف مذهبن ۽ نسلن جا فرد رهندا هئا. پر پٽ تي ڪوبه ڪچرو نظر نه ايندو هو. ڪچري کي کڏ ڪوٽي پوريو ويندو هو. جڏهن ته ڀاڄين جا چلڪا ۽ بچيل کاڌي کي ڌار کڏ ۾ پوريو ويندو هو ته جيئن اهو ڳري ۽ پاڻ بنجي پوي ۽ زمين کي زرخيزي بخشي. هار وير ۾ استعمال ٿيندڙ پاڻي باغبانيءَ لاءِ ڪتب ايندو هو.

آشرم مکين ۽ مڃرن جي آزار کان آجو هو. جيتوڻيڪ اُتي گندي پاڻيءَ جي نيڪال جو ڪو جديد بندوبست به نه هو. پر اهو سڀ ڪجهه، اُنڪري هو جو گانڌيءَ ۽ هن جي ساٿين پوڄي ۽ ٻهاري جو ڪم واري وڻيءَ سان پنهنجي ذمي ڪنيو هو. گانڌيءَ آشرم ۾ ڪم ۾ نما پاڻخاني واسطي ڪونڊي ۽ زمين ۾ کڏ ڪوٽي هڪ پاڻخانو متعارف ڪرايو. آشرم ۾ هر ايندڙ

⁹ رائي وڪٽوريا 29 جنوري 1856ع تي هن اعزاز جي شروعات ڪئي. هيءُ برطانيا جو سڀ کان اتم فوجي اعزاز آهي.

ويندڙ مهمان کي هيءُ پنهنجي نئين ايجاد خوش ٿي ڏيکاريندو هو. آشرم ۾ امير غريب، ڏيهي پرڏيهي، مرد ۽ عورتون سڀ ساڳيا ئي ڪاڪوس استعمال ڪندا هئا، ۽ انهن جي صفائي به سڀ واري وڻيءَ سان ڪندا هئا. انهيءَ گڏيل تجربي سبب آشرم ۾ رهندڙ سڀني ماڻهن، خاص ڪري وڏ گهراڻن جي مردن ۽ عورتن جي دلين مان پنگين لاءِ ڌڪار ختم ٿي ويئي. جڏهن گانڌيءَ کي صفائي ڪرڻ جو وارو ملندو هو ته ان ڏينهن هيءُ ڏاڍو خوش هوندو هو. گانڌي 46 ورهين جي ڄمار ۾ به فخر سان چوندو هو: ”منهنجي جسم تي جيڪي به ڪپڙا ڍڪيل آهن، سي بنهه صاف ۽ آجرا آهن. اوهان ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ به انهن تي ڪو ميرو داغ ڳولي نه سگهندا، نه ئي اوهان کي ڪنهن به قسم جي بدبوءِ ايندي، چوٽرهي ڪپڙا آڻڻ پاڻ ڏوٽندو آهيان.“

گانڌيءَ ڪيترائي ڀيرا پاڻ کي پنگي سڏايو ۽ وڏي فخر سان چوندو هو: ”مون لاءِ اهو ڪيڏو نه اطمينان هوندو ته منهنجو موت هڪ پنگيءَ جي روپ ۾ ٿئي!“ هيءُ سڌائين پنگين جي ڪالونين ۾ وڃي کين سمجهائيندو هو: ”شراب نه پيئو ۽ مئل جانورن جو گوشت نه کائو.“ هن ڪڏهن به پنگين جي هڙتال جي حمايت نه ڪئي. هن جو چوڻ هو: ”پنگين کي پنهنجو ڪم هڪ ڏينهن به ڇڏڻ نه گهرجي.“

هريجن¹⁰ مخزن ۾ هن هڪ ڀيري ”هڪ مثالي پنگي ڇاڪي ٿو چئجي؟“ جي عنوان هيٺ مضمون لکيو. هن اُن ليک ۾ ڄاڻايو: ”هڪ مثالي پنگيءَ کي خبر هجي ته دُرسٽ پاڻخانو ڪيئن ٿو تعمير ٿئي ۽ انهيءَ جي

¹⁰ گانڌيءَ هريجن مخزن انگريزي ٻوليءَ ۾ 11 فيبروري 1933ع تي پروڊا جيل کان جاري ڪيو. عام خيال آهي ته هريجن لفظ پهريون ڀيرو گانڌيءَ ڪتب آندو پر تاريخي طور سڀ کان پهريان هريجن لفظ هڪ گجراتي ڀڳتي خاتون گنگاوتيءَ (12 کان 14 صدي) پنهنجي لکڻين ۾ ڪتب آندو هو. پر اهو سچ آهي ته هريجن لفظ کي هر گهرواسي گانڌيءَ بنايو. هريجن لفظ جي معنيٰ خدا جو ٻار يا ٻار آهي. هي مخزن 1948ع تائين شايع ٿيندو رهيو.

ڇڱي نموني صفائي ڪيئن ڪجي؟ ان کان سواءِ هن کي اها به خبر هُجي ته ڪهڙا اپاءَ وٺڻ گهرجن جو پاڻخاني جي ڏپ وغيره ختم ٿئي، ۽ پاڻخاني ۽ پيشاب کي ڪيئن پاڻ ۾ تبديل ڪجي؟ ڌرتيءَ جي زرخيزي ڪيئن برقرار رکجي وغيره.“ هن جو خيال هو: ”پنگيءَ وارو ڪم ڪنهن کي پئسا ڏئي، بي دليو ڪرائڻ کان بهتر آهي ته ماڻهو اهڙا اپاءَ خود وٺن، جو اهو هڪ لازمي سماجي ڀلائيءَ جو ڪم ٿي پوي.“

هڪ پيري گانڌي جڏهن کاڌي تحريڪ لاءِ ڳوٺن ۽ شهرن جا دورا ڪري رهيو هو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ ڪنهن هنڌ هڪ جلسو رٿيل هو. جنهن بابت هن کي خبر پئي ته جلسي جا منتظم پنگين کي اچڻ نٿا ڏين. اها ڳالهه ٻڌي هن منتظمن کي چيو ”پنهنجو ڌن، دولت ۽ رتبو پاڻ وٽ رک ۽ جلسي لاءِ تيار ڪيل پنهنجيون تقريرون به سنڀاليو آءٌ اچو تن سان ملڻ وڃان ٿو جيڪڏهن اوهان مان ڪير اچڻ چاهي ته ان کي دعوت آهي.“

گانڌي پنهنجي ديهانت کان ٻه سال اڳ دهليءَ ۽ ممبئيءَ جي پنگي ڪالونين ۾ رهڻ پئي گهريو ته جيئن انهن سان گڏ رهي، انهن جيان گذارجي ۽ اهو ئي کاڌو کائجي، جيڪو هو کائين ٿا. پر هاڻي هن لاءِ اهڙي تجربي جو وقت گذري چڪو هو، ڇو ته هيءُ هاڻي پوڙهو ٿي چڪو هو. ان کان سواءِ حالتن سبب گُجهه خاص اوليتون پڻ هن مٿان مڙهجي چڪيون هيون.

هڪ پيري گانڌيءَ کي وائسراءِ هند سان ملڻ لاءِ شمالا وڃڻو هو. هن اڳواٽ پنهنجي هڪ سينئر ساٿيءَ کي اوڏانهن موڪليو ته خبر لهي ته اُتي پنگي ڪالوني آهي؟ هن جي ساٿيءَ واپس اچي ٻڌايو ته: ”ها ڪالوني ته آهي، پر اها اهڙي ته گندي ۽ ڏيپيري آهي جو شايد جانور به نه رهي سگهن.“

گانڌيءَ اها ڳالهه ٻڌي ۽ ڪاوڙ روڪيندي چيو: ”اسان ئي ته پنگين کي انساني سطح کان هيٺ ڪيرائي جانور بنائي ڇڏيو آهي، جو هاڻي هو پنهنجي وقار بدلي ٿورڙا ٽڪا ڪمائين ٿا. ڇا اوهان ڪڏهن ڏينهن تتي جو

پنگين کي گتر صاف ڪرڻ کان پوءِ انهيءَ گند ۽ ڪچري جي ڀرسان ڪنهن ڀت جي چانور ۾ ماني کائيندي نه ڏٺو آهي؟ ڇا اهو منظر دل ڏکوئيندڙ ۽ ڪهل اچڻ لاءِ ڪافي نه آهي؟“ هيءُ جڏهن صبح جو ڪنهن پنگيءَ جي مٿي تي گند جو توڪرو ڏسندو هو ته ڏاڍو ڏڪارو ٿيندو هو. چونڊو هو ”ڇڱن فيصلن ۽ دُرسٽ عملن سان پنگيءَ وارو ڪم ڏاڍي سولائيءَ سان ڪري سگهجي ٿو.“ گانڌيءَ وٽ پنگيءَ وارو ڪم هڪ عمدو ڪم هو جيڪو هو پاڻ کي گندي ڪرڻ کان سواءِ ئي ڇڱيءَ ريت ڪندو هو.

گانڌيءَ کان هڪ ڏينهن، هڪ پرڏيهي صحافيءَ پڇيو: ”جيڪڏهن اوهان کي هڪ ڏينهن لاءِ انڊيا جو وائسراءِ بنايو وڃي ته اوهين ڇا ڪندا؟ گانڌيءَ چيو ”آءٌ وائسراءِ جي محل جي ڀرسان موجود پنگين جي جهوپڙين جي صفائي ڪندس.“

”جيڪڏهن اوهان جي حڪمرانيءَ جو مدو وڌيڪ هڪ ڏينهن وڌايو وڃي ته پوءِ؟“

”آءٌ ٻئي ڏينهن به ساڳيو ئي ڪم ڪندس.“

موچي

گاندی 63 ورهين جي ڄمار ۾، وليميائي پٽيل¹¹ سان گڏ يروڊا جيل¹² ۾ قيد هو. وليميائي پٽيل کي جيل ۾ پائڻ لاءِ سينڊل جي سخت ضرورت هئي. پر جيل ۾ اهڙو ڪو به انتظام نه هو. ۽ نه ئي ڪو ڍنگ وارو موچي موجود هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ گاندیءَ پنهنجيون خدمتون آڇيندي چيو: ”جيڪڏهن

¹¹ وليميائي پٽيل (1875ع - 1950ع) آزاديءَ جو ڳاڙھو هو. هيءُ آزاديءَ کانپوءِ نهروءَ جي ماتحتيءَ ۾ هومر افيسر مسٽر ٿي رهيو. عام طرح هن کي سردار پٽيل يا سردار به چيو ويندو هو.

¹² يروڊا جيل، يروڊا شهر جي نالي پويان سڏجي ٿو جيڪو مهاراشٽر ۾ رائج هو. هيءُ جيل هندستان جي قديم جيلن مان هڪ آهي. هن جي تعمير 19 صديءَ ۾ ٿي. گاندی هن جيل ۾ ڪيترائي سال رهيو. پر ذڪر لائق عرصو 1932ع ۽ 1942ع وارا سال آهن.

ڪو موچارو چمڙي ٽڪر ملي پوي ته آءٌ تولا ٻوٽن جو هڪ عاليشان جوڙو ٺاهي سگهان ٿو. ان بهاني منهنجو امتحان به ٿي پوندو ته جيڪو هنر ڳچ سال اڳ سکيو هئس، اهو هاڻي ياد به اٿس يا نه ڪو زمانو هو جو آءٌ ڏاڍو سُٺو موچي هوندو هئس. منهنجي ڪم جو نمونو اوهان کاڌي پريشستان ميوزم¹³ سيد پور ۾ ڏسي سگهو ٿا، اهو جوڙو ته مون ڪنهن کي تحفي طور موڪليو هو پر پائڻ بجاءِ سينگاري رکي ڇڏيائين. مون ٽالسٽاءِ فارم¹⁴، ڏکڻ آفريڪا ۾ ته ڪيترائي ٻوٽن جا جوڙا ٺاهيا هئا.

1911ع ۾ گاندیءَ پنهنجي ڀائٽي کي لکيو: ”اڄڪلهه منهنجو گهڻو وقت سينڊل ٺاهڻ ۾ گذري ٿو. مون کي هيءُ ڪم ڏاڍو وڻي ٿو ۽ اهو ضروري به آهي. مون هن وقت تائين سينڊلن جا پندرهن جوڙا ٺاهيا آهن، جيڪڏهن توکي به گهرج هجي ۽ منهنجي ڪارڪردگي ڏسڻ چاهين ته مهرباني ڪري پنهنجي پير جي ماپ ڏياري موڪل.“

گاندیءَ موچڪو ڪم پنهنجي جرمن دوست هرمن ڪيلنباش¹⁵ کان سکيو هو ۽ پوءِ هن اوهنر ٽالسٽاءِ فارم تي رهندڙ گهڻو ڪري سڀني ساٿين کي سيکاريو هو. پوءِ ته اهي سڀ موچڪي ڪم ۾ اهڙا ته پڙ ٿيا، جو سندن ٺاهيل جوڙا مارڪيٽ ۾ به وڪرو ٿيڻ لڳا. انهيءَ دور ۾ گاندیءَ ڌرتيءَ تي سينڊل پائڻ جو رواج وڌو. هونئن به گرم علائقن ۾ بند بوت جي پيٽ ۾ کليل

¹³ هيءُ ميوزم ڪلڪتي جي ڀرسان هڪ قديمي ڳوٺ ۾ قائم آهي. 1921ع ۾ ستيش چندرابوس، جيڪو هڪ مشهور ڪيميادان هئو، تنهن نوڪري ڇڏي هيءُ آشرم قائم ڪيو هو. گاندی هن آشرم کي پنهنجو ٻيو گهر سڏيندو هو.

¹⁴ هرمن ڪيلنباش هڪ هزار ايڪڙن تي پکڙيل هيءُ ڪيٽ گاندیءَ کي تحفي ۾ ڏنو هو. هن ڪيٽ تي ٽالسٽاءِ نالو به هن ئي رکيو هو. هيءُ ڪيٽ جهانسبرگ، شهر جي ڏکڻ اولهه ڪنڊ تي واقع آهي.

¹⁵ هرمن ڪيلنباش (1845-1871) جرمن يهودي ۽ ڏکڻ آفريڪي شهري هو. هي پيشي جي لحاظ کان آرڪيٽيڪٽ هو. گاندی هن کي پنهنجو هر روح چوندو هو.

سيندل وڌيڪ سولا ۽ سونهندڙ هئا. سياري ۾ انهن ساڳن سيندلن تي جوراب به پائي سگهيا هئا.

هڪ پيري گانڌيءَ وٽ جواهر لال نهرو¹⁶، سردار پتيل ۽ گجھ پيا ڪانگريس اڳواڻ ڪنهن صلاح مشوري لاءِ سيواگرام¹⁷ ويا ته ڏنائون ته هو گجھ سيڪڙائن کي موچڪي ڪم بابت سيڪاري ۽ سمجھائي رهيو هو. هو چئي رهيو ته سيندلن جون پتيون هتي هجڻ گهرجن، ٿوپو هيئن هجڻ گهرجي ۽ ترو اُتي ٻڌڻ کپي، جتي پير جو وزن پوي ٿو اُن هنڌ پتين کي هڪٻئي جي مٿان ورايو ته جيئن سيندل مضبوط ٿين ۽ وزن سهي سگهن.

سيڪڙائن جي هر هر پُچ پُچان ڏسي، ملاقات لاءِ آيلن مان ڪنهن شڪايتي انداز ۾ چيو ته ”هي ته اسان جو وقت پيا وڃائين.“ تنهن تي گانڌيءَ ورائيو ”هنن جي سڪڻ تي ارها نه ٿيو، جيڪڏهن اوهان به ٿورڙي دلچسپي وٺو ته اوهان به سڪي سگهو ٿا ته هڪ سئو سيندل ڪيئن ٺاهجي.“

هڪ ڏينهن ماڻهن ڏٺو ته گانڌي ۽ سندس ساٿي هڪ مثل ڍور مٿان بيٺا آهن ۽ ڏسن پيا ته هڪ ڳوٺاڻو ڪاسائي ڪيئن نه انهيءَ جي ڪل لاهي رهيو آهي، ان لاءِ هو هڪ عام چُري ڪتب آڻي رهيو هو، پر هو اهو ڪم

¹⁶. جواهر لعل نهرو (1889-1964) هندستان جي آزاديءَ جو مکيه اڳواڻ ۽ آزاد هندستان جو پهريون وزيراعظم هو. هن ۽ گانڌيءَ جا سياسي ۽ سماجي ويچار ميل ڪاٽيندڙ نه هئا، پر پوءِ به گانڌيءَ جواب ۽ احترام ڪندو هو.

¹⁷. سيواگرام جو اصل نالو ته شش گائون آهي، پر جڏهن گانڌيءَ هن ڳوٺ ۾ آشرم قائم ڪيو ته ڳوٺ جو نالو سيواگرام رکيائين. هن آشرم ۾ گانڌيءَ ڪجھه اچوت، بورچيخاني ۾ رکي ۽ عملي طرح چوت ڇات جي رسم کي للڪاريو هو. هي آشرم واراڌا شهر کان 8 ڪلوميٽر پري، مهاراشٽر ۾ ٻڌل ۽ واقع آهي. گانڌي 30 اپريل 1936ع تي صبح جو سويل 5 وڳي هن ڳوٺ ۾ پهتو هو ۽ ڳوٺاڻن کان هتي رهڻ جي اجازت گهري هئائين. ان زماني ۾ ڳوٺ جي چوڌاري جهنگ هو، جنهن ۾ اڻ ڳڻيا نانگ ۽ وچون هوندا هئا. ڳوٺ کي ٻاهرين دنيا سان ڳنڍڻ لاءِ جيڪڏهن ڪورستو هو ته اهو رڳو ڏاند گاڏيءَ وارو چارو هو.

اهڙي ته ڏانءُ ۽ حرفت سان ڪري رهيو هو جو ڪٿان به چمڙي کي ٽڪ نه آيو! گانڌيءَ کي ڳوٺاڻي ڪاسائيءَ جي ڪاريگريءَ ڏاڍو متاثر ڪيو. هن اُتي بيلنن کي چيو: ”هن ڳوٺاڻي ڪاسائيءَ جهڙي مهارت ته ڪنهن ماهر سرجن وٽ به نه هوندي.“ گانڌيءَ وٽ ميڊيڪل جي شعبي سان لاڳاپيل سڀ فرد پورهيو جي خيال کان، خاص ڪري جراحيءَ جي حوالي کان ڊاڪٽر ۽ ڪاسائي برابر هئا. پر افسوس آهي جو پوءِ به ماڻهن وٽ هڪ پورهيت ڪاسائيءَ جي نه، پر ڊاڪٽر جي عزت آهي.

گانڌيءَ جهور پوڙهي ٿيڻ تائين به موچڪو ڪم سڪڻ بند نه ڪيو. هن جانورن جون گلڻ لاهڻ ۾ به ماهر ٿيڻ چاهيو ٿي، ايئن ڪرڻ کان سواءِ، وٽس ٻيو ڪوبه چارو به نه هو. چو ته هر ماڻهوءَ چمڙي جو بوت ۽ سيندل پاڻڻ پئي گهريو ۽ چمڙو ته جانورن جي گلڻ مان ئي ملي پئي سگهيو. پئي پاسي وري هيءُ عدم تشدد يعني اهنسا جو پوئلڳ هو. هيءُ ته اهو ماڻهو هو جنهن پنهنجي بيمار پُٽ ۽ زال کي به ڪڪڙ جو آڻو کائڻ نه ڏنو، سو ته شايد آخري ماڻهو هوندو جيڪو چمڙيءَ لاءِ جانور ڪهڙائي! پر موچڪي ڪم لاءِ ته چمڙو کپندو ئي هو. نيٺ، گانڌيءَ چوڻ لاءِ اهڙن جانورن جي ڳولا ڪرڻ شروع ڪئي، جن جو موت فطري ٿيو هجي. اهڙن جانورن جي چمڙي مان ٺهيل سيندل ۽ بوت ’اهنسڪ‘ سڏجڻ لڳا. ڪاسائين لاءِ ڍونڍ جا چمڙا لاهڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو، چو ته مثل جانورن جا جسم ٿڌا هجڻ سبب، ڪل ڏاڍي ڏکي لهندي هئي، اُنڪري آهي انهن جون ڪلون لاهڻ کان لوائيندا هئا، اهو ئي سبب هو جو ’اهنسڪ‘ سيندلن ۽ بوتن لاءِ گهڻو ۽ لڳاتار چمڙو ملڻ ڏکيو ٿي پيو. اهڙيءَ صورتحال هوندي به گانڌيءَ کي اهو ڪم نه رڳو سڪڻو پر جاري رکڻو به پيو.

گانڌيءَ کي معلوم ٿيو ته هر سال ٽي ڪروڙ رپين جي ماليت جو چمڙو ڏيساور موڪليو وڃي ٿو ۽ ساڳيو چمڙو وري رنگجي ۽ بهتر ٿي هندستان واپس اچي ٿو، ۽ هندستان کي اهو تمام مهانگي اگهه تي خريد ڪرڻو پوي

ٿو. انڪري نه رڳو پئسن جو زيان ٿي رهيو هو پر هندستان پنهنجي ڪاريگري ۽ ڏاڻو ڪي جاري رکڻ ۽ ان ۾ بهتري آڻڻ جو موقعو به وڃائي رهيو هو. اهڙيءَ حالت ۾ ته اُلتڪارن ۽ ڪٽيندڙن وانگي موچڪو هنر به هڪ ڏينهن پوريءَ طرح ختم ٿي ويندو. گانڌي عجب ڪائيندو هو ته هن وقت موچڪي ڌنڌي کي اڳئين زماني وارو اوج ته حاصل ناهي، پر اُلتوان کي نيچ ۽ گمتر سمجهيو وڃي ٿو.

’هوندوارا‘ ۽ ’سڪيا ستابا‘ اهڙي ڪم سان لاڳاپيل ماڻهن کي ’باليشاهي‘ ۽ ’چُهڙا‘ چئي نه رڳو پاڻ کان پري ڪن ٿا، پر کين تعليم ۽ هنر صفائيءَ ۽ صحت کان پڻ محروم ڪيو ويو آهي.

گانڌي چُهڙن، ٻالن ۽ موچين کي قوم جو اهم حصو سمجهندو هو ۽ خبردار ڪندي چوندو هو: ”ذات پات جي مٿيپيد ڪين سماج ۾ اوڀرو ۽ ويڳاڻو ڪري ڇڏيو آهي.“ هيءُ عوام کي ٻڌائيندو هو: ”دنيا جي ٻين ملڪن ۾ اهڙو رواج ڪونهي ته ڪرت سبب ماڻهن کي قومي ڌارا مان ڌڪي ڌار ڪجي ته پلي وڃي اڻپڙهيل ۽ اڇوت ٿين.“

گانڌيءَ ان ڳوٺاڻي صنعت يعني موچڪي هنر کي بچائڻ لاءِ، عوام کي اپيلون ڪيون ۽ ڪيميادانن کان پڻ صلاحون ورتيون ته هن صنعت کي ڪيئن جيئارجي ۽ ترقي وٺرائجي. گانڌيءَ هن صنعت کي جيئري رکڻ لاءِ اڇوتن کي چيو: ”اوهان مٿل جانورن جو گوشت چوڻا کائو؟ جڏهن به اوهان جي گهر ۾ ڪنهن ڍڳي ۽ ٻڪريءَ جو ڍونڍ اچي ٿو ته ڪيئن نه سڄي آڪهه ٺڄڻ لڳي ٿي ۽ ڪل لهندي ئي گوشت ۽ هڏن تي ڳجهن وانگر لامارا ڏئي ڪڙڪي ٿا پئو ۽ پوءِ ڌڪا ۽ ٿيلها ڏئي هڪٻئي کان ٻوڏيون ٿا ڦريو.“ تنهن تي اڇوتن ورندي ڏنس: ”ڪل لهڻ کان پوءِ اسان لاءِ ڏاڍو ڏکيو آهي ته پاڻ پلي سگهون.“ گانڌيءَ چيو: ”اوهان پاڻ روڪي سگهو ٿا، پر اوهان ايئن ڪرڻ نٿا چاهيو. اوهان ڏسو ته آءٌ به چوڙا لاهڻ ۾ جُنبِي پيو آهيان، پر پوءِ به اوهان مون کي ڪڏهن به مٿل جانور جو گوشت کائيندي نه ڏسندؤ. آءٌ پنهنجي تجربن جي بنياد تي چئي سگهان ٿو ته

چمڙي لاهڻ ۽ کلن جي ڪرت کي هڪ صاف سُٿري پورهيو طور اختيار ڪري سگهجي ٿو.“

گانڌيءَ ساڀرمٽي ۽ وارڌا ۾ کلن کي سُڪائڻ جو هڪ ننڍڙو ڪارخانو قائم ڪيو هو جنهن کي پوءِ اڳتي هلي پڪسراڻو ڪيائين. گانڌيءَ پڪي جڳهه ٺهرائڻ لاءِ پنجاهه رپيا گڏ ڪيا هئا، ان ڪارخاني ۾ آشرم جا چوڪرا، ماهر ڪاريگرن جي نگرانيءَ ۾ کلن کي لوڻن ۽ سُڪائڻ جو ڪم ڪندا هئا. چمڙو مارڪيٽ ۾ وڪيو ويندو هو. انهيءَ سڄي ڪم ۾ رڳو مٿل جانورن جون کلون ئي ڪتب آنديون وينديون هيون.

گانڌيءَ ڪلڪتي ۾ قائم نيشنل ٽئڙي جو دورو ڪيو ۽ ڏٺائين ته کلن کي لوڻن، رنگن بناڻن ۾ ڪهڙا قدم کنيا وڃن ٿا. هن ٽيگور¹⁸ پاران قائم ڪيل شانتينڪيٽن¹⁹ ۾ پڻ کلن جي صنعت چڱي نموني معائنو ڪيو ته تحقيق جي روشنيءَ ۾ ڪيئن هن ڳوٺاڻي هنر کي زور وٺائجي. گانڌي هن ڳوٺاڻي صنعت ۽ هنر مان هٿ ڪڍڻ به نه پئي چاهيو ۽ ايئن به نه پئي گهريو ته اها صنعت شهرن ڏانهن منتقل ٿئي، ڇو ته ايئن ٿيڻ سبب ڳوٺن جي معيشت تباهه ٿيڻ ۽ هن ڌنڌي جي بنياد تي قائم سماجي لڳ لاڳاپا ٽٽڻ جو انديشو هو.

گانڌي هرپل اڇوتن جي ڪرت سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هو به هن کي پنهنجو هٿ ڏوڪي سمجهندا هئا، ڇو ته هو سندن ڀلي لاءِ پاڻ پتوڙي رهيو هو انڪري هو مٿس تمام گهڻو ويساهه ڪندا هئا. هڪ ڀيري جڏهن

¹⁸ ٽيگور [1861-1914] ننڍي کنڊ جي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي دنيا جي هڪ وڏي نالي هئڻ سان گڏوگڏ بنگالي ٻولي جو وڏو شاعر پڻ هو. هيءُ پهريون غير يورپي هو جنهن کي 1913ع ۾ ادب جو نوبل انعام مليو.

¹⁹ 1921ع ۾ ٽيگور ۽ هڪ زرعي انجنيئر گڏجي، ٻهراڙين جي تعميرن نالي اسڪول قائم ڪيو. اڳتي هلي انهيءَ جونالو شانتينڪيٽن رکيو ويو. شانتينڪيٽن لفظ جي معنيٰ ڀلائيءَ يا اُڻن جو گهر آهي.

هيءَ سندن ڪالونيءَ ۾ ويو تر انهن کيس ٻڌايو: ”اسان شهر کان ٻاهر پنهنجا گهر اُنڪري اڏي ويهون ٿا، ڇو ته ڪوبه ماڻهو اسان سان لڳ لاڳاپي رکڻ لاءِ تيار ناهي، نه ئي ڪو ڪوهر تان پاڻي ڀرڻ ڏئي ٿو.“ اهي ڏک واريون ڳالهيون ٻڌي گانڌيءَ جي دل رت روئڻ لڳي ته ڪيئن متعبد انسان کي انسان کان ڌار ڪري ڇڏيو آهي. گانڌيءَ ڄاتو ٿي ته اهي پوئتي پيل فرد ڪهل يا اخلاقي مدد کان سواءِ پنهنجن پيرن تي نه بيهي سگهندا. هڪ ڀيري گانڌيءَ ڪچهري ڪندي چيو هو: ”هندستان ۾ بچڙائيءَ جي شروعات، اُن ڏينهن کان ٿي، جنهن ڏينهن کان هٿ جو پورهيو ڪندڙن کي ڪمتر سمجهيو ويو ۽ نجات جي شروعات اُن ڏينهن کان ٿيندي، جڏهن اهڙي ڪرپ ڳاڏڙ روبي بابت اهي لاچار ۽ نادار ماڻهو ڌڪاريندڙن کان پڇاڻو ڪندا.“

گانڌيءَ کي اڳتي هلي پاڻ اربيندڙ جذبي سان تمنا ورتا ته جيڪي ننگهائي ڪن ته ڇهڙن ۽ ٻالن کي پنهنجي پورهيو جو پورو معاوضو ملي رهيو آهي يا نه؟ انهن کي تعليم ۽ علاج جون سهولتون به ميسر آهن يا نه؟ هن اهو پڻ چاهيو ٿي ته اهي رضاڪار ڇهڙن ۽ ٻالن لاءِ شام جو هلندڙ اسڪول قائم ڪن ۽ انهن لاءِ سير سڀاڻي جا انتظام پڻ ڪن. گانڌيءَ پاڻ به هڪ هريجن ڪالونيءَ ۾ شام جو هلندڙ اسڪول قائم ڪيو ۽ هريجنن کي سندن ڏهاڙيءَ جي وهنوار ۾ به هٿ وٺائڻ لڳو.

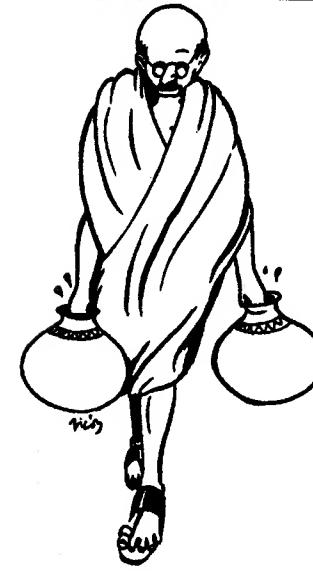
گانڌيءَ جي اهڙي سياست سبب هريجنن به سندس سڏ ورتا. انهن مان ڪيترن واعدو ڪيو: ’هُوَ رڳو مٿل جانورن جا چوڙا لاهيندا، نه ڪي انهن جو گوشت کائيندا،‘ هڪ ڀيري، گانڌي موچين جي گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيو. ان وقت هن جي پيرن ۾ ڦاٿل ۽ اڏريل سينڊل پاتل هو. جيئن ته هيءَ مسافريءَ ۾ هو انڪري هن کي نئين جوتي وٺڻ جو وقت ئي نه پئي مليو. پر جڏهن گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ موچين جي نظر هن جي سينڊل تي پئي ته ستت ئي هن کي هڪ اهنسڪ چپل پيش ڪيائون، جيڪا هن خوشيءَ سان قبول ڪئي.

گانڌي پاڻ به هڪ ڀيري پنهنجن هٿن سان سينڊلن جو جوڙو ٺاهي جنرل سمٿس²⁰ کي پيش ڪيو هو. هيءُ اهو ئي جنرل هو جنهن ڏکڻ آفريڪا ۾ گانڌيءَ کي جيل ۾ وڌو هو. جنرل سمٿس، گانڌيءَ جي 70 هين سالگرهه جي موقعي تي هيءُ پيغام موڪليو:

”جيل ۾ گانڌيءَ منهنجي لاءِ سينڊلن جو هڪ جوڙو ٺاهيو هو جيڪو مون اونهاري جو ڳچ حصو پاتو هو. پر مون کي سدائين اهو احساس رهندو هو ته هڪ وڏي ماڻهوءَ جي هٿن سان ٺهيل سينڊلن ۾ آءٌ پير وجهڻ جي لائق نه آهيان.“

²⁰. جنرل سمٿس [1870-1950] جو پورو نالو جان ڪرسٽين سمٿس هو. هن ۽ گانڌيءَ جو واسطو 1905ع ۾ ٿيو جڏهن گانڌيءَ ڏکڻ آفريڪا ۾ لازمي رجسٽريشن واري قانون کي للڪاريو.

نوڪر

آشرم ۾ گانڌي ڪيترائي ننڍا وڏا ڪم پاڻ ڪندو هو. پر ان کان به اڳ ۾ جڏهن هڪ اٿارني طور هيءَ هزارين رپيا ڪمائيندو هو ته به پابنديءَ سان، هر ڏينهن پرھ ڦٽيءَ جو اُٿي جَنڊُ پيھندو هو پوءِ پنيپرڪو ٿيندي ڪستوربائي ۽ ٻار به اچي هن جو هٿ وٺيائيندا هئا، اُنڪري هن جي گهر ۾ سواڊي ماني پچائڻ لاءِ هر وقت تازو اتو موجود هوندو هو. هڪ ڏينهن، هڪ ڪارڪن ٻڌايو ته آشرم جي رڌڻي ۾ اٿو ناھي، سندس اها ڳالهه ٻڌي گانڌي هڪدم اُٿيو ۽ جَنڊُ پيھڻ شروع ڪيائين.

ٻاهرين مهمانن لاءِ هيءُ هڪ ڏيان چڪائيندڙ منظر هوندو هو ته ننڍي کنڊ جو لنگوٽي پھريل عظيم شخص ڪڏهن ساريون پٽي چڙيون ته ڪڏهن پاڇي پئي سوئي ۽ صاف ڪئي. هڪ ڏينهن هڪ ڪاليجي بابو جنهن کي

پنهنجي انگريزي ٻوليءَ تي وڏو عبور ۽ پاڻ تي وڏو ناز هو تنهن گانڌيءَ کي چيو ته جيڪڏهن ڪو لکڻ پڙهڻ جو ڪم مڃي ته آءٌ حاضر آهيان. گانڌي سمجھي ويو ته نوجوان هٿ جي پورهيو کان لٽوئي ٿو تنهن تي کيس چيائين: ”جيڪڏهن مهرباني ڪري ٿورو وقت ڪڍي سگهين ته هن ٿالهيءَ ۾ پيل ڪٽڪ صاف ڪري وٺ.“ نوجوان، ڪٽي چڻ هنيو. ڪجهه دير لاءِ بي دليو ٿي ڪم ڪندو رهيو. نيٺ، بيزار ٿي رکيائين کڙين تي زور.

گانڌي ڪيترن ئي سالن تائين، آشرم ۾ اسسٽنٽ اسٽور ڪيپر طور ڪم به ڪندو رهيو. صبح جي عبادت کان پوءِ هيءُ رڌڻي ۾ وڃي پاڇيون چليندو ۽ صاف ڪندو هو. ڪنهن به گُنڊ ۾ جيڪڏهن ڪي پاڇين جون ڪلون ۽ گند ڪچرو پيل ڏسندو هو ته پنهنجن ساٿين سان گڏجي رڌڻي جي صفائيءَ ۾ لڳي ويندو هو. هن کي پاڇين، ميون ۽ اُن جي طاقت وارن جُزن جي مڪمل ڄاڻ هئي. هڪ ڀيري، آشرم جي هڪ ساٿيءَ شڪايت ڪئي ته کيس هر ڀيري داغيل ۽ نرم ڪيلا ڏنا وڃن ٿا. تنهن تي گانڌيءَ ورندي ڏنس: ”اهي توکي ڄاڻي وائي ڏنا وڃن ٿا، ڇو ته تون گهڻو ڪري هاضمي جي خرابيءَ جي شڪايت ڪندو آهين، ۽ اهي نرم ڪيلا تنهنجي لاءِ مفيد آهن.“ گانڌي آشرم ۾ کاڌو پنهنجن هٿن سان ورهائيندو هو. انڪري ڪنهن کي کاڌي گهٽ ملڻ يا سڙيل شڪل هئڻ جي شڪايت نه رهندي هئي. گانڌي ڏکڻ آفريڪا جي جيل ۾ ڏهاڙي به پيرا هزارين قيدين ۾ ماني ورهائيندو هو!

آشرم جي ڪيترن ئي اصولن مان هڪ اُصول اهو به هو ته ’هرڪو ماني کائي، پنهنجا ٿانوَ پاڻ ڏوٽندو‘. جڏهن ته رڌ پچاءُ لاءِ ڪتب ايندڙ ٿانوَ واري ڦيري سان هر ٽوليءَ جي حصي ۾ ايندا هئا. هڪ ڏينهن گانڌيءَ چيو: ”رڌڻي واري وڏي ٽٽي کي هو پاڻ هليندو.“ چار هٿ ۾ ڪٽي اڃا ڪم تي چڙهيو ٿي نه ته مٿان ڪستوربائي اچي پهتي، جنهن چيس: ”هيءُ ڪم تنهنجو ناھي، هن ڪم لاءِ ماڻهو ڪوڙ.“ گانڌي وقت جي نزاکت کي سمجھي، ٽٽيءَ مان ڪٽي هٿ ڪڍيو ۽ ڪستوربائي ٽٽي کي صاف ڪرڻ لڳي. پر گانڌي رڌڻي مان وڃڻ بدران، اُتي بيٺي کيس هدايتون ڏيڻ لڳو ته

لوهر وارا تانوَ ڪيئن صاف ڪبا ۽ چمڪائبا آهن. اهڙيءَ طرح، ڪستوربائي جي تربيت ڪيائين. هڪ پيري، جيل ۾ هن کي ڪنهن ساٿيءَ جي تانوَ ڏوٽ جو طريقو نه وڻيو ۽ پنهنجي ساٿيءَ کي سيکارڻ خاطر تانوَ هلي ڏيکاريائين ته لوهر، ٽامي ۽ ٻين ڌاتوئن مان ٺهيل تانوَ ڪيئن چمڪائبا آهن!

جڏهن آشرم اڃا ٺهيو پئي ته ڪي ساٿي شاميانن ۾ سمهندا هئا. هڪ رات هڪ نئين آيل مهمان کي جڏهن سمهڻ جي جاءِ نه لڌي ته پنهنجو هنڌ ڪلهي تي کڻي ٻئي شاميانن جو رخ ڪيائين، ڇا ڏسي ته گانڌي به هنڌ ڪلهي تي کنيو سمهڻ جي جاءِ پيو ڳولي!

آشرم جي زندگيءَ ۾ هڪ ٻيو اڙانگو ڪم ڪوه تان ڏهاڙي پاڻي ڀرڻ هوندو هو. هڪ ڏينهن، گانڌيءَ جي طبيعت ناساز هئي پر پوءِ به هن جنڊ پيهڻ ۾ هٿ وٺايو هو. هڪ پيري، گانڌيءَ جي هڪ ساٿيءَ کيس پورهيو کان بچائڻ لاءِ آشرم ۾ موجود سڀ ننڍا وڏا تانوَ ٻڌائي سان پراڻي ڇڏيا ته جيئن آشرم ۾ موجود ڪوبه تانوَ خالي نه هجي. جڏهن گانڌيءَ ڏٺو ته اهو سڀ ڪجهه هن کي پورهيو کان بچائڻ لاءِ ڪيو پيو وڃي ته اها ڳالهه هن کي ڏاڍي ڏکي لڳي. هن ڊوڙي وڃي وهنجڻ وارو ننڍو ٽپ ڪنيو ۽ ڪوه ڏانهن ڊوڙيو. ٽڪڙ ۾ ٽپ پري، مٿي تي رکي، آشرم ڏانهن واپس اچڻ لڳو ته آشرم جي ساٿين کي اهو منظر ڏاڍي معصوميت وارو لڳو. گانڌيءَ ۾ جيستائين سٺ هو تيستائين هن ڪڏهن به جسماني پورهيو کان نه ڪيڀايو. هن ۾ ارادي جي اٽل مضبوطي ۽ جسماني سگهه هئي. هيءُ ڪم جو اهڙو ڪوڏيو هو جو جوان به نه ڀڄڻس. ٽڪاوت جو ته وٽس خيال ئي نه هو. بوٽر جنگ دوران، ڏهاڙي 25 ميل ڏوليءَ ۾ زخمي ڪئي، علاج واري هنڌ پهچائيندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ قائم ڪيل نالستاءِ فارم کان شهر پنڌ ويندو هو ۽ کاڌ پيٽ جون شيون وٺي بڪارو موٽندو هو. هيءُ پنهنجي مسافري رات جو شروع ڪندو هو وات تي کائڻ لاءِ ماني ٻڌي کڻي ويندو هو ۽ رات واري ماني اچي واپس آشرم ۾ کائيندو هو. هن جو مثال پوءِ ڪيترن نوجوانن لاءِ اُتساه جو سبب بنيو ۽ اهي هن جي نقش قدم تي هليا.

هڪ پيري، ڪجهه ساٿين کي هڪ ڪڏ لٽي هئي. جڏهن هو ڪم تان ٽڪل ٿيل، چنچورن، ڪوڏرين ۽ تغارين سان واپس پهتا ته گانڌي ڪيترين ٿالھين ۾ ميوو ۽ ٻيون کاڌ پيٽ جون شيون رکيو سندن انتظار ڪري رهيو هو. اها ماجرا ڏسي هڪ ساٿيءَ کان رهيو نه ٿيو ۽ کانئس پڇيائين: ”ساٿين! ايتري تڪليف ڇو ڪئي اٿؤ؟“ تنهن تي هن مرڪندي جواب ڏنو ”مون کي خبر هئي ته اوهين بڪارا واپس ايندا ۽ مون کي هتي ڪو خاص ڪم به نه هو اُنڪري اوهان لاءِ نيرن تيار ڪندي مون کي ڏاڍو مزو آيو آهي.“

گانڌي هڪ مک اڳواڻ طور ڏکڻ آفريڪا جي هندستانين جي مسئلن بابت آگاهي ڏيڻ لاءِ جڏهن لنڊن ويو ته هڪ رات، هندستاني شاگرد کيس مانيءَ جي ڪوٺ ڏيڻ آيا. انهيءَ دعوت ۾ شاگردن رٿيو هو ته هورڌ پچاءُ پاڻ ڪندا. ٻئي ڏينهن منجهند جا ٻه ٿيا ته هڪ سنهڙي پُراعتماد شخص اچي سلام ڪيو. هن اچڻ شرط شاگردن کي تانوَ ٽپن ڏوٽ ۾ هٿ وٺايو. ان کان سواءِ، هن ڀاڄيون ڌوتيون ۽ رڌڻ ۾ مدد ڪيائين. جڏهن دعوت جي وقت، شاگردن جا اڳواڻ آيا ته سندن حيرانيءَ جي حد نه رهي ته سندن معزز مهمان، جنهن لاءِ هنن سڄو اهنتمام ڪيو هو اهو ئي سندن ميزبان هو.

گانڌي ڏاڍو محنتي ماڻهو هو. هن کي اها ڳالهه نه وڻندي هئي ته ڪو ٻيو هن جي حصي جو ڪم ڪري. جڏهن به سياسي جلسا ۽ ڪانفرنسون پوريون ٿينديون هيون ته اُتان واپس ٿيندي، پوءِ ڪهڙو به وقت ٿيو هجي، هيءُ پنهنجو ڪمرو صاف ڪندو هو. هڪ پيري رات جو ڏهين وڳي پنهنجي ڪمري جي ٻهاري ڪڍي رهيو هو ته هڪ ڪارڪن ڊوٽندو سندس مدد لاءِ آيو. هن مرڪندي بهارو هن جي حوالي ڪيو. جڏهن هيءُ ۽ سندس ساٿي ٻهراڻين جي دوري تي ويندا هئا ته پاڻ واپسيءَ تي رات جو ويهي خط لکندو هو ۽ آيل خطن جا جواب ڏيندو هو. جيڪڏهن بتيءَ مان گاسليٽ ختم ٿي ويندو هو ۽ ڦٽڪون هڻي وسامڻ لڳندي هئي ته پنهنجي ٽڪل ساٿين کي ننڊ مان اُٿارڻ بدران ٻاهر آڳر ۾ اچي، چنڊ جي جهيٽي روشنيءَ ۾ خطن

لکڻ جو ڪم پورو ڪندو هو. نوڪالي²¹ مارچ دوران، گانڌيءَ ڪئمپ ۾ پاڻ سان گڏ رڳو ٻن ساٿين کي رهڻ جي اجازت ڏني. انهن کي خڪرا رڌڻ نه ٿي آيو. گانڌي اها ڳالهه تازيندي سڌو رڌڻي ۾ ويو ۽ هڪ ماهر طور ويهي کين طريقو سمجهايائين. اُن وقت هن جي ڄمار 78 ورهيه هئي.

گانڌيءَ کي ٻار ڏاڍا وڻندا هئا. هن پنهنجا سڀ ٻار ٻن مهينن جي ڄمار کانپوءِ پاڻ سنڀاليا هئا، هو ٻارن کي کاڌو کارائيندو هو ۽ ٻارن کي ڪلاڪن ۽ خوش ڪرڻ لاءِ ساڻن چرچا گهڻا به ڪندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ هڪ ڀيري جڏهن جيل کان آزاد ٿي گهر پهتو ته مسز پولڪ، (جيڪا سندس دوست جي زال هئي)، کي گهڻو ٺٺل ۽ ٽڪل ڏنائين. کيس احساس ٿيو ته هن کي پنهنجي ٻار جي ٿڃ چڙائڻ لاءِ سڄي رات جاڳڻو پوي ٿو. انهيءَ رات کان گانڌيءَ ٻارڙي کي سنڀالڻ ۽ آرام ڪرائڻ جي جوابداري پاڻ ڪئي.

گانڌي سڄو ڏينهن تقريرون ڪندو ۽ ماڻهن سان ملاقاتون ڪندو رهندو هو. ڪڏهن ته هڪ وڳي رات جو گهر پهچندو هو ۽ اچڻ شرط مسز پولڪ جي پاسي مان ٻار کڻي پاڻ سان سمهاريڻدو هو. هيءُ پاڻ سان گڏ پاڻيءَ جو جڳ به پري رکندو هو ته متان ماءُ جو کير نه ملڻ سبب ٻار کي اُڃ لڳي ته کيس پاڻي پيئاري سگهي. جيتوڻيڪ ڪڏهن به اهڙي نوبت نه آئي، ٻار سدائين فرحتي ننڊ ستو پيو هوندو هو. گانڌي 15 ڏينهن جي لڳاتار ڪوشش کان پوءِ نيٺ وڃي ٻار جي ٿڃ چڙائڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

گانڌيءَ کي بزرگن لاءِ ڏاڍو احترام هو. هڪ ڀيري جڏهن گوڪلي گانڌيءَ سان گڏ رهيو ته گانڌيءَ گوڪلي جي گهڻي خدمت چاڪاري ڪئي.

²¹ نوڪالي علائقي ۾ مسلمانن هندن جو قتل ڪيو ۽ سندن عورتن سان زنا ۽ زوري مذهب متراشي شاديون ڪيون. هندن به رد عمل ۾ ائين ٿي ڪيو. گانڌيءَ انهيءَ غارتگيءَ کي روڪڻ لاءِ نوڪالي امن مارچ ڪيو. هيءُ سندس ساٿي انهن سڀني ڳوٺن ۾ ويا، جتي قتل و غارت ۽ تباهي ٿي. گانڌيءَ نوڪالي امن مارچ 7 نومبر 1946ع کان شروع ڪيو ۽ 2 مارچ 1947ع تي ختم ڪيو.

هيءُ سندس مفلس استري ڪندو هو بسترو وڇائيندو ۽ ويڙهيندو هو ماني پيش ڪندو هو ۽ رات جو هن جي پيرن کي زور ڏيندو هو. هڪ ڀيري جڏهن گانڌيءَ کي اڃا مهاتما جو لقب نه مليو هو ته ڏکڻ آفريڪا مان ڪانگريس جي هڪ اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ هندستان آيو. هن اجلاس جي انتظاميا ڪاميٽيءَ کي ڪاڪوس صاف ڪرڻ جي آڇ ڪئي. جڏهن انهيءَ ڪم کان واندو ٿيو ته وري ڪانگريس جي هڪ اڳواڻ وٽ ويو ۽ کيس چيائين: ”آءُ اوهان لاءِ ٻيو ڪهڙو ڪم ڪري سگهان ٿو؟“ اڳواڻ چيس: ”مون وٽ سڄي هندستان مان ڍڳ خطن جا پيا آهن. مون وٽ ڪو اهڙو ڪلارڪ ناهي، جنهن تي اعتماد ڪريان ۽ خطن جا جواب لکڻ جو ڪم سندس حوالي ڪريان.“ تنهن تي گانڌيءَ ورائيو ”آءُ هر اهو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، جيڪو منهنجي ڏانءِ وٽان آهي.“ هيءُ ٿوري وقت ۾ خطن جا جواب لکي واندو ٿيو ته وري وڃي اڳواڻ اڳيان ڏويي ۽ درزيءَ واريون خدمتون آڇيائين. هيءُ قميصن ۾ بٽڻ ٽاڪڻ لڳو ۽ ٻيا ننڍا وڏا ڪم ڪاريون به ڪرڻ لڳو.

جڏهن آشرم ۾ ڪنهن ڪم ڪار ڪندڙ ماڻهوءَ جي گهرج پوندي هُئي، ته هيءُ چوندو ته ”ڪو هريجن رکڻ چو ته ايئن ڪرڻ سان عملي طرح، هندستان مان اڇوت پڻي جي پاڙ پٽي سگهون ٿا.“ نوڪرن بابت گانڌيءَ چوندو هو ”انهن کي پنهنجو بيلي ۽ ٻانهون، پر پاءُ پيٽ سمجهو. ٿي سگهي ٿو اهي توهان جي خراب روئي سبب اوهان لاءِ ٿي تڪليف جو سبب بنجن. ٿي سگهي ٿو شروع ۾ ڪي چوريون چڪاريون به ڪن ۽ ڪي وري خرچاڻو به مڃن، پر پوءِ به کين ڇڏڻ نه گهرجي.“

گانڌيءَ کي، نوڪرن رکڻ ۽ کائڻ ڪم وٺڻ جو تجربو نه هو. پر هندستاني جيل ۾ هن جي خدمت لاءِ چار قيدي موجود هوندا هئا: هڪ هن لاءِ ميوا چليندو ڪپيندو ۽ پيش ڪندو هو. ٻيو هن جي پڪري سنڀاليندو هو ٽيون هن جو ذاتي خدمتگار هو ۽ چوٿون هن جي کوليءَ جي بهاري ڪيندو هو.

بورچي

گاندھي انگريز خاندانن ۽ سندن ملازمن جي وچ ۾ رشتي کي وڌي قدر جي نگاه سان ڏسندو هو. هڪ ڀيري هيءَ هڪ انگريز ڪٽنب وٽ مهمان ٿي رهيو. جڏهن انگريز پنهنجي ڪٽنب جو تعارف ڪرايو ته پنهنجن ملازمن جي جان سڃاڻ نوڪرن وانگي نه پر خاندان جي هڪ فرد طور ڪرايائين.

هڪ ڀيري هن هڪ هندستاني ملازم کي فارغ ڪيو، جيڪو هن وٽ گهڻو رهيو هو. هن موڪلاڻي مهل، ملازم جي پورهئي کي مڃتا ڏيندي کيس چيو: ”مون وٽ لفظ ناهن جو توکي ٻڌايان ته آءٌ تنهنجو ڪيڏو نه احسانمند آهيان. مون سڄي عمر ڪنهن به نوڪر کي نوڪر نه پر پنهنجو ڀاءُ ۽ پيڻ سمجهيو آهي، تون به منهنجو ڀاءُ آهين. تنهنجي ڪيل خدمتن جو احسان آءٌ لاهي ئي نٿو سگهان. تنهنجي محنت جو صلو توکي خدا ڏيندو ۽ بي انداز ڏيندو.“

مهاديو ڊيسائي²² هڪ ڀيري گاندھيءَ کان پڇيو: ”ڀاپو فينيڪس سيٽلمينٽ²³ کان اڳ ۾ اوھان وٽ ڪو بورچي هوندو هو؟“ گاندھيءَ ورائيو: ”نه آءٌ انهيءَ خفي کان گهڻو اڳي چوٽڪارو وٺي چڪو آهيان. اسان وٽ

²² مهاديو ڊيسائي [1892-1942] گاندھيءَ جو سيڪريٽري هو. هيءَ هڪ گهڻ - ڪاريو شخص، غير معمولي منتظم هجڻ سان گڏوگڏ اعليٰ درجي جو مترجم ڪالمسٽ ۽ ليکڪ هو. هن کي گجراتي، بنگالي ۽ انگريزيءَ ٻولين تي عبور هو. هن گاندھيءَ سان 25 سال گذاريا، سندس لاڏاڻو آغا خان محل ۾ ٿيو.

²³ گاندھيءَ هيءَ ڳوٺڙو 1904ع ۾ ڊرين کان 20 ڪلوميٽر پري ستياگرهين جي تربيت واسطي ٻڌرايو هو. اڳتي هلي انهيءَ جو انتظام هڪ ترست سنڀاليو جنهن جو انتظامي ترستي مٺي لال بنيو. فينيڪس جو ذڪر ڪجهه ڪتابن ۾ ’سيٽلمينٽ‘ ته ڪجهه ۾ وري ’فارم‘ آهي. پر اصل ۾ اهو شهر کان پري هڪ نئون ٻڌل ڳوٺڙو هو.

هڪ بورچي هوندو هو. پر هن جي هڪ خراب عادت هئي ته ججهي لوڻ ۽ مرچ کان سواءِ ڪابه ڀاڄي رڌي نه سگهندو هو. اهو حال ڏسي مون کيس موڪل ڏني ۽ انهيءَ ڏينهن کان پوءِ مون بورچي نه رکيو. هيءُ واقعو اُن وقت پيش آيو جڏهن گانڌي 35 ورهين جو هو.

گانڌيجيءَ 18 ورهين جي ڄمار ۾ انگلينڊ ۾ تعليم پرائڻ وقت رڌ پچاءَ ۾ هٿ وڌو. تڏهن هو پڪو سبزي خور هو. انگلينڊ ۾ سبزي خور اُن وقت هڪ فرقي طور پنهنجيون پاڻون پختيون ڪري رهيا هئا. اُن زماني ۾ هڪ سبزي خور ماڻهوءَ جي خوراڪ ۾ ڊبل روٽيءَ جا ٽڪر، جئڙ ۽ اُٻاريل ڀاڄيون شامل هونديون هيون. گانڌيءَ کي ٻي سواڊيون ڀاڄيون ڏاڍيون وڻنديون، جيتوڻيڪ عمر جو چڱو حصو هيءُ پنهنجي امڙ هٿان سواڊي ڀاڄيون کائي چڪو هو.

گانڌيءَ انگلينڊ ۾ ڪجهه مهينا وڻندو رهڻ کان پوءِ هڪ چلهو خريد ڪيو جنهن تي نيرن ۽ رات جي ماني پاڻ پچائيندو هو. هن کي ٻن ويلن جو کاڌو تيار ڪرڻ ۾ رڳا 20 منٽ لڳندا هئا ۽ ڪل خرچ به 12 آنا ايندو هُئس. گانڌيءَ جڏهن سال²⁴ جو ڪتاب، 'پلي فار ويڊيٽريزمر' پڙهيو ۽ سندس واسطو لنڊن ويڊيٽريز سوسائٽيءَ سان پيو ته هن پنهنجي خوراڪ جي فهرست ۾ ڪيتريون ئي تبديليون آنديون.

گانڌيءَ جڏهن لنڊن کان هڪ رجسٽرڊ بئريسٽر طور واپس وريو ته هن ممبئيءَ ۾ مساڙ تي هڪ ننڍڙو فليٽ ورتو ۽ هڪ ٻرهمڻ بورچي رکيائين. پر پوءِ به رڌ پچاءَ جو گهڻو تڻو ڪم هيءُ پاڻ ڪندو هو. هن بورچيءَ کي انگلش ويڊيٽريز کاڌا رڌڻ به سيکاري. هيءُ زندگيءَ ۾ خاص ڪري رڌڻي جي ڪم ڪار ۾ ترتيب ۽ صفائيءَ جي قاعدن تي سختيءَ سان ڪاربند

²⁴. هينري اسٽيفنس سالٽ [1851-1939] عدم تشدد جو پيروڪار، سماج سڌارڪ ۽ انگريزي ٻوليءَ جو ليکڪ هو.

رهندو هو. ان کان سواءِ، هن اُن بورچيءَ کي اهو به سمجهايو ته ڪپڙا صاف ۽ اُجرا رکي ۽ ڏهاڙي وهنجي ۽ صاف سٿرو رهي.

ڏکڻ آفريڪا ۽ هندستان جي ڪنهن به آشرم ۾ اجرت تي بورچي رکيل نه هئا. گانڌي چوندو هو: "اجرت تي بورچي رکڻ يا هڪ ويٺي تي هڪ کان وڌيڪ طعام تيار ڪرڻ وقت ۽ وسيلن زيان آهي." هونءَ به ڪنهن به آشرم ۾ اهو ممڪن نه هو ته پانت پانت ماڻهن جي پسند جو خيال رکي سگهجي. تنهنڪري هن سڀني لاءِ هڪ قبول ٿيل جوڳو کاڌي جو وچور ٺاهيو ۽ ان ۾ چائيل کاڌا، آشرم جي گڏيل بورچي خاني ۾ ئي تيار ٿيندا هئا. هن رڌ پچاءَ جي ڏکي ۽ منجهيل هنر کي بنهه سهنجو بنائي ڇڏيو. هن جي آشرم ۾ پٽڙي دال سان چانور، مصالحن کان سواءِ اُٻاريل ڀاڄيون، ميوا، کير ۽ ڏهي موجود هونديون هيون، مٺايون ۽ ماوا، ڳڙ ۽ ماکيءَ مان ٺاهيا ويندا هئا. گانڌيءَ کي جست²⁵ جي لکيل ڪتاب، 'رٽرن ٽو نيچر' گهڻو وڻيو هو. هن کي اها ڳالهه وڻي ته ماڻهوءَ کي وات جي ڌاڻي لاءِ نه، پر ٻل لاءِ کائڻ گهرجي.

گانڌي کائڻ پيئڻ ۽ رڌ پچاءَ بابت تجربا ڪرڻ شروع ڪيا ۽ اهو مشغلو سڄي ڄمار جاري رکيائين. هن جا کاڌي بابت ڪجهه تجربا ته اهڙا به هئا، جنهن ۾ رڌڻ به ضروري نه هو. مطلب ته اهي رڌڻ کان سواءِ ڪچا واپرائڻا هئا. اهڙن تجربن هن کي تڪليف به ڏني. پاڻ پنجن سالن تائين اُن نه چڪيائين، رڳو ميون تي گذران ڪندو رهيو. هڪ ڀيري ته چئن مهينن تائين هن رڳو زمين هيٺ ٿيندڙ ڀاڄين جهڙوڪ: بهن، مڱن، گجرن ۽ مورين تي گذارو ڪيو انهن جي لڳاتار واهي هن کي ڏسڻ به ڪرائي وڌا هئا.

فينيڪس سيٽلمينٽ ۾ هن ڳچ عرصي تائين اسڪول جي هيڊ ماستر ۽ مها بورچيءَ جون جوابداريون سنڀاليون هيون. هڪ ڀيري ڏکڻ آفريڪي يورپين جي مان ۾ هندستانين هڪ پارٽيءَ جو بندوبست ڪيو.

²⁵. ائبلف جست [1854-1936] هڪ جرمن نئچروپٿت هو جنهن جو خيال هو ته مٽيءَ ذريعي هر مرض جو علاج ڪري سگهجي ٿو. گانڌي پڻ هن جي خيال کان متاثر هو.

انهيءَ پارٽيءَ ۾ گانڌيءَ نه رڳو کاڌي رڌڻ ۾ هٿ وٺايو. پر مهمانن کي ماني کارائڻ ۾ پڻ پنهنجن هندستاني ساٿين جو ساٿ ڏنو.

جڏهن فينيڪس سيٽلمينٽ مان پهريون جڻو ستيه گرمه لاءِ وڃي رهيو هو ته گانڌيءَ انهن جي دل سان دعوت ڪئي. هن پنهنجن هٿن سان انهن لاءِ ماني جو ڍڳ پڇايو. چانور ڇاڙهيا، ٻوڙ رڌا ۽ کارڪن جو حلوو ٺاهيو. هڪ پاسي ته هيءُ کاڌو تيار ڪرڻ ۾ رڌل هو. پر ٻئي پاسي جتي کي ستيه گرمه ۽ جيل ۾ رهڻ بابت هدايتون پڻ ڏيئي رهيو هو. جڏهن ستيه گرمين جو انگ اڍائي هزارن تائين پهتو ته هن قافلي جي اڳواڻي ڪئي ۽ هر پڙاءِ وقت کاڌي رڌڻ لاءِ ساٿين کي مشورن ڏيڻ سان گڏ پنهنجي حصي جو ڪم به ڪندو رهيو. هڪ ڀيري ته هنن پاڻيءَ جهڙي پٽڙي ڍال رڌي. ٻئي ڀيري پٽ ڪچو پڪوڻي پيو پر ’گانڌي-پاڻيچارپ‘ جي اثر سبب ڪنهن به بڙڪ ٻاهر نه ڪڍي ۽ منهن گهنجائڻ کان سواءِ اهو پٽ کاڌائون. ڏکڻ آفريڪا جي جيل ۾ به هيءُ پنهنجن ساٿين کي رڌ پڇاءِ ۾ مدد ڪندو هو.

گانڌي رڌ پڇاءِ کي تعليم جو ضروري حصو سمجهندو هو. هيءُ وڏي فخر سان ٻڌائيندو هو ته ”ٽالسٽاءِ فارم تي رهندڙ سڀني نوجوانن کي کاڌو رڌڻ ايندو آهي.“ جڏهن هيءُ ڏکڻ آفريڪا کان هندستان آيو ته شانتينڪيٽن جي شاگردن جي هن ۾ پڻ کاڌو رڌڻ جو شوق جاڳايائين. شاگردن به هن جي سڏ کي ورنايو ۽ گڏيل رڌڻو شروع ڪيائون، جتي اهي واري وٽي سان کاڌو رڌيندا هئا. ٽنگور انهيءَ رڌ تي ٻيڙي ظاهر ڪندي چيو ته شايد شوق گهڻو وقت هلي نه سگهي، پر پوءِ به اهو نه ٿيو ۽ خوش ٿي شاگردن کي اجازت ڏنائين.

گانڌي هڪ ڀيري مدراس جي اسڪولي هاسٽل ۾ ويو ڇا ڏسي ته رڌڻي جي حالت ته خراب آهي ٿي، پر هر ذات جي شاگردن لاءِ ماني ۽ پاڇي ڌار ڌار پئي تيار ٿي. ڪي سکيا ستابا شاگرد وري پنهنجيءَ مرضيءَ پٽاندر مڇ، مصالحا وجهرائي ٻوڙ ڀلاءَ پچرائي رهيا هئا. گانڌيءَ کي اهڙو صدمو هڪ بنگالي ميزبان جي گهر ۾ به رسيو جڏهن گهر ڌڻيءَ هن جي اڳيان اچي

ست رڇيون رکيون هيون. انهيءَ ڏينهن هن پاڻ سان اقرار ڪيو ته ’هيءُ کائڻ ۽ پيئڻ ۾ پنجن ننگن کان وڌيڪ نه واپرائيندو‘ اصل ۾ گهٽ ذات وارن ڏانهن پيائي ۽ به اڪيائيءَ وارو رويو هن بهار ۾ ترڪ ڪيو جڏهن چمپران انڪوائري دوران هن سڀني ذاتين لاءِ لازم ڪيو ته اهي هڪ ئي رڌڻي ۾ تيار ٿيل کاڌو گڏجي کائيندا. هن جو گهڻو زور هو ته پيٽ ڀرڻ ۽ وات جي وٽ وٺڻ بدران کاڌو صحت بخشيندڙ ۽ صاف سُٿرو کائڻ گهرجي.

گانڌيءَ جي کاڌي واري فهرست ۾ کائڻ ۽ پيئڻ جا ڪي بنهه اڻ وٺندڙ اسر به شامل هئا. مثال طور: گُڻين ٽڪيءَ جهڙي ڪوڙي چٽي، جيڪا نيم جي پنن ۾ گجهه پيو شيون ملائي ٺاهي ويندي هئي ۽ گدامڙيءَ، ڏهيءَ ۽ گڙ مان شربت ٺاهيو ويندو هو. ڪنهن به کائڻ جوڳي ساڻي ٻوٽيءَ جي پنن مان سلاڊ ٺاهيو ويندو هو - ڀڳنگ، اٽي جي ميڊي مان ٺاهي ويندي هئي. ڪڻڪ جي اٽي کي ٽچڪائي حلوو ٺاهيو ويندو هو. گُڻيل سوبابين ته آشرم ۾ هر وقت موجود هوندو هو.

گانڌي جڏهن سامونڊي جهاز ذريعي انگلينڊ ڏانهن سفر ڪري رهيو ته پنهنجي ڀائٽي کي لکيائين: ”جيڪڏهن تون به حصا ڪيلي جو اٿو ۽ هڪ حصو ڪڻڪ جو اٿو چڱي نموني ڳوهين ته لڏيڻ بسڪوٽ ٺاهي سگهين ٿو.“ هڪ ڀيري هن پنهنجي هڪ ساٿيءَ کي ڪيڪ بابت نسخو لکي موڪليو: ”ڪيڪ وارو اٿو ڳوهي گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڪلاڪ چانور ۾ رکجانءِ ته جيئن اهو پاڻ وٺي خشڪ ٿئي. پر گيهه، پاڻيءَ کان اڳ ۾ وجهجانءِ ۽ چڱي نموني ملائجانءِ. پر ياد رکجانءِ ته اٽي ڳوهڻ ۾ ڪا ڪمي ناهي ڇڏئي.“

گانڌيءَ کي ڪيڪ، چانور، ڍال، ڀاڄين جو سوپ، سلاڊ ۽ نارنگين جي کلن مان مڙيو ٺاهڻ ايندو هو. پاڻ ماني پچائڻ ۽ ڪيڪ تيار ڪرڻ لاءِ واڌو خشڪ اٽو ڪتب نه آڻيندو هو. پر پوءِ به اٽي جو چاڻو چڪري تي چنبڙندو نه هو. هن ئي آشرم واسين کي سيکاريو ته بسڪوٽن ۽ اٽي مان مانيءَ جون

ڊاڪٽر

سواڊي ٽڪيون ڪيئن پچائجن. اهو به هن جو ئي هنر هو ته ٿوري پارڻ ۽ گهٽ خرچ سان کاڌو ڪيئن تيار ڪجي.

گانڌيءَ جي هڪ ساٿي، آشرم جو هڪ واقعو ياد ڪندي ٻڌايو: ”هڪ پيري ڪنهن زرعي ماهر ٻڌايو ته فلائن جهنگلي گاهن ۾ پڻ وڻامن موجود آهن. سچ پچ ته اسان شڪر ڪيو ته اُن ڏينهن گانڌيجي آشرم ۾ نه هون ته اعلان ڪري ها ته اڄ کان رڌڻو بند، هاڻي گاهه چري گذارو ڪبو.“

گانڌيءَ هڪ پيري، هڪ ماڊل اسڪول جو دورو ڪيو ۽ اسڪول جي اُستادن کي چيائين: ”اوهان جو اسڪول اُتساهه جو سبب تڏهن بڻجن ٿو جڏهن اوهان جو ادارو بهترين بورچي ۽ پنگي تيار ڪندو.“

گانڌيءَ، مئٽرڪ جو امتحان الفرد اسڪول، راجڪوٽ مان پاس ڪيو. ان کان ستت پوءِ مائٽن کيس قانون جي تعليم پرائڻ واسطي انگلينڊ موڪلڻ جو فيصلو ڪيو. هن کائڻ پيئڻ تي ”اوهان مون کي ڊاڪٽري پڙهڻ لاءِ پرڏيهه ڇو نه ٿا موڪليو؟“ هن جي وڏي ڀاءُ سخت اعتراض ڪيو ڇو ته ’هڪ وشنو پلا ڪيئن ٿو چيرقاڙ ڪري سگهي؟‘ هونءَ به گانڌيءَ جي مريضات پيءُ کي ڊاڪٽري پيشو نه وٺندو هو.

گانڌي 29 ورهين جي ڄمار ۾ بيهار انگلينڊ ويو ۽ ڊاڪٽري پڙهڻ جو ارادو ڪيائين، پر جڏهن وڏو ٿيڪ ۽ چيرقاڙ ياد آيس ته انهيءَ ڪرت تان هٽ ڪيائين. هونءَ به هيءُ جيئرن جا ڳنڍن ساهن کي بيهوش ڪري سندن چيرلاڙ ڪيئن ٿي ڪري سگهيو؟ اهڙي بيرحميءَ جي اجازت ته ڪنهن

مذهب پر به ناهي! گانڌيءَ وٽ انگريزي علاج جا پوئلڳ ڄڻ شيطان جا شاگرد ۽ علاج ڄڻ ڪاري جادوءَ برابر هو. هن کي هوميوپٿي ۽ آئيورپدڪ علاج نه وڻندو هو هيءُ نئچرو پٿيءَ جو وڪيل هو.

هيءُ جڏهن ڪُن جي خيالن کان واقف ٿيو ته هن پاڻيءَ سان علاج ڪرڻ شروع ڪيو. هن هوريان هوريان پاڻ تي پنهنجن ٻارن ۽ زال تي تجربا ڪرڻ شروع ڪيا ته ڪيئن پنهنجي آسپاس موجود عنصرن مثال طور پاڻي، مٽي، هوا ۽ سج جي روشنيءَ ڪتب آڻيندي شفاياب ٿجي. هن ڪڏهن به ٽڪيون، پاڻوڊر ۽ ٻيون دوائون ڪاٽي، پنهنجي جسم کي زهريلو نه بنايو. هن سدائين صحتيابيءَ لاءِ پيٽ خالي رکڻ، کاڌي ۾ ڦير گهير ۽ جڙي ٻوٽن جي واهپي تي زور ڏنو. گانڌي مرض جي تپاس ۽ مريض جي عادت جي مشاهدي کي، علاج ۾ سڀ کان اتم سمجهندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ هيءُ پهريون ڪولي بئريسٽر ۽ پهريون ڪولي حڪيم هو.

ڪيترائي يورپي ۽ هندستاني، دوا درمل ۽ صحت بابت ڪانئس صلاح مشورا وٺندا هئا، جن مان ڪيترن جو ته هيءُ فيملي ڊاڪٽر هو. گانڌيءَ جي علاج جو طريقو ميڊيڪل سائنس جي اصولن ۽ قاعدن جي بلڪل ابتڙ هو. پر پوءِ به سندس ٻڌايل بچاءَ جي تدبيرن کي ڊاڪٽر به سارا هيٺندا هئا.

جڏهن گانڌيءَ جو پنهنجو پٽ، وڏي بخار سبب ناچاڪ ٿيو ته ڊاڪٽر چوڪر کي آڻڻ ۽ ڪڪڙ جي لاش (سوپ) پيئڻ جو مشورو ڏنو پر گانڌي ڊاڪٽر جي صلاح سان سهمت نه ٿيو ۽ پٽ کي پاڇين واري کاڌي تي رکيائين. هيءُ چوڪر جو علاج پاڻ ڪرڻ لڳو جنهن ۾ پاڇين سان گڏ رڳو نارنگيءَ جو رس ۽ پاڻي ڪتب آڻڻ لڳو. ان کان سواءِ بخار گهٽ ڪرڻ لاءِ چوڪر کي آلي چادر ۾ ويڙهندو هو. پر هڪ ڏينهن جڏهن بخار گهٽ نه ٿيو ۽ چوڪر وڻڻ لڳو ته هيءُ ٿورو فڪرمند ضرور ٿيو. پوءِ به نئچرو پٿي علاج جاري رکيائين ۽ نيٺ ڪامياب ٿيو. پوءِ ته هن ڪيترائي وڏي بخار جا مريض نئچرو پٿي علاج ذريعي صحتمند ڪيا.

هن ڪيترائي ڀيرا ڊاڪٽرن جي مشورن کي رد ڪيو هو. هڪ ڀيري ڪستوربائي کي رت جي گهٽتائي جي شڪايت ٿي پئي. ڊاڪٽرن صلاح بيهاري ته هن کي 'بيف - چانهه' پيئڻ گهرجي، پر گانڌيءَ ۽ ڪستوربائي، ٻنهي اها ڳالهه نه مڃي، گانڌيءَ ڪستوربائي کي گجھ ڏينهن تائين ليمي جو رس پياريو ته هوءُ چاڪ چڱي پلي ٿي پئي.

ان دوران، گانڌيءَ هن کي لوڻ واپرائڻ کان به روڪيو جنهن تي ڪستوربائي اعتراض ڪيو ۽ پڇي ته ”تو کي ڇوڻ ته سولو ٿو لڳي، پر ڇا تون ائين ڪري سگهندين؟“ گانڌيءَ جواب ڏيڻ ۾ دير ٿي نه ڪئي، ”آءُ پڪ سان ائين ڪري سگهان ٿو.“ پوءِ هڪ معالج، مريض جي مشوري تي هڪ سال تائين لوڻ نه واپرائڻ جو واعدو ڪيو. ڪستوربائي سندس انهيءَ مهربان رويي تي روئي ڏنو ۽ کيس چيائين ته هو پنهنجو واعدو ٽوڙي ۽ لوڻ واپرائي، پر ڪستوربائي جي ڪابه ڪوشش سڦل نه ٿي ۽ هڪ سال تائين معالج ۽ مريض ٻنهي لوڻ نه واپرايو.

هڪ موقعي تي 15 ڏينهن تائين ڪستوربائي پيٽ صاف ڪرڻ لاءِ پاڻ کي بڪارو رکيو ۽ جلاب طور نه جي پنن جو عرق واپريائين. گانڌي گهڻو ڪري پيٽ صاف هجڻ تي گهڻو زور ڏيندو هو. هيءُ پيٽ ۾ گڏ ٿيل غير ضروري لوڻياڻ ۽ زهر کي ختم ڪرڻ لاءِ پيٽ کي خالي ۽ هلڪي ڪرڻ واسطي جلاب تي زور ڏيندو هو. هن جو خيال هو ته ”آءُ مٿي جو سور بد هاضمو دست ۽ قبضي وغيره ڪثرت نه ڪرڻ جو نتيجو آهن.“ هن جي خيال پٽلندر چڱي فاصلي تائين ٽڪڙو هلڻ بيماريءَ کان بچڻ ۽ صحتمند رهڻ لاءِ سڀ کان بهترين ذريعو هو. جيلن ۾ به هن پنڌ ڪرڻ جي عادت نه ڇڏي. جيل اندر جيل انتظاميا سان طئه ٿيل هنڌ تي صبح ۽ شام ٻنهي وقتن تي پنڌ ڪندو هو. ان کان سواءِ هن کي خبر هئي ته ڪيتريون ئي جسماني بيماريون ذهني مونجهاري جو نتيجو آهن. اُنڪري رامائڻ جي پوئواري ڪندي سڀ ڳڻتيون ڏٺيءَ در ڪري، ڳڻتيءَ کان آجو هجڻ جو درس پڻ ڏيندو هو.

ڏکڻ آفريڪا ۾، جڏهن هڪ پٺاڻ کيس زخمي ڪري وڌو ته نرڙ ۽ پاسيرين جي سوچ ۽ زخمن لاءِ مٽيءَ جا پنوڙا ٺاهي رکيائين، جنهنڪري ستت ئي سندس سوچ ختم ٿي ويئي.

گاندھي پليگ، اوچتي تيز بخار، مليريا، بلڊ پريشر، سڙي پوڻ ۽ ارڙيءَ جي علاج لاءِ مٽي ڪتب آڻيندو هو. هڪ پيري، سامونڊي سفر دوران سندس ڀٽ جي ٻانهن ڀڃي پئي. هن زخم تي مٽيءَ جي پٽي ٻڌي ته زخم جلد ڇٽي ويو.

گاندھيءَ کي نئچروپٿي علاج جي اوڻاين جي ڄاڻ هئي، پر پوءِ به ڪيترن ئي سببن جي ڪري نئچروپٿي جي وڪالت ڪندو هو، ڇو ته اهو علاج هندستان جي هزارين ماڻهن جي وس ۾ هو. ان کان سواءِ، اهو علاج سؤ سيڪڙو ڊيسي پڻ هو. هن 77 ورهين جي ڄمار ۾، وڏي جوش جذبي سان اُرولي ڪانچن ڳوٺ ۾ نئچروپٿي علاج جو مرڪز کولي، ڳوٺاڻن لاءِ علاج جون سهولتون ميسر ڪيون. انهيءَ مرڪز ۾ دوائن ٺاهڻ لاءِ ۽ مريض جي تپاس لاءِ ڪي به مددي اوزار ڪتب نه آڻيا هئا. هن جو خيال هو ته هڪ ڪامياب ڊاڪٽر کي ڄاڻ جو پنڊار هجڻ گهرجي ۽ اها ڄاڻ کيس ڪنهن معاوضي کان سواءِ پنهنجن مريضن تائين پهچائڻ ڪپي. هن جو خيال هو ته ماڻهو ڊاڪٽر سان سالياني في طءَ ڪن ۽ اها سال جي شروع ۾ هڪ ڀيرو اڳواٽ ئي کيس ڏيئي ڇڏين، پوءِ سڄو سال ڊاڪٽر کان مشوري وٺڻ لاءِ ايندا رهن. ان کان سواءِ ڊاڪٽر جي في امير توڻي غريب لاءِ ساڳي هجي. هن جي قائم ڪيل مرڪز ۾ علاج لاءِ پرياسي جي ڳوٺن مان ڪيترائي مرد ۽ مايون اچڻ لڳا. انهن سڀني کي تپاسي، گاندھي علاج ۽ احتياط لاءِ هڪ پني جي ٽڪر تي هدايتون لکي ڏيندو هو. هن رامائڻ نالي هڪ مريض لاءِ ٽُسخو لکيو: ”سج جو تڙ ڪوٽ، ميوا ۽ ڏڏ واپراءِ ۽ کير کان پرهيز ڪر.“ اهڙو ئي هڪ ٽُسخو هن هڪ مريض ڀاروتيءَ لاءِ لکيو ”نارنگيءَ جو جوس پيءُ، سج جو تڙ ڪوٽ، پيٽ تي چيڪي مٽيءَ جا پنوڙا ٻڌ.“

گاندھيءَ جتي به آشرم قائم ڪيو، اُن جي رهواسين وٽ هيءَ ڳالهه عام هوندي هئي ته ’جيڪڏهن چاهيو ٿا ته گاندھيجي اوهان جي ويجهي رهي ته بيمار ٿيو،‘ گاندھي بيمار ٿيندڙ ساٿيءَ بابت هر ننڍي توڻي وڏي ڳالهه ڄاڻڻ چاهيندو هو ۽ جڏهن صُبح وارو پنڌ ڪري موندو هو ته سيدو مريض وٽ ويندو هو سندس خدمت چاڪري ڪندو هو. کيس صلاح مشورو به ضرور ڏيندو هو. مثال طور پاڇيون واپراءِ، پاڇيون ڪيئن رڌجن، صفائي سُٿرائي ڪيئن رکجي وغيره. جڏهن سيواگرام جي پرياسي وارن ڳوٺاڻن کي خبر پئي ته گاندھي هر روز هڪ ڪلاڪ سيواگرام جي مريضن کي ڏئي ٿو ته صبح جو هڪ وڏي انگ ۾ ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا ۽ گاندھيءَ کي پنهنجي ناچاڪائي بابت ٻڌائيندا هئا. گاندھي سڀني کي تپاسيندو ۽ مختلف مشورا ڏيندو هو. پر سڀني مشورن ۾ گُجهه جملا ساڳيا هوندا هئا جيئن: ”پاڇي کائڻ لسي پيئڻ مٽيءَ جا پنوڙا ٻڌو.“ ڪڏهن ڪڏهن ته ڪنهن بيمار جو پاڻخانو هيءُ خود تپاسيندو هو ۽ جيڪڏهن بيمار کي ڪا گهڻي جسماني ڪمزوري ٺاهي ته هُن کي کليل ميدان ۾ سمهاريو ويندو هو. بيماريءَ جا سڀ پاسا جانچڻ کان پوءِ ئي گاندھي مريض کي مشورو ڏيندو هو.

هڪ پيري آشرم جي هڪ ساٿيءَ بلڊ پريشر جي شڪايت ڪئي ته گاندھيجي انهيءَ ساٿي سان هڪ سنجيده بحث ۽ مباحثو ڪرڻ کان اڳ هُن جو بلڊ پريشر چيڪ ڪيو. ٻئي ڏينهن هن کان هڪ ڪاٺ جو تختو چيرائڻ کان اڳ ۽ پوءِ هن جو بلڊ پريشر چڪاس ڪيائين، ۽ ٽئين ڏينهن هن جو بلڊ پريشر چيڪ ڪري کيس هڪ فرلانگ کن آشرم جي ميدان ۾ ڊوٽڻ لاءِ چيائين. جڏهن مريض ڊوٽي واپس آيو ته بلڊ پريشر ڏٺائين ته اهو گهڻو گهٽ ٿي چڪو هو. ان تجربي کان پوءِ، گاندھي اُن کي چيو ته ”جڏهن به بلڊ پريشر وڌي ته اُن کي پنڌ ڪري پڇاڻي ڇڏ.“ گاندھي پلي ڪهڙي به اهم ڪم ۾ رُڌل ڇو نه هجي، پر جيڪڏهن ڪنهن کاءُ خوراڪ، صحت ۽ بيماريءَ بابت ڪجهه پڇيس ته پوءِ سڀ ڪم ڇڏي پهريان اُن جي سوالن جا جواب ڏيندو هو. گاندھيءَ جي نظر ملڪ جي سياسي وايو منڊل تي به هئي.

نرس

هڪ پيري، ڪانگريس جا اڳواڻ گانڌيءَ سان صلاح ثواب لاءِ سيواگرام آيا. هنن ڏٺو ته گانڌي ٻن مريضن جي خدمت چاڪريءَ ۾ رڙل آهي ۽ سندن بخار گهٽ ڪرڻ لاءِ کين پُسيل چادرون پيو اوڍائي ۽ مٽائي، ۽ پاڻيءَ پريل تب ۾ پيو وهنجاري اها ماجرا ڏسي ڪانگريسي اڳواڻن پڇيو: ”ڇا هيءُ سڀ ڪجهه اوهان کي ڪرڻ گهرجي؟“ گانڌيءَ جواب ڏنو: ”ڳوٺ ۾ جيڪڏهن ڇهه سؤ فرد هجن ۽ انهن مان ٽي سؤ بيمار هجن ته پوءِ ٻيو ڪير ڪندو؟“. گانڌيءَ کي ننڍي هوندي کان بيمارن جي سيوا ڪرڻ جو شوق هو. جڏهن هو اڃا ننڍو هو ته اسڪول کان سڌو گهر اچي بيمار پيءُ کي وقت تي دوائون کارائيندو هو ۽ سندس ڦٽ جي ملم پتي ڪندو هو. گانڌي جيئن جيئن عمر ۾ پڪو پختو ٿيڻ لڳو ته تيماداريءَ ۽ مريضن جي تهل ٽڪور ڪرڻ ۾ هن جي دلچسپي اڃا به وڌڻ لڳي.

گانڌي پنهنجي جذبي جي تسڪين لاءِ، ڏکڻ آفريڪا جي هڪ خيراتي اسپتال ۾، ڏهاڙي ٻه ڪلاڪ هڪ نرس طور مريضن جي سيوا ڪندو هو. انهيءَ خيراتي اسپتال ۾، دوائن جا نسخا لکندو هو. جڏهن هن ڏٺو ته هيءُ پورو نه ٿو پوي ته هن ڪورٽن ۾ هلندڙ پنهنجا سڀ ڪيس پنهنجي هڪ مسلمان دوست جي حوالي ڪيا ته جيئن هو انهن جي پيروي ڪري ۽ پاڻ سڄو وقت مريضن جي سيوا ۽ تيماداريءَ ۾ ڏئي سگهي.

1896ع ۾، گانڌي هندستان جي هڪ مختصر دوري تي آيو ۽ هتان جي اڳواڻن کي ڏکڻ آفريڪا جي هندستاني پورهيتن جي حالت زار کان آگاهه ڪيائين. هندستان ۾ هن جو گهڻو وقت ’گرين پمفليت‘²⁶ لکڻ ۽

چوٽيءَ جا اڳواڻ هن کان صلاحون وٺندا هئا. گانڌي کين سياسي صلاحون ڏيڻ کان سواءِ ڪاٺ پيئڻ بابت پڻ مشورا ڏيندو هو. انهن مان ڪوبه اهڙو نه هو جيڪو سندس ڳالهه تاري سگهي. گانڌي، جڏهن جيل ۾ هوندو هو تڏهن به جيل انتظاميا کان اجازت وٺي، پنهنجن ساٿين جي بئڪن ۾ وڃي، سندن صحت بابت حال احوال وٺندو هو.

هڪ پيري، آشرم جي هڪ ساٿيءَ ڊر جي شڪايت ڪئي ته گانڌيءَ کيس هدايت ڪئي ته ”سگريٽ ڇڪڻ ڇڏي ڏي“ گانڌي لڳاتار ٽي ڏينهن هن کي تپائيندو رهيو پر پوءِ به ڊر جي شدت ساڳي هئي، جنهن جو سبب هيءُ هو ته اهو ساٿي چوريءَ سگريٽ پيئندو رهندو هو. هڪ ڏينهن، هن اڃا سگريٽ وات ۾ وجهي، ماڇيس جي تيلي سگريٽ ڊڪاٺ لاءِ ٻاري ته سندس مٿن ۾ تارچ لڳي – ڇا ڏسي ته گانڌي هن جي اڳيان بيٺو آهي. هن اُتي جو اُتي سگريٽ نه پيئڻ جو واعدو ڪيو.

هڪ پيري، گانڌيءَ سان بادشاهه خان نالي شخص مٿي ۾ خشڪيءَ جي شڪايت ڪئي ته کيس مٿي تي مٿي ملڻ جي هدايت ڪيائين. ٻي دفعي، وليپائي پٽيل کي پير ۾ ڪنڊو لڳو ته گانڌيءَ هڪ ڏيسِي ملم جو ڏس ڏنس. وليپائي پٽيل انهيءَ ڏس لاءِ اڪثر چونڊو هو: ”ملم جي سُور کان ڪنڊي جو سور سهڻ سولو هو.“

²⁶. گانڌيءَ هيءُ پمفليت 1896ع ۾ لکيو جنهن ۾ هن گوري سرڪار جي ظلمن بابت تفصيل ڏيندي هندستاني عوام کي سهڪار ۽ سهائتا لاءِ اپيل ڪئي.

ورھائڻ ۾ لڳي ويندو هو. پر جڏهن هن کي خبر پئي ته سندس ڀڻڀيو بيمار آهي ۽ پيٽ گهر جي مصروفيتن سبب هن جو جوڳو خيال نٿي ڪري سگهي ته هيءُ سڀ ڪرڻ ۾ ڇڏي سڌو سندن گهر پهتو ۽ مريض کي ڌار ڪري ۾ رهائي، ڏينهن رات ان جي تيمارداري ڪندو رهيو.

گانڌيءَ جي، اٺن ورهين جي پُٽ جي جڏهن ٻانهن ڦٽجي پيئي ته هيءُ هڪ مهيني تائين سندس زخم جي ملامت ڪندو رهيو. هن ڊاڪٽر جي ٻڌل پٽي کولي ڦٽ کي صاف ڪيو ۽ پوءِ چيڪي مٽي ڳوهي ڦٽ تي ٻڌي ڇڏيائين. ۽ ڦٽ ڇٽڻ تائين ايئن ڪندو رهيو. گانڌيجيءَ جي هڪ ٻئي پٽ کي وڏو بخار ٿيو جنهن جي عمر ڏهه سال هئي. گانڌيءَ چاليهه ڏينهن تائين ان جو علاج ڪندو رهيو. هيءُ پُٽ کي آلو ڪپڙو ويڙهي ويهاريڻدو هو ۽ وري خشڪ ڪپڙي سان سڄو جسم اڳهندو هئس. ٻارڙو ڏاڍيون دانهون ڪندو هو. پر هيءُ تيمارداري ۽ علاج ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪندو هو. پنهنجي هڪ ٻئي ٻار جو علاج گانڌيءَ مٽيءَ جي ذريعي ڪيو. هيءُ هر ڏاڪلاڪ کان پوءِ بيمار جي پيٽ تي هڪ انچ ٿلهو مٽيءَ جو پنوڙو رکندو هو. جڏهن بخار ٽٽندو ته هيءُ ڪيلا پندرهن منٽن تائين ڪنهن ٿانءَ ۾ گهڙي نرم ڪري ٻار کي کارائيندو هو.

گانڌيءَ جي هڪ خاص ڳالهه هيءُ هئي ته هيءُ چاهيندو هو ته مريض ذهني طرح پريشان نه هجي. هيءُ هر قسم جي عادت جو سخت مخالف هو. پر جڏهن ڏکڻ هندستان جي هڪ چوڪري، جيڪو سندس علاج هيٺ هو ڪافي پيٽ جي سڌ ڪئي ته گانڌيءَ پنهنجن هٿن سان ان کي ڪافي ٺاهي پيڻاري هئي.

گانڌيجيءَ جي علاج ۾ ٽي شيون، سدائين شامل رهنديون هيون، پوءِ کڻي مريض کي تڪليف ڪهڙي به هجي ۽ اهي هيون: 'آلي ڪپڙي سان جسم کي اڳهڻ، جُلاب وٺڻ ۽ پيٽ تي مٽي ٻڌڻ' اصل ۾ هيءُ پنهنجن مريضن جي لاءِ رڳو نرس نه هو. پر اُميد، آسرو ۽ ڏڏ به هو.

گانڌيءَ جي دل ۾ ڪڏهن به اهو خيال نه آيو ته ڪوڙهي، گدڻ ۽ وبائي بيمارين ۾ ورتل مريضن جو علاج ۽ سار سنڀال ڪندي، متان اها بيماري کيس به وڇڙي پوي! هڪ ڏينهن، هڪ ڪوڙهيو فقير هن وٽ آيو ته گانڌيءَ ان کي اجهو ڏنو ڦٽ ڏوٽي صاف ڪيائينس ۽ گُجهه ڏينهن کان پوءِ، هن کي اسپتال ۾ داخل ڪرايائين. هڪ پيري ڪنهن جيل جي ساٿيءَ کي ڪوڙهه جون علامتون ظاهر ٿيڻ لڳيون ته جيل انتظاميا کان خاص اجازت وٺي، ڏهاڙي هن سان، سندس بئڪ ۾ وڃي ملاقات ڪندو هو. جڏهن ساڳو ساٿي جيل مان آزاد ٿيو ته ان کي آشرم ۾ رهايائين، هو ڪيترائي سال آشرم ۾ رهيو ۽ گانڌي ڏهاڙي هن جا ڦٽ ڏوٽي ملامت ڪندو هو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گانڌيءَ وقت جي سرڪار کي ٻه ڀيرا هڪ رضاڪار نرس طور پنهنجيون خدمتون آڇيون. گانڌيءَ، اهي خدمتون بوئر جنگ ۽ زولو بغاوت وقت پڻ آڇيون هيون. گانڌيءَ ٻنهي موقعن تي 'انڊين ايمپوليئنس ڪارپس' جي پليٽ فارم تان زخمين ۽ ڪمزورن جي مدد ڪئي هئي. هن رضاڪار نرسن جي جڳي جي ثابت قدم اڳواڻ طور پاڻ مڃرايو هو. هن کي ميلن جا ميل، زخمين کي اسٽريچر تي کڻي مناسب هنڌن تي پهچائڻو پوندو هو. هن کي زولو زخمين جو علاج ڪرڻو پوندو هو ڇو ته گورنر نرسن انهن جي علاج کان جواب ڏنو هو. زولو زخمي، جن کي سرڪار ڪوڙا هنيا هئا، تن جي زخمن مان گند ۽ پونءِ پئي وهندي هئي. ان کان سواءِ، هيءُ گورنر سپاهين جو به ويڇ هو. گانڌيءَ جي خدمتن عيوض انگريز سرڪار هن کي زولو وار ميبل ۽ قيصر هند جو سونو ٻلو ڏنو هو.

جڏهن ڏکڻ آفريڪا جي سون وارين ڪاٺين ۾ ويا پڪڙي ۽ مزدورن جي مرڻ جون خبرون اچڻ لڳيون ته گانڌي هڪدم چار مددگار ساٿي ساڻ ڪري، وڃي ڪاٺين واري هنڌ پهتو. هن پهچڻ شرط هڪ خالي ڀانڊي جو دروازو پيچرائي کولرايو ۽ ان ۾ مريضن جي تڪڙي سهائتا لاءِ کتن جو بندوبست ڪيو ۽ ٽيويهه مريض ان ۾ منتقل ڪيائين. مقامي ميونسپالٽيءَ

گاندڙيءَ جي انهيءَ قدم کي ڏاڍو ساراهيو ۽ ٿورا مڃيندي، ڏانهس هڪ نرس سان گڏ احتياطي دوائن به ڏياري موڪليائون.

احتياطي دوائن ۾ برانڊي به شامل هئي، جنهن جي استعمال کان گاندڙيءَ ڪيڀاڻو پئي. هيءُ مريضن کي دوائن ڏيڻ کان سواءِ، راتين جون راتيون جاڳي، سندن کٽڻ جي مٿن ڀرسان ويهي، ڪچهريون ڪري، کين آتڻ ۽ آسرا ڏيندو هو. ڊاڪٽر جي اجازت سان، مٽيءَ ذريعي مريضن جو علاج به ڪيائين. گاندڙيءَ جي ڪوششن کان پوءِ به رڳو ٻه مريض بچي سگهيا، باقي سڀ مريض ۽ سندن سهائتا ڪندڙ نرس به فوت ٿي وئي.

گاندڙي چوندو هو: ”هڪ نرس کي پنهنجي صحت جي به ايتري ئي پرڳهه لهن گهرجي، جيتري هوءَ / هو پنهنجن مريضن جي لهي ٿي / ٿو.“ سندس چواڻي: ”پنهنجي صحت ۽ مريضن جي سار سنڀال هڪ نرس جي ديوتيءَ جا اهم حصا آهن.“

گاندڙي سدائين احتياطي تدبيرن تي وڌيڪ زور ڏيندو هو ۽ پاڻ به انهن تي عمل ڪندو هو. هن کي جڏهن به گهڻو ڪم ڪرڻو هوندو هو ته پيٽ ڀري نه کائيندو هو. گاندڙي نئچرو پٿي علاج ۾ پڙ هو، جنهن هيٺ هيءُ پنهنجو بلڊ پريشر گهٽ ڪرڻ لاءِ، مٿي تي ڳوهيل چيڪي مٽيءَ جا پنوڙا رکندو هو. هڪ ڀيري جڏهن چاني شاعر يون نوگوئچي گاندڙيءَ سان ملڻ آيو ته هن جي مٿي تي آلي مٽيءَ جو پنوڙو رکيل هو. گاندڙيءَ چاني شاعر کي مخاطب ٿيندي مٽيءَ ڏانهن اشارو ڪيو ۽ چيائين، ”آءٌ هندستان جي ڌرتيءَ مان جنميو آهيان ۽ اُن جي مٽي ئي منهنجو تاج آهي.“

گاندڙيءَ لاءِ ڪنهن به مريض جي چيٽاڪ طبيعت ڪڏهن به بيزاريءَ ۽ ڳٽيءَ جو سبب نه بڻي. هيءُ ساڌارن طريقي ۽ مستقل مزاجيءَ سان مريض جي تيمارداري ڪندو هو. سندس اهو رويو پنهنجي زال ۽ اولاد سان به هو. هڪ ڀيري ڪستوربائي، جڏهن ڏکڻ آفريڪا ۾ ڏاڍي ناچاڪ ٿي پئي هئي ۽ ڊاڪٽرن جواب ڏيئي ڇڏيو ته گاندڙيءَ گهڻي صبر ۽ پيار مان پاڻ هن جو

علاج ۽ خدمت چاڪري ڪئي هئي. جڏهن هوءَ ڏکڻ آفريڪي جيل مان آزاد ٿي هئي ته به ڏاڍي ڪمزور هئي. گاندڙي هن کي ڏندڻ ڏيڻ ۾ مدد ڪندو هو ۽ هن لاءِ ڪافي ٺاهيندو هو. پيٽ جي صفائي لاءِ جلاب ڏيندو هُئس، ڏهاڙي ڪاڪوس ۽ پيشاب وارو ٿانوَ صاف ڪندو هُئس. ان کان سواءِ، صبح جو سويل، تازي هوا ڪرائڻ لاءِ ڪستوربائي جي کٽ وٺڻ جي چانوَ ۾ رکندو هو ۽ جيئن جيئن سج چڙهڻ سان وڻ جو پاڇو ڦرندو هو ته هيءُ کٽ کي به ڦيرائيندو رهندو هو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ سڪيا ورتل دائيءَ جو ملڻ مشڪل هو، ڇو ته هڪ ته سڪياوند دائين جي کوٽ هئي ۽ ٻيو ته رهي گهڻو ڪري گوريون هيون ۽ ڪابه گوري دائي، ڪنهن هندستاني عورت جو ويڙ ڪرائڻ لاءِ تيار نه هئي. جڏهن ڪستوربائيءَ جا مهينا ڀرجي آيا ۽ پير لهڻ شروع ڪيائين ته ڪا به دائي نه ملي. نيٺ، گاندڙيءَ کي ئي دائي بنجڻو پيو.

آغا خان محل ۾، ڪيترن ئي اڳواڻن کي انگريز سرڪار قيد بنائي رکيو هو جن ۾ ڪستوربائي به هڪ هئي، جتي هوءَ بيمار ٿي پئي. گاندڙيءَ 75 ورهين جي ڄمار ۾ هوندي به هن جي گهڻي ڦڙتائيءَ سان ۽ مهلاڻتي مدد ڪندو هو.

يروڊا جيل ۾ جڏهن گاندڙيءَ جون نڍي آنڊي وارو آپريشن ٿيو ته ديوتِي ڏيندڙ نرسن پنهنجي هن نرس ۽ ڪمپائونڊر جي ڏک ڏيندڙ مريض جي رويي جي گهڻي ساراهه ڪئي. نيٺ نرس چئي ڏنو: ”مون لاءِ نرسنگ جو شعبو ته سدائين پُر لطف رهيو آهي پر اصل مزو تڏهن ماڻيم، جڏهن مون کي گاندڙيءَ جي خدمت چاڪريءَ جو شرف حاصل ٿيو.“ انهيءَ نرس وڌيڪ چيو: ”جڏهن مون گاندڙيءَ جي رپورٽ ڊاڪٽر کي ڏيکاري ته ڊاڪٽر ڪارڊ ڏسي چيو، ’هن کان اڳ ۾ ته تو ڪڏهن به اهڙو سنو رپورٽ ڪارڊ نه ٺاهيو آهي،‘ انهيءَ تي مون وراڻيو ته ”ان کان اڳ ۾ مون وٽ گاندڙيءَ جهڙو مريض به نه ڪونه آيو هوندو.“

اُستاد

دلچسپيءَ سبب پنهنجي اُستاد لاءِ اُتساه جو سبب بنجي نه سگهي. گانڌيءَ جيل ۾ هڪ چيني قيديءَ کي گجراتي ۽ آئرش جيلر کي تاريخ ۽ پنهنجي پوٽيءَ کي جاميٽري پڙهائي ۽ سمجھائي هئي. پاڻ 74 ورهين جي ڄمار ۾ به جاميٽريءَ جا دُرست خاڪا ۽ ڊزائينون ڪڍي سگهندو هو.

گانڌي هڪ اُستاد طور سدائين پُر اميد ۽ پُر اعتماد هوندو هو. هن جا تعليم بابت ويچار عام مروج معيارن کان بنهه مختلف هئا. ان زماني ۾ ڏکڻ آفريڪا ۾ حُجمن، ڪلارڪن ۽ ڏڪاندارن کي انگريزي سڪڻ جو شوق هوندو هو. پر پنهنجي ڏهاڙيءَ جي مصروفيت ۽ غربت سبب هو ڪو اُستاد مقرر نه پئي ڪري سگهيا. گانڌي سندن جذبو ڏسي اٺن مهينن تائين، سندن ڏڪانن ۽ دَخَلَن تي وڃي، کين انگريزي سيکاريندو رهيو. هن کين ايتري انگريزي ضرور سيکاري جو هو پنهنجو حساب ڪتاب رکڻ ۽ ڌنڌي ڌاڙيءَ بابت خط پُٽ لکڻ ۾ پڙ ٿي ويا.

گانڌي پنهنجن پُٽن کي آفيس تائين پنڌ ويندي گجراتي ٻولي ۽ ادب بابت زباني سبق ڏيندو هو. گانڌيءَ ٿوري وقت لاءِ پنهنجن ٻارن کي انگريزي سيکارڻ لاءِ هڪ اُستاد پڻ مقرر ڪيو هو. هن جا ٻار انگريز اُستاد کان سواءِ پنهنجن انگريز دوستن کان به انگريزي سکيا هئا.

فينيڪس سيٽلمينٽ ۾ گانڌي پنهنجن ساٿين جي ٻارن لاءِ هڪ پرائمري اسڪول قائم ڪيو هو. هيءُ پاڻ انهيءَ اسڪول جو هيڊ ماستر ٿيو ۽ ٻيا هن جا ٻانهن ٻيلي (اُستاد) بڻيا. انهيءَ اسڪول ۾ ٻار مختلف مذهبن سان واسطو رکندڙ هئا. اهڙيءَ طرح، استاد به وڻ وڻ جي ڪاٺي - ڪي انگلينڊ جا انگريز ته ڪي جرمنيءَ جا جرمن ته وري ڪي هندستان جا هندستاني هئا. جيئن ته فينيڪس جي سڀني اُستادن لاءِ هٿ جو پورهيو ڪرڻ به ضروري هو اُنڪري گُجه ڏينهن اهڙا به هوندا هئا جو اُستادن کي سڌو ٻئين مان نڪري ڪلاس ۾ اچڻو پوندو هو - سندن تنگن مَرَن کان پٺئين تائين گپ ۽ گاري سان پريل هونديون هيون. گانڌي جڏهن پڙهائيندو

گانڌيءَ 13 ورهين جي ڄمار ۾ ڪستوربائي سان شادي ڪئي، جنهن جي عمر به لڳ ڀڳ ساڳي هئي. ڪستوربائي اڻ پڙهيل هئي. گانڌي هُن جو اُستاد بنيو ۽ هُن کي لکڻ، پڙهڻ ۽ بنيادي حساب سيکارڻ جا جتن ڪيا، پر ناڪام ٿيو. گانڌي 1914ع ۾ جڏهن سامونڊي جهاز ذريعي انگلنڊ وڃي رهيو هو ته پنهنجي همسفر هرمن ڪيلنباش کي ڏهاڙي هڪ ڪلاڪ سنسڪرت پڙهيندو هو ۽ ڪستوربائي کي گيتا ۽ رامائڻ سمجھائيندو هو. ڪستوربائي 73 سالن جي عمر ۾ آغا خان جي محل ۾ گانڌيءَ سان گڏ قيد ڪاٽيو. ان وقت، گانڌيءَ وٽ گُجه واندڪائي هئي، جنهنڪري هن ڪستوربائي لاءِ رامائڻ ۽ ڀڳونت گيتا جي گُجه ٻاٻن جي سؤ سنوار ڪئي. ان کان سواءِ، هيءُ ڏهاڙي کيس جاگرافي، گجراتي ادب ۽ گرامر جي مضمونن مان سبق پڙهيندو هو. پر هن جي شاگردياڻي وڏي عمر هجڻ ۽ عدم

هو تڏهن به هن جي جهوليءَ ۾ ڪونه ڪو ٻار به ويٺل هوندو هو جنهن کي ريجهائيندو رهندو هو. گانڌيءَ ڪڏهن به پنهنجن شاگردن کي ڪنهن به اهڙي ڪم لاءِ نه چيو جنهن تي هن پهرين پاڻ عمل نه ڪيو هجي. گانڌي ڄاڻندو هو ته ڪوبه گيدي اُستاد پنهنجن شاگردن کي بهادر ۽ باهت نه ٿو بنائي سگهي. گانڌيءَ جي اڀياس جا موضوع گهڻا هئا ۽ سدائين هن کي نئين ڳالهه سکڻ جي اُڻ ٿڻ رهندي هئي. هن 65 سالن جي ڄمار ۾ به تارن ۽ گرهن جي علم جو اڀياس ڪرڻ شروع ڪيو هو.

هن فينيڪس ۾ قائم اسڪول ۾ تعليمي طريقن بابت ڪيترائي تجربا ڪيا. انهيءَ اسڪول ۾ قانون ۽ قاعدا تمام سخت هوندا هئا. فينيڪس جا رهواسي سادي پر ڏکي زندگي گذاريندا هئا. ڇانهه ڪافي ۽ ڪوڪ واپرائڻ تي بندش هئي، ڇو ته اهي شيون غلام پائيندا ۽ ٺاهيندا ڪندا هئا. اسڪول ۾ داخل سڀ شاگرد فينيڪس آباديءَ ۾ رهندا هئا. گانڌي پڙهائڻ وقت ڪڏهن ڪڏهن درسي ڪتاب کي ڪتب آڻيندو هو. سندس خيال هو ته ٻار جي ذهن کي رڳو درسي ڪتابن جو ڳجهو نه بنائجي پر کيس وٽ به علم پرائڻ جي تڙپ لاءِ به گنجائش ڇڏجي. هن کي پنهنجي اسڪول جو زمانو ياد هو ته ڪيئن اُستاد سبق روايتي ۽ رڪي نموني پڙهائي، ٻار لاءِ مطالعو جو مزدو گهٽائي ڇڏيندا هئا. ان کان سواءِ هن ڪڏهن به لکڻ پڙهڻ ۽ حسابن کي گهڻي اهميت نه ڏني. هن جي تعليم ۾ اندر اڃارڻ ۽ ڪردار جي تعمير تي گهڻو زور هو. هيءُ ٻارن کي سيکاريندو ۽ سمجهائيندو هو ته سڀني مذهبن جي عزت ڪريو. رمضان جي مهيني ۾ هندو ڇوڪرا مسلمان ڇوڪرن سان گڏ روزا رکندا هئا. مسلمان ڇوڪرن کي ڪجهه مهينن لاءِ هندو ڪٽنبن ۾ رهائيو ويندو هو. اُهي ڇوڪرا اُهوئي کاڌو کائيندا هئا، جيڪو ميزبان جي گهر ۾ رڌبو هو. فينيڪس ۾ سبزي گهڻي واپرائي ويندي هئي. سڀني کي گڏيل دُعا ۾ شريڪ ٿيڻو پوندو هو. ان کانسواءِ باغيچي جي گڏ، موچڪي ڪم، گند ڪچري صاف ڪرڻ، واڍڪي ڪم ۽

رڌ پچاءُ واري سکيا ۾ به شامل رهڻو پوندو هو. هر روز شام جو پياني جي لٽ تي پڇن ۽ گيت ڳايا ويندا هئا. جسماني سگهه لاءِ ڪرڪيٽ، ٽينس ۽ ٻين راندين بدران زرعي پورهيي جي ترغيب ڏني ويندي هئي. گانڌي پنهي فارمن: ٽالستاءِ فارم ۽ سامبرمتي آشرم ۾ پاڻ موچڪي ڪم جي سکيا ڏيندو هو. ٽالستاءِ فارم تي هيءُ وڏن ڪلاسن کي اردو ۽ تامل ٻوليون پڙهائيندو هو. مادري ٻولي ۽ ان ۾ سرجيل ادب پڙهائڻ تي به گهڻو زور ڏنو ويندو هو. گانڌي گجراتي، مرهٽي، هندي، اردو، تامل، انگريزي، فرانسيسي ۽ لاطيني ٻوليون به ڄاڻندو هو. سامبرمتي آشرم ۾ في نه ورتي ويندي هئي، پر ٻارن جي مائٽن مان اها اميد رکي ويندي هئي ته اهي پنهنجي رضا خوشيءَ سان آشرم لاءِ چوندو ڏين. اهڙا ٻار جن جي عمر چئن سالن کان مٿي هوندي هئي، انهن کي رهائشي شاگرد طور داخلا ڏني ويندي هئي. انهن ٻارن کي ڏيهي ٻوليءَ ۾ تاريخ، جاگرافي، حساب ۽ اقتصاديات پڙهائي ويندي هئي. ٻوليءَ جي مضمون ۾ سنسڪرت ۽ هنديءَ سان گڏ هڪ دراوڙي ٻولي لازمي طور پڙهڻي پوندي هئي. انگريزي هڪ ثانوي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ پڙهائي ويندي هئي. ان کان سواءِ اردو، تامل، تلگو ۽ بنگالي الفابيٽ سان پڻ ٻارن جي سڃاڻپ ڪرائي ويندي هئي. ڏينهن ۾ ٽي وقت مرچ مصالحن کان سواءِ کاڌو ڏنو ويندو هو جنهن ۾ ذائقي لاءِ نالي ماتر ڪا لوڻ ڇڻي پيل هوندي هئي. پهرڻ ۽ پائڻ لاءِ هڪ سادو وڳو متعارف ڪرايو ويو هو، سڄو زور سوديشي زندگيءَ جي نموني کي پنهنجائڻ تي هو. گانڌي گڏيل تعليم جو پرچارڪ هو. هو چوندو هو: ”اسان کي جنس جي بنياد تي بيٺل تعليمي ورڇ کي ختم ڪرڻو آهي. هونءَ به ظاهري پردو ڪهڙي ڪم جو آهي.“ پر جڏهن بداخلاقيءَ جو ڪو واقعو ڇوڪرين يا ڇوڪرن ۾ پيش ايندو هو ته انهن کي صالح بنائڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن مانيءَ کائڻ کان سواءِ ٻار ٿڌا ڪرڻي پوندي هئي.

شاگردن کي ڪپهه ٽائڻ ۽ باغبانيءَ کان سواءِ ڏاڳن ٺاهڻ جي پڻ

سکيا ڏني ويندي هئي. نوجوانن کي ڪوبه هڪ هٿ جو هٿر سیکاريو ويندو هو ته جيئن انهن جي تعليم تي ايندڙ خرچ جو ڪجهه حصو ان مان ڪمائي سگهجي.

گاندئيءَ کي موڪل يا وٽڪيشن نه وٺندي هئي. هفتي ۾ ٻه ڏينهن شاگردن کي اجازت هوندي هئي ته ڀلي پنهنجو من پسند ڪم ڪن. سال ۾ ٽي مهينا، صحتمند شاگردن کي پنڌ مسافري ڪرڻي پوندي هئي، وديا پٽ گجرات ۾ گاندئي ٻارن کي عيسائين جي ’نئين عهدنامي‘ مان آکاڻيون ٻڌائيندو هو ۽ انگريزي ادب مان پڻ کين چونڊ ڪهاڻيون ٻڌائيندو هو.

گاندئي وٽ اعليٰ تعليم بابت هڪ نئون خيال هو. هن پراڻي تعليمي نظام کي نهن کان چوٽيءَ تائين تبديل ڪرڻ گهريو پئي ته جيئن اهو نظام وچئين طبقي جي ٿورڻ ماڻهن کي فائدي ڏيڻ بدران هندستان جي لکن جي تعداد ۾ عوام لاءِ ڪتب اچي سگهجي. هن کي سدائين ڳڻتي هوندي هئي ته ٻارڙا انگريزي ٻولي، جيڪا هنن لاءِ هڪ اوڀري زبان آهي، ان جي سکڻ لاءِ نه رڳو پنهنجو وقت وڃائي رهيا آهن. پر آهستي آهستي پنهنجين مادري ٻولين ۽ ثقافتي ورثن کان پڻ پري ٿي رهيا آهن. هن کي اچرج ٿيندو هو ته اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ به فرد پُراعتماد ڇو نه ٿو ٿئي ۽ هر وقت ڳڻتيءَ ۾ رهي ٿو ته ڊگري وٺڻ کان پوءِ مان ڇا ڪندس؟ هن جو اعليٰ تعليم بابت خيال هو ته اها هندستان جي شاندار ماضيءَ ۽ حال جي جديد گهرجن ۽ علمن جو هڪ سهڻو ميلاپ هجڻ گهرجي. گاندئيءَ پٿاندر: ’اعليٰ تعليم جو حاصل مطلب هيءُ هو ته ڪوبه فرد تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ ذهني طرح صحتمند، ايماندار ۽ ذميوار شهري بنجي سگهي، ۽ پنهنجي روزاني زندگي ڇڱي نموني گذاري سگهي. گاندئي چونڊو هو ته ’ٻار کي لکڻ جي مشق روزاني ڪرائي وڃي، هيءُ سهڻن اکرن کي تعليم جو حصو سمجهندو هو ۽ سدائين پنهنجن اکرن جي بدصورتيءَ تي پشيمان رهندو هو. هيءُ استادن کي چونڊو هو: ”سڀ کان پهرين ٻارن کي سڌيون ليکون، پکين، گلن،

ٽڪنڊن ۽ پنن جون تصويرون ڪڍڻ سيکاريو ته جيئن انهن جو هٿ پڪو ٿئي، پوءِ کين الف ب لکڻ سيکاريو.“ گاندئي ڀارت جي پرائمري تعليم کي چڱو نه سمجهندو هو ڇو ته ان سرشتي ۾ ڳوٺن جي ڀلائيءَ جو ڪوبه بندوبست نه هو.

گاندئي ٻارن کي پڙهڻ لکڻ سيکارڻ وسيلي، ’هڪ انسان بنائڻ‘ پي چاهيو. هن 30 سالن تائين تعليم جي فلسفي ۽ طريقڪار بابت ڳوڙهي اڀياس ۽ مشاهدي ڪرڻ کان پوءِ، هٿ جي هٿر تي ٻڌل تعليمي نظام متعارف ڪرايو. جڏهن هيءُ 63 ورهين جو هو ۽ جيل ۾ قيد هو ته تعليم بابت پنهنجن ويچارن، خيالن ۽ تجربن کي هڪ عملي شڪل ڏنائين، جنهن کي هن ’بنيادي تعليم يا وارڊا تعليمي رٿا‘ جو نالو ڏنو.

گاندئي اسڪول ۾ جسماني سزا جو مخالف هو. زندگيءَ ۾ هڪ ڀيرو هن هڪ حرڪتي ٻار کي ڦٽ پٽيءَ سان مار ڏني ته پاڻ به ڏڪڻ لڳو. چوڪر دانهن ڪري هن کان معافي طلبڻ لڳو. مار سخت نه هئي، پر گاندئيءَ جي ندامت ٻار کي پريشان ڪري وڌو هو.

گاندئي راندين ۾ پڙ ٿيڻ لاءِ ٻارن کي همٿائيندو هو. پر اها سمجهاڻي به ڏيندو هو ته راند سبب پڙهڻ، لکڻ ۽ سکڻ نه ڇڏبو. سندس مارڪن ڏيڻ جو طريقو ٻنهي مختلف هوندو هو. هن ڪڏهن به هڪ ٻار جي سکڻ جي رفتار کي ٻئي ٻار سان نه پيڻيو. هيءُ هر ٻار کي خاص سمجهندو هو ۽ ان کي مارڪون، اڳين سکيا جي بنياد تي ڏيندو هو. جيڪڏهن ڪو ٻار ڪلاس جو ڪم ۽ گهر جو ڪم اڳ جي پيٽ ۾ چڱو ٿو ڪري ته هيءُ ان کي اڳ جي پيٽ ۾ وڌيڪ مارڪون ڏيندو هو. هيءُ شاگردن تي پورو پروسو ڪندو هو. امتحان جي وقت ٻارن مٿان ڪنهن کي به نه بيهاريندو هو.

آشرم ايڊيوڪيشن واري تعليمي طريقڪار جو بنيادي مقصد ٻار جي آزادي هئي. هن جي هدايت هوندي هئي: ”اوهان جي چال چلت ۽ رويي مان ننڍي ٻار کي احساس ٿيڻ کپي ته هو خاص آهي.“

گاندڙيءَ جي خواهش هئي ته هندستان جي هر ڳوٺ ۾ پرائمري اسڪول هجڻ گهرجي. پر هن ڄاتو ٿي ته اهو ايستائين ممڪن ناهي، جيستائين اُستاد پنهنجي گذر سفر جو پاڻ بندوبست نٿو ڪري يعني اُستاد جو گذارو پڙهائڻ عيوض پگهار تي نه هجي. پرائمري اسڪولن جي شاگردن کي تعليم سان گڏ هٿ جو هٿر پڻ سيکڻو پوندو هو جنهن ۾ سڀ کان عام هٿر اُٿل هو. گاندڙيءَ ڄاتو ٿي: ”جيڪڏهن دنيا ۾ برابري ۽ امن قائم ڪرڻو آهي ته ان جي شروعات ٻارن جي تعليم ۽ سکيا کان ڪرڻ گهرجي.“ هيءُ چونڊو هو: ”جيڪڏهن ٻار لکڻ، پڙهڻ ۽ حسابن سکڻ کان پوءِ هٿ جي پورهئي کان ڪيپائين ٿا ته ان کان بهتر آهي ته ان پڙهيل هجن.“ هن پاڻ پنهنجي پوٽيءَ کي سمجهايو ته وونٽن ڪيئن ٿا پوکجن، آڏاڻو ڪيئن ٿو ڪم ڪري، ڏاڳن جا ڏيرا ڪيئن ٿا ٺهن ۽ انهن مان ڪپڙو ڪيئن ٿو اُٽجي. ان کان سواءِ، هن کيس جاگرافي، فطرت جي گوناگونيت، حسابن، جاميٽري ۽ تهذيب جي واڌ ويجهه بابت سيکاريو ۽ سمجهايو. وڏن ڇوڪرن لاءِ، گاندڙي امتحان ۾ ڏکيا سوال ترتيب ڏيندو هو جنهن ۾ هڪ سوال وونٽن بابت هوندو هو جنهن ۾ ٻارن کان ڪپهه ڪٽڻ، اٺ ۽ ان سان جڙيل مرحلا نه رڳو پڇيا ويندا هئا، پر عملي تجربو پڻ ڪرايو ويندو هو. اُن سڄي ماجرا جو مطلب هو ته هر ڀل وڌندڙ ٻار کي زماني جي للڪارن لاءِ تيار ڪجي ۽ هن کي پنهنجي ڪٽنب لاءِ پڻ ڪارگر بنائجي.

بنيادي تعليم جو مقصد هو ته هڪ ٻار کي، هر خيال کان، هڪ انسان بنائجي. پاڻ چاهيندو هو ته شاگردن کي اهڙي تعليم ڏجي، جو جڏهن اهي نوڪري ڪن ۽ ڪا ڪرسي ملين ته ڦونڊجي هٿ جي پورهئي کان نه ڪيپائين، جي کين ٻهاري ڏيڻي پوي ته به شرم ۽ عار محسوس نه ڪن. هيءُ هر وقت ۽ هر هنڌ، موقعي ۽ مناسبت سان ٻڌائيندو هو: ”تعليم پرائڻ جو مطلب اهو ناهي ته ٻه اکر سڪيل ڪوبه شخص هاڻي اعليٰ اخلاق ۽ ڪردار جو مالڪ به آهي.“

ڪاشي وديا پٿ ۾، عام طرح شاگردن سان ڳالهه ٻولهه ڪندي پاڻ ورجائي چونڊو هو: ”تعليم جو مقصد رڳو نوڪري ناهي.“ وڌيڪ چونڊو هو: ”هر پڙهيل ماڻهوءَ جي جوابداري آهي ته هو فڪرمند رهي ته هندستان جي عام ماڻهوءَ جو پيلو ڪيئن ڪجي.“ هن جو خيال هو ته ’هڪ ٽڪڙي قدم طور بالغن جي تعليم جو سهارو وٺجي ته جيئن عوام مان ان پڙهيل هٿل جو احساس ۽ تعداد گهٽجي‘.

گاندڙيءَ جا تعليمي ويچار رسڪن²⁷، ٽالسٽاءِ²⁸ ۽ ٽئگور جي تعليمي نظرين کان متاثر ٿيل هئا. هڪ تعليمدان طور گاندڙيءَ کي دنيا جي عظيم تعليمي اڪابرن ۾ ڳڻي سگهجي ٿو جن دُرست دڳ ڳولڻ لاءِ اُن ڳڻيا تعليمي تجربا ڪيا. گاندڙي ڪجهه اسڪول بهار ۾ کوليا. هڪ ڪاليج بنگال ۾ قائم ڪيائين، ۽ احمد آباد ۾ يونيورسٽي²⁹ کوليائين، اصل ۾ هيءُ هڪ اهڙو استاد هو جنهن وٽ تعليم بابت اُن ڳڻيا ويچار هئا. جيتوڻيڪ نوجوانيءَ ۾ هن کي 73 رپيا ماهوار پگهار تي اُستاد انڪري مقرر نه ڪيو ويو هو ڇو ته وٽس بي اي جي ڊگري نه هئي.

²⁷ جان رسڪن [1819-1900] راڻي وڪٽوريا جي زماني جو مشهور تنقيدنگار سماج سُڌارڪ، آرٽسٽ، فطرت پسند ۽ عام جو پيلو چاهيندڙ شخص هو. هن جي جڳ مشهور ڪتاب ’Undo this last‘ گاندڙيءَ کي ڏاڍو وڻيو هو ۽ ان جو هن گجراتي ۾ ترجمو پڻ ڪيو هو. رسڪن هي ڪتاب 1862ع ۾ شايع ڪيو جنهن ۾ سندس مختلف مضمون آهن. هن ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ’اقتصادي انصاف‘ جي عنوان سان سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿي چڪو آهي.

²⁸ ٽالسٽاءِ [1810-1910] جڳ مشهور روسي لکيڪ هو جنهن ڪيتريون ئي ڪهاڻيون ۽ ناول لکيا، جن ۾ ’وار اينڊ پيس‘ ۽ ’اٿنا ڪرينٽا‘ اهم آهن. ٽالسٽاءِ جا سماجي خيال هڪ ڪرسچن - انارڪسٽ وارا هئا. گاندڙي هن جي عدم تشدد وارن ويچارن کان ڏاڍو متاثر هو.

²⁹ گاندڙيءَ گجرات وديا پٿ جو بنياد 18 آڪٽوبر 1920ع تي رکيو. هن يونيورسٽيءَ جو پهريون وائيس چانسلر پروفيسر اي ٽي گدواڻي هو.

اُتڪار

هڪ پيري گرفتاريءَ کان پوءِ، مئجسٽريٽ گانڌيءَ کان پڇيو ”تنهنجي ڪرت ڪهڙي آهي؟“ ته هن ورائيو ”آءُ هڪ اُتڪار - ڪپهه ڪٽيندڙ ۽ هاري آهيان.“ هن جي ڄمار تڏهن 64 ورهيه هئي ۽ هيءُ 25 ورهيه اڳ ’هند سوراڄ‘ نالي ڪتاب لکي چڪو هو. هن انهيءَ ڪتاب ۾ سوديشي سوچ تي زور ڏنو هو ته جيئن عوام اندرين ۽ ٻاهرين پرماريت کان بچي سگهي. ان وقت تائين هن کي ’هئنڊلوم‘ ۽ ائٽ جي وچ ۾ فرق جو ڪو اندازو نه هو. پر هن کي اها ڄاڻ ضرور هئي ته ڪيئن انگلينڊ مان گهرايل ڪپڙو هندستان جي اُتڪارن کي نقصان رسائي رهيو آهي. هن ڏٺو ته هندستان جا پورهيت ۽ ڪاريگر ته حقيقت ۾ انگلينڊ کي امير ڪري رهيا آهن. هن مطالعي مان ڄاتو ته ڪيئن انگلينڊ، پنهنجين ڪالونين ۾ پنهنجيون ٺاهيل شيون برآمد ڪري ڏيهي صنعت جي تڏي ويڙهه ڪري رهيو هو. هن اهو به ڄاتو ته ڪيئن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هندستاني پورهيتن ۽ ڪاريگرن ۾ ڏهڪاءُ ويهارڻ لاءِ ڪاريگرن جا آڱوٺا ڪپيا هئا ته جيئن اهي جڳ مشهور ململ نه ٺاهي سگهن.

انگريزن جي قبضي کان 200 ورهيه اڳ هندستان، هر سال 30 لکن جي ماليت جو هٿ تي ٺهيل ڪپڙو ڏيساڻو موڪليندو هو. پر جڏهن انگريزن هندستان کي غلام بنايو ته رڳو 40 ورهين جي عرصي ۾ سڀ پرڏيهي واپار ٽپ ويو ۽ هڪ صديءَ کان پوءِ، انگلينڊ جي ڪارخانن مان ٺهيل ڪپڙي جي هڪ ڀاڱي چار حصي جي ڪپت هندستان ۾ ٿيڻ لڳي. اهڙيءَ طرح هندستان جا ائٽ ۽ آڏاڻا، جيڪي ڪنهن وقت دنيا سان مقابلو ڪري رهيا هئا، سي هڪ ڌڪ سان ختم ٿي ويا. اُتڪارن کان پنهنجو پورهيو ۽ ڏانءُ ڇڏائجي ويا، ۽ هو وري هارپي ڏانهن واپس آيا، جتي ٻُڪ ۽ بدحالي سندن اڳواٽ دڳ جهليو بيٺي هئي. هڪ

وائسراءِ ته ايئن به چيو ته ”ڪپهه ٽائيندڙن جا هڏاوان ڍانچا، هندستاني ماڻهن جي تعمير نوڙ ڪتب اچي رهيا آهن. اهڙيءَ ڪمپرسيءَ جو حال ڪاروبار جي تاريخ ۾ ڪٿي به ناهي.“

گانڌيءَ ڄاتو پئي ته بنگال جا شاهه ڪاريگر جيڪي ’شينم‘ نالي نرم ۽ ملائم ململ ٺاهيندا هئا، جنهن جي ڏيساڻو ۾ وڏي هاڪ هئي، ڪيئن بيروزگار بڻيا، ڪيئن پنجاب جي غيور نوجوانن کي مجبور ڪري فوجي بنايو ويو جن اڳتي هلي هندستان جي غلاميءَ کي وڌيڪ سگهارو ڪيو. انگريز سرڪار جي اهڙين ’اُتڪار دشمن‘ پاليسين سبب، ماڻهن کي ڪاريگريءَ کان نفرت ٿيڻ لڳي. اهڙي ساڳي صورتحال گجرات جي هنرمندن جي به هئي، جن پورهيتي ۽ روزگار جي ڳولا ۾ گهر ڇڏيا ۽ رُلندا پٽڪندا اچي ممبئيءَ پهتا، جتي گند جي ڏيرن تان مثل جانورن جي چوڙن لاهڻ جي ڪرت ۾ جنبي ويا. انهن جي صحت ڪرڻ لڳي، نشي ڏانهن راغب ٿيا ۽ ڏوهن جي دنيا جو حصو بڻجي ويا. انهيءَ هٿ وٺ ۾ ڪيترائي ڪتب تباهه ٿي ويا، بس، هڪ ڏينهن ۾ هنرمند بيڪار ٿي ويا، جڏهن ته منافع خور راتورات امير ٿي ويا.

گانڌيءَ پڪو پڪو ڪيو ته هيءُ هندستان کي پاڻيڙو ڪندو. هن جي اڳيان، ’سوديشي‘ اصول تي بيٺل آزادي ئي حقيقي آزادي هئي.

گانڌيءَ جي زندگيءَ جو مقصد هو ته هندستان کي پنهنجن پيرن تي بيهارجي ۽ عوام کي پاڻيڙو ڪجي. ان ڏس ۾ هن وٽ ڪي شرط هئا، جن مان هڪ هيءُ هو ته ”هاڻي ملون هڻڻ بند ڪجن، ڇو ته مشينري ۽ پرزا ٻاهران گهرايا وڃن ٿا، ۽ اهي ڪاريگر ۽ پورهيت جي هٿ مان گرهه کسي ٿا وٺن.“

گانڌي چوندو هو: ”جيڪڏهن مختلف بازاڙي حرين سان ماڻهن جون عادتون خراب نه ڪجن ته اڄ به ماڻهو کاڌيءَ جي ڪپڙن کي ولاڻتي ڪپڙن تي ترجيح ڏيندا.“ گانڌي تنبيهه ڪندو هو: ”مشيني چرخا پورهيت جي تخليقي صلاحيتن کي مڏو ڪن ٿا.“ هيءُ وڌيڪ چوندو هو: ”هٿ جو هنر

زندگيءَ جو پرجهلو آهي ۽ مشين جو ڪم زندگيءَ ۾ تيزي آڻڻ کان سواءِ گجهه به نه آهي. هن جڏهن آسام ۾ اڻٽڪارن جي اڻٽن تي شعر شاعري لکيل ڏٺي هئي ته گهڻو خوش ٿيو هو.

گانديءَ اڻٽ ۽ آڏاڻن جي ڌنڌي کي هٿي وٺائڻ پئي گهري هيءُ چوندو هو: ”اڻٽ، اڻٽ ۽ آڏاڻن جي ڪرت کي ايتري عزت ۽ مان وارو هٿر بناجي، جو جڏهن ڪو وڪيل، ڊاڪٽر وغيره پنهنجو پيشو ڇڏي ڪنهن نئين ڌنڌي جي چونڊ ڪري ته هو اڻٽ. اڻٽ ۽ آڏاڻن جي ئي چونڊ ڪري“ هن اڻٽڪارن ۽ آڏاڻن تي ڪم ڪندڙ پورهيتن سان سڌو واسطو رکيو ۽ سندن مسئلا معلوم ڪيا. هن احمد آباد ۾، پنهنجو پهريون آشرم به اُنڪري قائم ڪيو، ڇو ته اهو خطو آڏاڻن جو مرڪز هو. هن ساڀرم تي آشرم ۾ آڏاڻا قائم ڪيا، جتي سڀني رهواسين سوديشي نموني زندگي گذارڻ جو واعدو ڪيو هو.

اهي سڀئي آڏاڻن تي ٺهيل ڪپڙا پائڻ لڳا. آشرم ۾ هيءُ چوڻي عام هئي: ”تن ڇڪڻ لاءِ اُٺو يا تن ڇڪڻ کان سواءِ جيون گهاريو.“ هڪ ڄاڻو اڻٽڪار جي سربراهيءَ ۾ اُٺڻ جا ڪلاس هلايا ويندا هئا. سکيا کان پوءِ ڪي ميمبر ته اڻٽ ڪلاڪ ڏهاڙي اڻٽ جو ڪم ڪرڻ لڳا. ان وقت، گانديءَ جي عمر 45 ورهيه هئي، پر پوءِ به هو ڏهاڙي چئن ڪلاڪن کان پنجن ڪلاڪن تائين اڻٽ جو ڪم ڪندو هو. هر اڻٽڪار ڏهاڙي رڳو 12 هن آنن جي ٺلهه برابر اُٺي سگهندو هو. شروع ۾ ته رڳو 30 انچ ويڪر وارو ڪپڙو ئي اُٺي سگهيو هو جنهن جو بٽر ايترو ويڪرو نه هو جو انهيءَ مان ساڙهيون ٺاهي سگهجن. هڪ ڏينهن، هڪ عورت گانديءَ سان ننڍي بڙ جي شڪايت ڪئي. جڏهن اُن جي مٿس به ساڳي ڳالهه ڪئي ته گانديءَ صلاح ڏنس ته ”وڏي آڏاڻي کي هلائڻ.“

آشرم ۾ پوءِ وڏي بڙ واريون ساڙهيون ۽ ڌوٽيون ٺهڻ لڳيون. ٻيا هنرمند به هٿ سان ڪٽڻ ۽ اُٺڻ ڏانهن لڙي آيا، پر هو انهيءَ ڪم جو معاوضو گهڻو وٺڻ لڳا. هو ڏانهن عام پورهيت، ڪارخاني ۾ ٽائڻ ۽ ڏاڳي ٺاهڻ کي وڌيڪ

اهميت ڏيڻ لڳا. ڇو ته اهو ڪم وڌيڪ سولو ۽ گهٽ محنت وارو هو. هندستان جي آزاديءَ کان پوءِ هڪ تجربڪار پورهيت مشورو ڏنو ته ”هٿ سان اُٺڻ وارن کي حڪومت مالي سهائتا ڏئي ته جيئن هو اها ڪرت جاري رکن.“ اهڙيءَ طرح هڪ ٻئي ساٿيءَ هڪ ٻيو مشورو ڏنو: ”پورهيتن کي ڪارخاني ۾ ڊيرا تڏهن ٺاهڻ ڏنا وڃن، جڏهن اهي هڪ مخصوص مقدار جي ڪپهه هٿ تي ٽائي چڪا هجن.“

انهن ٻنهي مشورن کي انهيءَ بنياد تي رد ڪيو ويو ته ڪنهن به طريقي جو زور بار نون پورهيتن کي بي ڏليو ڪندو ۽ هو کاڌيءَ جي ڪم کان نتائيندا. گاندِي چوندو هو: ”ملن جامالڪ ساڌو يا فقير ناهن، جڏهن هو ڏسندا ته هٿ سان هلندڙ آڏاڻا، سندن ڪارخانن سان مقابلو ڪري رهيا آهن ته پوءِ هو ڪونه ڪو حيلو بهانو ڪري آڏاڻن کي هلڻ نه ڏيندا.“

گاندِيءَ پاڻ مڃيو: ”اسان کي اهي ڏينهن ڏسڻا نه پون ها، جيڪڏهن اسين ڪٽڻ ۽ اُٺڻ جو هڪ ئي طريقو اختيار ڪريون ها، مون کان اها غلطي ٿي، جو مون هر فرد تي ڪٽڻ ۽ اُٺڻ لاءِ زور نه ڀريو.“

گاندِي آڏاڻي تي اُٺڻ، مل ۾ ٺاهيل ڏاڳي تي سڪيو، پر هيءُ انهيءَ ڪم مان خوش نه هو ڇو ته وري به ملن تي پاڙو ٿئي پيو. هن جي خواهش هئي ته پاڻ ڪپڙي جي سڀني مرحلن - وونڻن جي پوکيءَ، چونڊي، ڪپهه ٽائڻ ۽ سُٽ ويڙهڻ بابت چڱيءَ پَر ڄاڻي. هن اهڙن اڻٽن جي نمونن جي ڳولا شروع ڪئي، جيڪي گت ڪونه ٿي آيا. جيتوڻيڪ، اهي هندستان جي هر گهر ۾ موجود ضرور هئا. هڪ ڏينهن، هڪ ڪارڪن عورت، گاندِيءَ کي ٻڌايو: ”هڪ ڳوٺ ۾ هڪ سولو اڻٽ موجود آهي.“ پوءِ، هن هڪدم هڪ ڄاڻو ڪاريگر کي، اڻٽ جي سکيا ڏيڻ واسطي مقرر ڪيو.

گاندِيءَ لاءِ اڻٽ جي چڪرين مان نڪرندڙ آواز ڄڻ ته مٿر موسيقي هئا. کيس اها موسيقي، پُر لطف ۽ اگاهائيءَ ۾ سگهه بخشيندڙ ڀاسندي هئي.

جڏهن گانڌي ائٽ هلائڻ سڳيو ته پاڻ سان وڃڻ ڪيائين: ”جيستائين ڏهاڙي اڌ ڪلاڪ ائٽ نه هلائيندو، تيستائين ڪجهه به نه ڪائيندو.“

هن لاءِ ائٽ هلائڻ هڪ پوٽر ڪم هو. هن لڳاتار 30 ورهيه زندگيءَ جي ساٿ ڇڏڻ تائين، ائٽ هلايو. هيءَ ريل ۾ هجي يا جيل ۾ هجي يا اهم اڳواڻن سان ڀلي سڄو ڏينهن نهايت سنجيده ۽ ڌيان طلب مسئلن تي گفتگو ڪندڙ هجي پر پوءِ به اڌ رات جو اُٿي به ائٽ ضرور هلائيندو هو. هڪ ڀيري هن کي ساڄي ٻانهن ۾ سور پيو جيڪو مهينن تائين هليو ته ان سڄي عرصي ۾ هو ڪا به هٿ سان ائٽ هلائيندو رهيو.

گانڌي جڏهن عام جلسن ۾ استيج تي ويٺو هوندو هو ته به اُتي ويٺا ائٽ هلائيندو هو. هڪ ڀيري تنگور گانڌيءَ سان دير تائين ڪچهري ڪئي ۽ اُتندي چيائينس ته ”مون اوهان جو چڱو خاصو وقت وڃايو؟“ گانڌي ورائيس: ”نه مون اوهان سان گفتگو ضرور ڪئي پئي، پر مون ائٽ به پئي هلايو اُنڪري منهنجو وقت ضايع نه ٿيو. آءٌ ته ايئن ٿوپيانين ته منهنجو ائٽ هلائڻ ۾ ڪتب ايندڙ هر منت قوم جي دولت ۾ واڌارو ڪري رهيو آهي. جيڪڏهن هڪ ڪروڙ ماڻهو ڏهاڙي ائٽ هلائين ته اهي 50 هزار رپيا ڏهاڙيءَ جي حساب سان قومي دولت ۾ واڌارو ڪري سگهن ٿا. هونءَ به ائٽ هلائڻ جو اهو مطلب ناهي ته ماڻهو پنهنجي ڪرت ڇڏي ائٽ هلائڻ جي ڪم ۾ جُنبِي وڃن.“

گانڌي جو چوڻ هو ”غريب ائٽ ۽ آڏاڻي تي ڪپڙو اُٿي، پائپرا ٿين ۽ امير هڪ فرض نپاڻ طور ائٽ هلائي اُپت ۽ اُت غريبن کي ڏين.“ هن ڪڏهن به ايئن نٿي چاهيو ته تنگور ۽ ٻين وڏن ماڻهن لاءِ ائٽ واندڪائيءَ جي وندر هجي. پر غريبن لاءِ پيٽ گذر جو وسيلو هجي. سندس خيال هو ته بادشاهه توڻي پورهيت پنهني کي پورهيو ڪرڻ گهرجي. هيءُ چوندو هو: ”آءٌ ڏاڳي جي هر وٽ سان آزاديءَ جي منزل جو تاجي پيٽو اُٿي رهيو آهيان.“ گانڌيءَ هڪ ڀيري شاگردن کي چيو: ”گانڌيءَ جو هر وال، جيڪو اوهان پهرڻ ۾ ڪتب آڻيو ٿا، ان عيوض ڪجهه ڏوڪڙ غريبن جي کيسي ۾ پئجي رهيا

آهن.“ هيءُ کانڌيءَ کي نرم ۽ پُرڪشش ڪرڻ لاءِ ولاتئي دوائن ۽ رنگن جي استعمال خلاف هو. گهري کانڌي پاڻ کي هو نهٺائيءَ ۽ مسڪينيءَ سان تشبيهه ڏيندو هو.

گانڌيءَ وٽ هڪ رٿا هئي ته ”هندستان جا ڳوٺاڻا، جيڪي لاپرواهي کان پوءِ ڪجهه وقت وندا ويهن ٿا، تن کي همٿائجي ته اهي اُن وقت کي سڦل ڪرڻ لاءِ ائٽ هلائين ۽ آڏاڻن تي ڪم ڪن“ گانڌيءَ جي انهيءَ خيال ۽ ڪوشش تي ماڻهو ڪلندا هئا ته هو هن مشيني دور ۾ ڪهڙيون ڳالهيون پيو ڪري تنهن تي گانڌي دليل ڏيندو هو: ”ڇا سٺيءَ جي جڳهه سلائي مشين والاري سگهي آهي؟ ۽ اهڙيءَ طرح، ڇا آڱرين جي جڳهه ٽائپ رائٽر والاري سگهي ٿو؟ ڇا آڏاڻو ۽ مل گڏوگڏ هلي سگهن ٿا؟ آڏاڻو ته هندستان جي هر ڳوٺ ۾ پهچي سگهي ٿو پر مل هندستان جي هر ڳوٺ ۾ نٿي پهچي سگهي. پوءِ چون اهڙيون ڪوششون وٺجن ته جيئن آڏاڻو هر ڳوٺ ۾ پهچي. هونءَ به ملون هندستان جي جملي آباديءَ جي هڪ پتيءَ جون گهرجون به پوريون ڪري نه سگهنديون“

1921ع ۾ عدم تعاون ۽ ولاتئي ڪپڙي جي بائيڪاٽ جي تحريڪ شروع ڪرڻ کان اڳ، جڏهن مهمان هن وٽ ايندا هئا ته هيءُ کين ٻڌائيندو هو ته هن ۽ سندس زال ڪيئن آڏاڻي تي پنهنجا ڪپڙا پاڻ تيار ڪيا آهن. هيءُ ڏينهن رات، کانڌيءَ جي ڪپڙي بابت ڳالهائڻ لڳو ۽ لڳاتار لکندو رهيو. هن جي لڳاتار گفتگو ۽ لکڻين ماڻهن کي به آهستي آهستي کانڌيءَ جي ڪپڙي ڏانهن لاڙيو. ايتري تائين جو موتي لال نهروءَ، پنهنجا سڀ ولاتئي ڪپڙا ڇڏي، کانڌي پاڻ شروع ڪئي ۽ اله آباد ۾ کانڌيءَ جا ٿان ڪلهي تي رکي وڪڻڻ لڳو ۽ هزارين ماڻهوان عمل ۾ هن سان شامل ٿي ويا.

1925ع ۾، ’چرخ سنگهه‘ جو بنياد وڌو ويو ۽ 50 هزار ائٽ، هندستان جي ڳوٺن ۾ جيڪا ڪرڻ لڳا. اهڙيءَ طرح، هڪ ئي وقت 50 هزار ائٽڪارن سان گڏ رنگ سازن، درزين، لوهرن ۽ مزدورن کي روزگار مليو.

ڏسندي ئي ڏسندي کاڌيءَ جي ڪپڙي جي پيداوار ايتري ته وڌي جو هڪ لک ائڪٽر روزگار سان لڳي ويا، جن کي کاڌيءَ جي ڪپڙي ٺاهڻ جي سڀني ڏاڪن جي سکيا ڏني ويندي هئي.

اهڙي پسمنظر ۾، گانڌيءَ دعوا ڪئي هئي: ”آءُ دنيا ۾ ڪابه اهڙي صنعت نه ٿو ڏسان، جيڪا هن پتڪڙي مل سان مقابلو ڪري سگهي. مون کي ڪابه اهڙي صنعت ڏيکاريو، جنهن 18 سالن جي ٿوري عرصي ۾ لکن جي انگ ۾ غريب مردن ۽ عورتن پنهنجن گهرن ۾ ايترا پنسا آندا هجن، پر پيٽ ڪرڻ وقت اها ڳالهه به ياد رکجو ته انهيءَ صنعت تي لاڳت به ايتري آئي هجي، جيتري ائٽ تي آئي آهي.“

ڪيترن ئي ڪٽنبن ڪٽڻ ۽ ائٽ جو ڪم کاڌيءَ جي هڪ ننڍي ٻَر واري ڪپڙي کان شروع ڪيو ۽ آهستي آهستي پنهنجا ۽ پنهنجي سڄي گهر جا ڪپڙا اُٿيائون.

هڪ سُني ڏاڳي ٺاهڻ لاءِ فني طرح هڪ سُني ائٽ جي گهرج هئي، جنهن جي ڊزائين ٺاهڻ لاءِ هڪ لک رپين جو انعام مقرر ڪيو ويو. اهڙو هڪ ائٽ گانڌي کي پروڊا جيل ۾ ڏنو ويو هو. پوءِ اُن چرخي جي سڃاڻپ ئي پروڊا ائٽ طور ٿي، ۽ انهيءَ تي نالو به اهو ئي پئجي ويو. اهڙو هڪ ٻيو سستو ائٽ پڻ گانڌيءَ کي ڏنو ويو هو، جنهن کي دنوش ٽڪلي چئبو هو، جنهن کي پڻ هن گهڻو مشهور ڪيو. انهيءَ ائٽ تي ٺاهيل ڏاڳي مان هن ساڙهي اُٿي ڪستوربائي کي سوکڙيءَ طور پيش ڪئي هئي. ڪستوربائي پاڻ به پابنديءَ سان ائٽ هلائيندي هئي.

ڪنهن، گانڌيءَ جو ڌيان ائٽ جي اقتصادي پهلوءَ ڏانهن ڇڪائيندي چيو ته ائڪٽرڪارن ۽ ڪٽيندڙ جي آمدني سڄي ڏينهن ۾ رڳو هڪ يا ٻه آنا آهي، تنهن تي گانڌيءَ ورائي ڏني: ”هندستاني ماڻهوءَ جي في ڪس آمدني، چڪي ٽاڻي تي پنسا ٿيندي، جيڪڏهن ائٽ ذريعي سندن آمدنيءَ ۾ هڪ ٽڪي جي به واڌ ٿي رهي آهي ته ڇا پوءِ ائٽ ڏوڪڙ ڪمائيندڙ مشين نه آهي؟“

گانڌيءَ انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته ائڪٽرڪارن لاءِ هڪ ’گڏارو الائونس‘ مقرر ڪجي، خاص ڪري اهڙن پورهيتن لاءِ، جيڪي ڏهه ميل پنڌ ڪري رڳو هڪ ڪلاڪ ڪم ڪن ٿا ۽ وري پنهنجن واهڻن ۽ وستين ڏانهن موٽي وڃن ٿا. انهيءَ رت کان پوءِ گهٽ ۾ گهٽ معاوضو ٿي آنا ڏينهن جي حساب سان مقرر ڪيو ويو.

گانڌيءَ ائٽ کي ڪڏهن به رڳو اقتصادي نقطي نظر سان نه ڏٺو پر هن اها ڳالهه به سمجهائي ته ڏسو: ”انهيءَ عوام کي ڪيڏو نه ويساهه ۽ ڪيتري نه همت ڏني آهي. ان کان به وڌيڪ اهم ڳالهه هيءَ آهي ته ائٽ هڪ تنظيم جو تصور به ڏنو آهي. انهيءَ ڪرت ۾ شامل سڀ ماڻهو هاڻي هڪٻئي سان سلهاڙيل آهن، جن ته ڪا موتين مالها هجي.“

اَئٽ پورهيتي جو مان، عدم تشدد، پاڻپرائپ ۽ خدمت جو اهڃاڻ آهي. اهو ڪنهن به ڪاٺ جي ٽڪڙ مان ٺاهي سگهجي ٿو. انهيءَ جي ڊزائين کي سڌارڻ سولو آهي. هونءَ به ائٽ زرعي سماج ۾ هڪ بنيادي اوزار آهي. انهيءَ جي ٺاهڻ لاءِ ڪنهن به ماهر انجنيئر جي گهرج ناهي. ساڳيءَ طرح ڪٽڻ ۽ اُٿڻ جي سکيا لاءِ به ڪي اڪابر اُستاد نه گهرجن. انهيءَ کي سڀ ماڻهو هلائي سگهن ٿا، جهڙوڪ: جهوپڙين ۾ رهندڙ غريب، نبل ۽ ڪمزور مرد، عورتون، نوجوان ۽ ٻار جن جي عمر پلي پنج سال چوڻ هجي.

هڪ پيري هڪ تنقيد ڪندڙ ماضي ياد ڏياريندي چيو: ”اڳوڻي دور ۾ هندستاني جيڪو ڪپڙو اُتندا هئا، اهو گهڻو نرم ۽ نفيس هوندو هو. هن وقت جون مشينون به اهڙو نرم ڪپڙو ٺاهي سگهن! اهو ڪپڙو ڏيهي پورٽ کان پوءِ ڏيساڻو به موڪلبو هو.“ گانڌيءَ ورائيو: ”پر قديم زماني ۾ ائٽ ۽ آزاديءَ جو پاڻ ۾ ڪوبه ڳانڍاپو نه هو. هن خطي ۾ غلاميءَ جو هڪ ڊگهو پسمنظر آهي. غريب عورتون اُنڪري ائٽ جو ڪم ڪنديون هيون ته جيئن کين مانيءَ ڳيو ملي سگهي، پوءِ پورهيتي منجهان کين هڪ ويلو مانيءَ ڳيو مس ملندو هو. پر هاڻي اسان کي ڏاڳو ذهانت سان اُٿڻو آهي، ۽ ائٽ جي هر

ڏاڪي کي سائنسي طرح سمجهڻو آهي. روح لڳائڻ کان سواءِ اٺت ڪرڻ ايئن آهي، جيئن ڪوبي دليو ويهي تسبيح جا مٿيا ڦيري پورهيو جي اهڙي هٿرادو انداز کي رد ڪرڻ گهرجي. ”گاندڙي اٺت جي تعليمي اهميت تي زور ڏيندي چيو: ”اٺت، ٻين هنرن جهڙوڪ: ڪنڀارڪي ڪرت، واڍڪي ۽ رنگ سازيءَ جهڙن ڪمن وانگيان نه آهي.“ هن چٽائيءَ سان ٻڌايو: ”اٺت، سڀني هنرن جو سرتاج آهي. اهو هڪ سج مثل آهي، جنهن جي چوڌاري سڀ هُتر ڦرن ٿا.“ هن اُستادن کي ٻڌايو: ”ڪيئن اٺت جي ڦيرن ذريعي اوهين ٻارن کي ڳڻپ سيکاري سگهو ٿا. اهڙيءَ طرح تاريخ، جاگرافي ۽ زراعت به اٺت کي بنياد بنائي سيکاري سگهجي ٿي. مثال طور وونٺ ڪيئن ۽ ڪڏهن پوکبا آهن؟ اهي ڪهڙي قسم جي زمين ۾ ٿيندا آهن؟ زمين جي تياري ڪيئن ڪبي آهي؟ وونٺن جي فصل جي تاريخ ڇا آهي؟ ڪپڙي ٺاهڻ جا ڪهڙا ڏاڪا آهن؟ ڪپهه جو ڏيساور ۾ واپار ڪيئن ٿيندو آهي؟ وغيره. اٺت جا ڀُرڙا لوهه جا ڇو آهن؟ انهيءَ جي چرخين جو قطر ڇا آهي. اهي سڀ ڳالهيون سمجهائيندي جاميٽري ۽ حساب سمجهايا وڃن.“

گاندڙي پنهنجي سالگرهه جو ڏينهن قومي سطح تي ملهائڻ لاءِ اُن صورت ۾ راضي ٿيو جڏهن سندس جنم ڏينهن کي ’چرخ جيانتيءَ‘ سان جوڙيو ويو. هن چرخيءَ ۽ اُٺت کي گهر واسي ڪرڻ جو هڪ به موقعو هٿان نه وڃايو. جڏهن هيءَ ڪانگريس جو ميمبر بنيو ته هن پارٽيءَ جي چار آنا ميمبر شپ فيءَ بدران ساڳي ماليت جيتري کاڌي جو ڪپڙو پيش ڪيو هو. هيءُ هر اٺتڪار کي اُن جي پورهيو جي معاضعي برابر کاڌيءَ جو ڪپڙو ڏيندو هو.

ڪانگريس جي هر ميمبر کي پابند بنايو ويو ته هو ڏهاڙي اڌ ڪلاڪ اٺت کي وقت ڏيندو ۽ پوءِ ڏاڳو ۽ ڪپڙو هر مهيني کاڌي بورڊ کي اُماڻيو ويندو. ماڻهو جڏهن چرخي هلائڻ کان نتائڻ لڳا ته هن سندن اعتراض رد ڪندي چيو: ”جيڪڏهن اُڻينداسين ۽ ڪٽينداسين نه، ته پوءِ کاڌيءَ جو ڪپڙو ڪٿان ايندو؟“

گاندڙيءَ انهيءَ شڪايت کي رد ڪيو ته هندستان ۾ به ڪا ڪپڙي جي کوٽ ٿي سگهي ٿي. سندس خيال ۾ هندستان پنهنجي ڪپت کان وڌيڪ ڪپهه پيدا ڪري ٿو. اُنڪري اهڙي صورتحال پيدا ٿي نه ٿيندي هن چيو: ”اهڙي وسوسي کي سدائين لاءِ ختم ڪرڻ لاءِ هر ڳوٺ ۾ هڪ آڏاڻو قائم ڪيو وڃي.“ هيءُ اُٺت ۽ ڪٽڻ کي هڪ پوتر پيشو سمجهندو هو. هن جو خيال هو: ”هٿ جو هيءُ هنر هاڻي غريبن جي دلين ۾ گهر ڪري چڪو آهي.“ هونئن به گاندڙيءَ جوائت سان دلي لڳاءُ هو جنهن جو اظهار هن هيئن ڪيو: ”لڳي ٿو ته اٺت کان دل ڪٽي ٿيڻ ۾ مون کي ڪئين جوڻيون مٽائڻيون پونديون. پر شايد پوءِ به آءٌ اٺت کي ڇڏي نه سگهندس، ڀلي پوءِ اوهان مون کان مُنهن موڙي وڃو يا مون کي ماري ڇڏيو.“

هت واڻيو

گاندڙيءَ هڪ پيري چيو: ”ياد رک! آءٌ هت واڻيو آهيان، انڪري
منهنجي هٿ جي ڪا حد ٿي ناهي.“

گاندڙيءَ جي پيءُ هن جي تربيت اهڙي ڪئي هئي، جو پاڻ به پيءُ
وانگي ديوان ٿي سگهيو يعني، پر هن سڀ ٺٽ ٺانگر ڇڏي فقيري قبول ڪئي.
پر پوءِ به، هن جي رڳن ۾ هڪ هت واڻي جو رت هو.

هيءُ ڪنهن به اسم جي خريداريءَ مهل، اُن جي سسٽائپ سان گڏ
پائداريءَ ۽ خوبصورتيءَ کي پڻ ڏسندو هو. هن پنهنجا سڀ عمدا ۽
پڙڪيدار ڪپڙا ڇڏي، کاڌيءَ وارا ڪپڙا پائڻ شروع ڪيا، تن تي هڪ
گهري چادر ۽ پيرن ۾ ڪاٺ جون چاڪڙيون پائڻ شروع ڪيائين. هن
پنهنجي ڪٽنب جي سيني فردن - زال ۽ پٽن کي به سادو ڪاريو ۽ پهرايو.

گاندڙيءَ هڪ ويلى تي هڪ کان وڌيڪ پاجيون نه واپرائيندو هو. سڄي
ڏينهن ۾ هن جو کاڌو رڳو اڻيو مانيءَ ٽڪر يا پٽ يا اوپاريل پاجيون، سلاڊ
يا بڪريءَ جو کير يا ڳڙ يا ماکي ۽ موسم آهر ميوو هوندو هو. جڏهن هيءُ
سفر ۾ هوندو هو، تڏهن به ڪوشش ڪري هڪ ڏينهن ۾ مختلف ڏاڻن
واريون پاجيون نه کائيندو هو.

گاندڙيءَ جو ويساھ هو ته هندستان، جتي هڪ عام ماڻهوءَ جي في
ڪس آمدني هڪ آنو ڏهاڙي آهي، اُتي زيورن ۽ هيرن ۾ پئسن کي سيڙائڻ
جڻ دولت کي ڪتب نه آڻڻ آهي. هن جي گهر واريءَ وٽ ڪوبه زيور نه هو.

هن پنهنجي پٽن کي تعليم ڏيارڻ لاءِ ڪنهن به اهڙي مهانگي تعليمي
اداري ۾ داخل نه ڪيو. جيڪو هڪ عام هندستانيءَ جي پهچ کان ٻاهر
هجي. هيءُ پنهنجن ٻارن جو پاڻ اُستاد بنيو. هن پنهنجي روزاني ڪم ڪار
لاءِ ڪڏهن به ڪو نوڪر نه رکيو. هو هر ڪم پنهنجن هٿن سان ڪندو هو.
گاندڙي کي ڪچن گهرن ۾ رهڻ وڻندو هو. هن ڪيترائي ڀيرا هندستان جو
سفر ڪيو پر سدائين ريل جي ٿرڊ ڪلاس ڊبي ۾ سفر ڪيائين. هيءُ ريل ۾
سفر ڪرڻ وقت، رات جو ڪپڙن جي واڌو وڳي يا پُراڻين اخبارن کي ويڙهو
بنائي، وهائڻو ڪري سمهي پوندو هو. هن جو بسترو هڪ ڊيسي گهري فراسي
۽ کاڌيءَ جي چادر تي ٻڌل هوندو هو. هڪ پيري، هن مچردانيءَ کان سواءِ
رات گذاري ڇا ڪيائين جو سڄو جسر چادر ۾ ويڙهي، باقي منهن ٻاهر
ڪڍي، اُن تي تيل وانگي گاسليت مڪي سمهي پيو. هاري ناري جيڪي
مچرداني خريد نه پئي ڪري سگهيا، تن به هن کي ڏسي پوءِ ايئن ڪرڻ
شروع ڪيو هو.

گاندڙي جڏهن چوٿين پيري سامونڊي جهاز ذريعي انگلينڊ ويو ته وري به
عام مسافرن وانگر سفر ڪيائين. هن پنهنجن سيڪريٽرين کي چيو:
”انگلينڊ ڏانهن سفر لاءِ ڪپڙن جون پيٽيون پري هلڻ جي گهرج ناهي. اوهان
اُتي هندستاني ڪپڙا، جيئن: ڌوتي، ڪٽڙو ۽ سينڊل پائجو.“ جهاز ۾ هڪ

دوست، هن کي هڪ عمدي شال سوکڙي ڏني، جنهن جي ماليت اُن وقت ست سئو رپيا کن هئي. انهيءَ جهاز تي هن اها شال ست هزار رپين ۾ نيلام ڪئي ۽ چيائين: ”غريبن جو سچو نمائندو ايئن ئي ڪري سگهي ٿو.“ هن کي ايتريون ته شالون تحفا ۽ سوکڙيون ٿي ملنديون هيون، جو چوندو هو: ”جيڪڏهن سنڀالي رکان ته دڪان کولي سگهان ها!“ پراڻي سڀ وڪڻي هريجنن جي سهائتا وارين رٿائن تي خرچ ڪندو هو.

گاندھي جڏهن لنگوٽيءَ ۾ فرانس جي ڌرتيءَ تي قدم رکيو ته فرينچ هن کي ڏسي اچرج ۾ اچي ويا. هن انهن کي ڪلندي ٻڌايو: ”اوهان جي ملڪ ۾ ماڻهو تن تي چار واڌو ڪپڙا اوڍين ٿا ۽ آءٌ چار گهٽ پايان ٿو.“ فرانسيسين کي يقين ئي نه پئي آيو ته هيءَ اڌ اگهاڙو فقير واقعي انگلينڊ جي بادشاهه سان ملڻ پيو وڃي، ڇو ته هيءَ اهڙي اڏنبر واري ملڪ ڏانهن پئي ويو، جتي پوشاڪ ڏانهن خاص ڌيان ڏنو وڃي ٿو ۽ اتي سيءُ به ڏاڍو آهي. گاندھيءَ ڳالهه جي نزاکت سمجھندي اک پيچندي کين چيو ته ”بادشاهه جي تن تي ايترا ته ڪپڙا آهن جو سولائيءَ سان اسين بهي ڍڪجي سگهون ٿا.“

گاندھي جڏهن گول ميز ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو ته هن جي تن تي لنگوٽي ۽ پراڻي شال هئي، ۽ پيرن ۾ چاڪڙي چپل پاتل هئس. هو ڪئمبرج ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽين ۽ بڪنگهم محل ۾ به ساڳي پوشاڪ ۾ ويو. چرچل، گاندھيءَ کي ’اڌ اگهاڙو فقير‘ سڏيندو هو، ۽ گاندھي انهيءَ ڳالهه تي خوش ٿيندو هو. گاندھيءَ جو لڏن ۾ کائڻ پيئڻ تي ڏهاڙي خرچ ڪڏهن به 12 آنن کان وڌيڪ نه ٿيو.

گاندھيءَ کي ڪنهن به صورت ۾ زيان نه وڻندو هو. هو چوندو هو: ”ڪپڙن جي ٽڪرن ۽ ليڙن کي وڪرو ڪرڻ گهرجي. وڻن جي تارين ۽ پاڙن مان ٺاهيل ڏنڊ استعمال کان پوءِ ڌوئي، سُڪائي باهه ٻارڻ لاءِ استعمال ڪرڻ گهرجن.“ هيءُ 24 ٽي ڪلاڪ، ڪنهن نه ڪنهن ڪرت ۾ رڌل رهندو هو. هر معاملي ۾ پابند هوندو هو. زندگيءَ ۾ ڪوبه ڪم دير سان شروع نه

ڪيائين ۽ نه ئي ڪو ڪم ٽڪڙ ۾ ڪندو هو. گفتگو ڪرڻ ۽ لکڻ وقت لفظن جي چونڊ ڪرڻ ۾ پڻ ڏاڍو محتاط رهندو هو. هن ڪيتريون ئي تقريرون ڪيون ۽ مضمون لکيا، پر ڪڏهن به رنگين ٻولي استعمال نه ڪيائين. هيءُ هر انهيءَ خط ۽ خطي ۾ لفظن کي سنڀالي رکندو هو، جنهن جو هڪ پاسو خالي هوندو هو. هن وٽ مختلف ماڻهن جي ڪتب آيل پنن، لفافن ۽ ڪاغذن جا ڌار ڌار بندوق ٻڌل هوندا هئا. اهڙن ڪاغذن جي اڻ استعمال ٿيل پاسي تي هو ڪارڪنن، رياست جي والين ۽ خود وائسراءِ هند ۽ برطانيه جي وزيراعظم کي خط ۽ جوابي خط لکندو هو. هڪ ڀيري هن کان هڪ پينسل ۽ هڪ پوري رنگ وارو پٿر گم ٿي ويو، جيڪي کيس هڪ ٻار سوکڙي ڪري ڏنا هئا. انهيءَ پٿر کي هيءُ پير وٽ طور استعمال ڪندو هو. هيءُ گهڻي دير تائين گوليندو رهيو ۽ نيٺ گولي ساهه ڀڄيائين. هيءُ آزاديءَ کان پوءِ سرڪاري عملدارن کي مهانگي اسٽيشنري ۽ عمدن ڪاغذن جي استعمال کان روڪيندو هو. هيءُ سرڪاري آفيسرن کي تنبيهه ڪندو هو: ”برطانوي آفيسرن جي آڏو هلندي اسين هڪ خرچاڻو ڏيڻ ۾ ڦاسي پونڊاسين ۽ پوءِ هڪ ڏينهن سموري هندستان کي اُن ۾ ڌڪي ڇڏينداسين. پوءِ اسان جي حالت آئين ۽ چاڙهين واري هوندي“ هيءُ بار بار چوندو هو: ”اسان کي شهزادن ۽ حاڪمن وارا سڀ شاهڻا شوق ڇڏڻا پوندا.“ هيءُ وڌيڪ چوندو هو: ”هٿ جو ٺاهيل ڪاغذ، ديوناگري يا اردو ڪتابت لاءِ يا عام لکپڙهه لاءِ استعمال ڪرڻ گهرجي.“ هن بار بار انهيءَ ڳالهه کي ورجايو: ”حڪومتي عملدار عوام جا خادم آهن، انڪري انهن جي مهانگين دعوتن ۽ آجياڻن کان پاسو ڪرڻ گهرجي.“

گاندھي هر ٽڪو پئسو غريبن جي سهائتا لاءِ ڪتب آڻڻ چاهيندو هو. هن کي مختلف پبلڪ فنڊن ۾ جيڪي چندا چيڪن، ڊرافٽن ۽ مني آرڊرن جي صورت ۾ ملندا هئا، تن تان به ادارن کان ڪميشن ڇڏائي، اهي پئسا به بچائي وٺندو هو. هيءُ رضاڪارن ۽ ڪارڪنن تي اُن وقت ڪاوڙيو هو جڏهن اهي عوامي فنڊن ۾ لاڀرواڻي ۽ بي ڌياني ڪندا هئا. 1896ع ۾، جڏهن

هيءَ هندستان آيو ته هندستانين هن کي هڪ هزار رپيا ڏنا هئا. هن سڄي خرچ جو تفصيلي وچور پيش ڪيو جنهن ۾ ڏاڍيون دلچسپ داخلائون هيون، مثال طور ٽرام جو پاڙو پاڻي ڇهه پئسا، بازيگر ڇهه پئسا، جادوگر آٺ آنا، ٽئٽر چار رپيا وغيره.

گاندھي چوندو هو: ”اسان جي ڪم ۾ شاھ خرچيءَ لاءِ جڳھ ناهي، ڪارڪن جڏهن مون لاءِ مهانگيون نارنگيون يا انگور آڻين ٿا ته اهو ايئن آهي، جيئن مون کي ڪو 120 رپيا ڏئي ۽ گهرج رڳو 12 رپين جي هجي؟ مونءَ به اسان کي لکين اڀوجهن جو امانتدار بنجڻو آهي.“ هن جي صلاح هئي: ”ننڍي سفر لاءِ سواريءَ تي چوڇڙ هجي، ان لاءِ پنڌ ڪري سگهجي ٿو.“ انهيءَ صلاح تي هن پهريان پاڻ عمل ڪيو ڏکڻ آفريڪا ۾، هو 42 ميل پنڌ ڪري آشرم کان شهر ويندو هو ۽ مقصد رڳو هيءُ هو ته ڪجهه پئسا بچائجن. هيءُ پنهنجي آفيس ۽ ڪورٽ ڏانهن پنڌ ايندو ويندو هو. هڪ ڀيري گاندھيءَ جي ليڪچر لاءِ في رڪي ٽڪيٽون چپايون ويون. هن جي ليڪچر جو عنوان هو ”چا قومپرستيءَ لاءِ نسل پرستيءَ کان چوٽڪارو ضروري آهي؟“ انهيءَ ليڪچر مان جيڪا موٽي ٿي، سا سموري رقم ’ديشبندو‘³⁰ ميموريل فنڊ ۾ ڏني ويئي. گاندھيءَ پهريون ڀيرو هڪ گراموفون ڪمپنيءَ کي ڳالهه ٻولهه رڪارڊ ڪرائي. هن جي گفتگوءَ جو عنوان هو ’خدا سچ آهي‘، انهيءَ اڌ ڪلاڪ جي گفتگوءَ جا هن کي 65 هزار رپيا مليا، جيڪي هن هريجن فنڊ ۾ جمع ڪرايا. هيءُ پئسن بچائڻ ۽ پئسن ڪمائڻ، ٻنهي ۾ هڪ جيترو اڳيرو ۽ پيڙ هو. حڪومت جڏهن هن جي ڪتابن تي بندش وڌي ته هن اخباري هاڪارن وانگي پنهنجا ڪتاب بازارن ۾ ۽ چؤنڪن تي هڪا ڏيئي وڪرو ڪيا. هن پنهنجو ڪتاب ’هند سراج‘،

³⁰ سي آر داس [1925-1870] کي ’ديشبندو‘ به سڏيو ويندو هو. ديشبندو لفظ جي معنيٰ ’وطن دوست‘ آهي. داس جو پيشو وڪالت هو. هن ولايتي ڪپڙي جي بائڪاٽ واري هلچل ۾ مڪم ڪردار ادا ڪيو.

پهرين پنج، پوءِ ڏهه ۽ پڇاڙيءَ ۾ پنجاهه رپين ۾ وڪرو ڪيو جنهن جي اصلي قيمت چار آنا هئي. ’ڍانڍي سالت مارچ‘ وقت، هن جيڪا لوڻ مٺ ڪئي هئي، اُن جو اڌ تولو سندس هڪ مداح 525 رپين ۾ خريد ڪيو. اُن زماني ۾ سون جي اڌ تولي جو مئلهه به 40 رپيا هو. دنيا ۾ ڪنهن به واپاريءَ ۽ ڪنهن به ڏڪاندار هن وقت تائين ايتري ڳري قيمت تي لوڻ وڪرو نه ڪيو آهي!

گاندھيءَ جاتو ٿي ته ماڻهو هن جو آٽوگراف وٺڻ لاءِ هر وقت آتا رهن ٿا. هن پنهنجي آٽوگراف جي في پنج رپيا مقرر ڪري ڇڏي هيءُ آٽوگراف جي في ڪنهن کي به معاف نه ڪندو هو. پوءِ چو نه اهو ساڳيو آٽوگراف وٺندڙ اڳ ۾ لکين رپيا چنڊو ڏئي چڪو هجي. هڪ ڀيري، هن ڪاڌيءَ جي ڪپٽ وڌائڻ لاءِ، پاڻ گهورڙيو بنجي ڪاڌي وڪرو ڪرڻ شروع ڪئي. هن جي هٿ ۾ ڪپڙي ماپڻ جو وال ۽ ڪلهي تي ڪاڌيءَ جا ٿان هوندا هئا ۽ هر گهٽيءَ گام ڪپڙي جا هڪا ڏيندو وٺندو هو. هن 50 منٽن ۾ 500 رپين جو ڪپڙو وڪيو. هڪ ڀيري، گاندھيءَ کي ريل جي ڊگهي مسافري ڪرڻي پئي ته هن هر ايندڙ اسٽيشن تي ڪاڌي وڪڻڻ شروع ڪئي. هن جڏهن ڪاڌيءَ جي نمائش جو افتتاح ڪيو ته هڪ هفتي اندر پنج سئو رپين جي ماليت جو ڪپڙو وڪامي ويو. گاندھيءَ جڏهن ڪاڌيءَ جي ڪپڙي پائڻ جي اپيل ڪئي ته ڪاڌيءَ جو ساليانو وڪرو 48 رپين مان 65 هزار ٿي سَوَ ۽ ٻارنهن رپين تائين پهتو. جڏهن به ڪانگريس جا اجلاس ٿيندا هئا ته هيءُ هنرمندن ۽ ڪاريگرن کي نمائشي اسٽال لڳرائڻ لاءِ چونڊو هو ۽ اجلاس ۾ شريڪ ٿيندڙ کي چونڊو هو ته پنهنجن ڳوٺن، شهرن ۽ علائقن ۾ ڪاڌيءَ جي ڪپڙي جي ايئن مشهوري ڪريو، جڏهن ته اوهين انهن ڪاريگرن جا ايڄنٽ آهيو.

گاندھيءَ جي ولايتي ڪپڙن جي بائڪاٽ سبب رڳو بنگال ۾ پرڏيهي ڪپڙن جي ڪپٽ ۾ 50 سيڪڙو سالياني گهٽتائي آئي. بنگال کان پوءِ ٻين خطن ۾ به ايئن ٿيو ۽ پوءِ ڏسندي ڏسندي، هندستان ۾ پرڏيهي ڪپڙي جي

تجارت اچي گوڏا کوڙيا. گانڌيءَ کي اهو اندازو هو ته ”هندستان ۾ ماڻهن جون گهرجون وڌنديون ۽ ڪي اسر انگلينڊ کان به درآمد ڪرڻا پوندا، انڪري هن چيو ته اهڙا اسر گهرائجن، جو مقامي صنعت تي منفي اثر نه پون.“ کيس ڄاڻ هئي ته کاڌيءَ جي صنعت اڪيلي سر ولايتي ساز سامان جي سمند ۾ جيئري نه ٿي رهي سگهي. هن اهو به ڄاتو پئي ته ڪي لالچي صنعتڪار انگريزن سان ملي پگت ڪري پنهنجي ملڪ کي لٽڻ ۾ پٺ هئا. هن جي خواهش هئي ته سڄي هندستان ۾ هٿ جي صنعت کي ٻيهر جيارجي!

هن جي ڪم کي سرڪار پاران ڪابه سهائتا يا مالي مدد نه ملي ۽ ماڻهن جو رويو به سرد مهريءَ وارو رهيو پر پوءِ به هيءُ عوام کي ڪپڙي لٽي، کاڌ خوراڪ ۽ ٻين بنيادي سهولتن ۾ پاڻي ڪرڻ لاءِ، مستقل مزاجيءَ سان ڪوششون ڪندو رهيو. آل انڊيا وليج انڊسٽريز ايسوسيئيشن ۽ آل انڊيا اسپننگ ايسوسيئيشن قائم ڪيون ويون. انهن پنهنجن جون سڄي هندستان ۾ برانچون کوليون ويون. وارڌا ۾ اڳي قائم مگن ميوزم کي هڪ عوامي تجربگهه بنايو ويو جتي ڪٽڻ، اُٺڻ، ڪاغذ ٺاهڻ، چمڙي رنگڻ، صابن ٺاهڻ، ماڪيءَ جي مکين جي پالنا ۽ واڍڪي ڪم سان گڏ ٻيا ڪيترا تجربا ٿيڻ لڳا. گانڌيءَ جو انهيءَ ڳالهه تي زور هو ته گهر ۾ آڏاڻي تي ٺاهيل ڪپڙي کان ڪوبه ڪپڙو سستو نه آهي ۽ گهر ۾ پڇايل ماني، ڪنهن عاليشان هٽل جي مانيءَ کان هر طرح سستي ۽ سواڊي آهي. وٽس دولت کان وڌيڪ زندگيءَ جي اهميت هئي، اُنڪري هندستان ۾ وڌندڙ بي روزگاريءَ تي کين گهڻو اُڪو هو. گانڌيءَ قوم جي خوشحاليءَ کي نظر ۾ رکندي، اسان کي اقتصاديات نئين طريقي سان سمجهائڻ شروع ڪئي. هن سمجهائڻ خاطر پڇيو: ”ڇا اوهين ڄاڻو ٿا ته ان ڳالهه جو ڪهڙو سبب آهي، جو هندستان ۾ هر سال بنهه گهڻو اناج پيدا ٿيڻ کان پوءِ به اسين ڪڻڪ ٻاهران گهرايون ٿا؟“ پوءِ پاڻ ئي وڻائين، ”اسان کي ميڊي واري اتي ڪاٺ تي هيرايو ويو

آهي، جنهن ۾ ڪو سٺ ناهي، ۽ نه ئي ڪا سگهه، پر پوءِ به خريد ڪري مل مالڪن کي فائدو رسايون ٿا ۽ موت ۾ اهي اسان کي غريب ڪري رهيا آهن. اسان ڳوٺاڻي چاڪيءَ جي حالت ڏسندي به سندس سهائتا نه ڪئي. هاڻي ته اُن جو ڳوٺن ۾ وجود ئي نه رهيو آهي. هُن وٽ نه آهي وسيلو رهيا آهن، نه اهو ڏانءُ رهيو آهي، جيڪو هُن وٽ 50 سال اڳ ۾ هوندو هو، ڇو ته سدائين قريو رهيو آهي. ڳوٺن کي انهيءَ حالت مان ڪڍڻ لاءِ منهنجيءَ رٿا پٽاندر شهرن ۾ ڪوبه اهڙو اسر پيدا نه ڪيو ويندو جيڪو ڳوٺن ۾ ماڻهو ناهي سگهن ٿا.“ هن ماڻهن کي سمجهايو ته ڪپڙو پاڻ ٺاهيو پنهنجا چانور پاڻ چنڊيو ۽ چڙيو ڪڻڪ خود پيئهو ڪنڊ بدران ڳڙ واپرايو. گانڌيءَ وٽ جڏهن غير ملڪي ايندا هئا ته هيءُ انهن کي ديسي ڪنڊ سوکڙيءَ طور ڏيندو هو.

گانڌيءَ عوام کي خبردار ڪندي چيو: ”اوهان جا آڏاڻا، مل سان مقابلو نه ڪري سگهندا. ڇو ته مل جو مالڪ سدائين گهٽ اُچوري ڏيڻ لاءِ ويچاريندو آهي ته جيئن گهڻو مال پيدا ڪري سگهي، پر اسان کي پورهيتن کي مناسب معاوضو ڏيڻ گهرجي، ٻيءَ صورت ۾ اهو به هڪ استحصال آهي، پوءِ ٻلي اهو اُڇاڻائيءَ ۾ ٿيندو هجي.“ انهيءَ سوچ جو مظاهرو گانڌيءَ عملي طرح ڪيو هو. هڪ ڀيري وٽس هڪ هٿ جو ڪاغذ ٺاهيندڙ ڪارخانيدار آيو ۽ کيس ٻڌايائين ته هو پنهنجن مزدورن کي ڇهه پئسا ڏهاڙي اجرت ڏئي ٿو ۽ ڪوشش ۾ آهي ته سندس ڪاغذ اڃا به سستو ٿئي ته جيئن ان جو واهو وڌي ڪارخانيدار جي ڳالهه ٻڌي، گانڌيءَ جواب ڏنس: ”جيڪڏهن تون ڪاغذ اڃا به سستو ڪندين ته پوءِ آءٌ تنهنجي ڪارخاني مان ٺهيل ڪاغذ نه خريد ڪندس، ڇو ته ان سستائپ جو سڌو واسطو پورهيتن جي اُچوري سان آهي.“

گانڌيءَ جي خواهش هئي ته ٻهراڙين مان دلال جو ڪردار ختم ڪجي ته جيئن ڳوٺاڻن هنرمندن ۽ ڪاريگرن کي پنهنجي پيداوار جو پورو معاوضو ملي سگهي. هن کي ڄاڻ هئي ته هارين کي پنهنجي پوري هلي جو مناسب

هاري

معاوضو نٿو ملي. خريدار جڏهن ڪو وڪر خريد ڪري ٿو ته ان جي ڪا پتي
مس ٿي هارين ۽ پورهيتن تائين پهچي. سڄو مسئلو گهٽ قيمت جو نه، پر
دلال جو آهي. گانڌي اناج، ڪپڙي ۽ ٻين عام واهپي وارن اسمن جي چُرپر
تي بندش ۽ ذخيري اندوزيءَ جي خلاف هو. چو ته اهڙن قدامن سبب رڳو هٿ
واڻيو ٿي ڪمائي رهيو هو. هيءُ دولتمندن کي ڪري نموني چوندو هو: ”اوهان
ڏوڪڙ رڳو دوکي ۽ ڦرلٽ وسيلي ڪمايا آهن.“ هيءُ ائين به چوندو هو ته:
”وڏا واپاري زباني برطانيا جي مخالفت ڪن ٿا، پر دل ۾ ان جا ساٿي آهن.
انهيءَ اڻ طلبي ونگار وهڻ ۾ کين فائدو پنج سيڪڙو پوي ٿو پر گوري
سرڪار 95 سيڪڙو ڪمائي ٿي.“ هن هندستاني واپاريءَ جي نفسيات کي
سمجهندي چيو هو: ”سوديشي تحريڪ ناڪام ٿي چڪي آهي، چو ته
هندستاني واپاري ولاتتي اسمن جي چڪر ۾ اچي، ديسي مال مان هٿ
ڪڍي چڪو آهي.“

گانڌيءَ هاريءَ تي هڪ نظم پڙهيو هو جنهن ۾ هن هاريءَ کي ’دنيا جو
اهو‘ قرار ڏنو هو. هونءَ، عام طرح به ايئن چيو ويندو آهي ته ’جو ڪيڙي سو
کائي‘ هن پنهنجي سڄي حياتيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته هندستان جي
حقيقي آزادي هاريءَ جي غربت ۽ جهالت مان آزادي آهي. هو چوندو هو:
”هندستان جا 75 سيڪڙو ماڻهو زراعت سان لاڳاپيل آهن، هاري ڌرتيءَ جو
لهمڪ آهي، اُنڪري زمين سندس ئي ملڪيت هُجڻ گهرجي. مڪاني
حڪمرانيءَ جو خواب تيستائين ساڀيا ماڻي نه سگهندو جيستائين هاريءَ
کي جائز اجورو نٿو ملي.“

گانڌيءَ جو ويسا هو: ’اسان سڀني جو چوٽڪارو هاريءَ جي آجپي ۾
آهي. اسان جي خوشحال مستقبل جي چاڀي نه وڪيلن وٽ آهي، ۽ نه

ڊاڪٽرن ۽ وڏن زميندارن وٽ، اُن زماني ۾ حڪومت کي 25 سيڪڙو محصول زراعت مان ملندو هو اُنڪري گانڌي شهر ۾ جڏهن به ڪا عاليشان سرڪاري عمارت ٺهندي ڏسندو هو ته اُمالڪ ڏک وڃان چئي ڏيندو هو: ”ڏسو ڳوٺن جو پئسو شهرن ۾ خرچ پيو ٿئي.“ شهري خوشحالي، گانڌيءَ کي سدائين زراعت تي ڳرن ٽئڪسن جي بار ڦرلٽ، قرض، جهالت ۽ بيمارين جي ياد ڏياريندي هئي.

گانڌيءَ جو جنم ڪنهن هاريءَ جي گهر ۾ ته نه ٿيو هو پر هن هر ممڪن ڪوشش ڪئي ته هاري بنجي هارين جا ڏک لاهڻ جي ڪوشش ڪري هيءُ اڃا ٻار ئي هو ته هن کي ميويدار وٽ پوکڻ جو شوق ٿيو. هر شام اسڪول کان موٽڻ کان پوءِ ڪنواڻي ڪلھن تي رکي، وڻن کي پاڻي ڏيندو هو. هيءُ 36 ورهين جي عمر ۾ هاري بنجي فارم تي رهڻ لڳو. جڏهن آشرم قائم ڪرڻ لاءِ کيس پلاٽ جي ڳولا هئي ته هن کي اهو هنڌ وڻيو جتي هڪ ايڪڙ زمين تي گجھ ميويدار وٽ پوکيل هئا. هن اها زمين خريد ڪئي ۽ پنهنجي ڪٽنب ۽ دوستن سان گڏ اُتي رهڻ لڳو. هڪ اعليٰ مقام وارو اتارني عهدو ڇڏي هاريو شروع ڪيائين. آشرم ۾ هوريان هوريان ڪچا ۽ ڪڪاوان گهر ٺهڻ لڳا. گانڌي زمين کيڙڻ، پاڻي ڀرڻ، ڀاڄيون ۽ ميون پوکڻ ۽ ٻارڻ لاءِ ڪاٺ چيرڻ جو ڪم ڪندو هو. اهڙيءَ طرح، هن ۽ سندس ساٿين جي لڳاتار محنت سبب هڪ غير آباد زمين، هڪ باغ بنجي گل گلزار ٿي پئي.

گانڌيءَ ڏهه سال آفريڪا ۾ هڪ زرعي فارم تي زندگي گذاري، جنهن جي نتيجي ۾ هن کي زراعت بابت نه رڳو ڄاڻ حاصل ٿي، پر هن کي عملي تجربو به ٿيو. اُن زماني ۾ هن ماڪي لاهڻ جو عدم تشدد جي اصول تي بيٺل، پر هڪ سائنسي طريقو ڳولي لڌو جنهن ۾ ماڪيءَ جي ماناري کي وڻ جي تاريءَ مان پٽڻ کان سواءِ ئي ماڪي لاهي ويندي هئي. هن عملي طرح ثابت ڪري ڏيکاريو ته جيڪڏهن ماڪي بنين ۽ باغن ۾ پالي وڃي ته اها اُپت وڌائڻ ۾ مددگار ٿي سگهي ٿي.

گانڌي ماڻهن جي اها شڪايت قبول ٿي نه ڪندو هو ته زمين غير آباد هجڻ جا سبب پاڻيءَ جي اٿاڻ يا پوکيءَ جا اوزار نه هجڻ آهن. هيءُ چوندو هو: ”انهيءَ سڄي ماجرا جو حل هيءُ آهي ته هاري پنهنجي محنت ڪيئن ٿو ڪتب آڻي.“ هڪ ڪامياب هاريءَ لاءِ هيءُ چوندو هو: ”هو هر وقت محنت لاءِ تيار هجي، هر ڳالهه ۾ پنهنجي وس وارو هجي، ۽ پنهنجو پاڻ تي پاڙيندڙ هُجي.“ هڪ ڀيري، جڏهن تعليم جي هڪ نئين منتظم شڪايت ڪئي ته ”اسان کي جيڪو زمين جو ٽڪر مليو آهي، اهو پوکيءَ جي لائق ناهي“ تنهن تي گانڌيءَ سمجهائين: ”تو کي خبر آهي ته اسان آفريڪا ۾ ڪهڙي بنجر زمين آباديءَ لائق بنائي هئي! جيڪڏهن آءٌ تنهنجي جاءِ تي هُجان ته هوند انهيءَ زمين جي ٽڪر ۾ هر هلائڻ بدران ٻارن کي گڏ ڪيڻ واريون ڪرييون وٺي ڏيان ۽ ساڳيو نتيجو وٺان، جيڪو اوھين هَر ڏيڻ سان وٺڻ گهرو ٿا. هن ان منتظم کي وڌيڪ سمجهائيندي چيو: ”زمين جو مٿيون ته ڏاڍو زرخيز هوندو آهي، ان ۾ ڀاڄيون ۽ ٻيا ننڍي پاڙ وارا فصل پوکي سگهجن ٿا. جيڪڏهن ڪنهن زمين جو مٿيون ته اهڙو ناهي ته اهڙو ته وڻن جي پاڻ ڏيڻ، ريج ڪرڻ ۽ زمين کي نارڻ سان آهستي آهستي ناهي سگهجي ٿو. پنهنجن ٻارن کي سيکاريو ته هاريو نيچ نه، پر هڪ اُتر ڪرت آهي.“ گانڌيءَ جو ويچار هو ته زراعتي ڄاڻ هن پاران شروع ڪيل تعليم جي نئين نصاب ۾ اهم ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي.

ورهاڱي کان ٿورو اڳ، نوڪالي جي هندو هارين گانڌيءَ کي دانھن ڏني ته اهي زمين ڪيئن آباد ڪن؟ ڇو ته مسلمان هاري هنن کي هَر ڏيڻ لاءِ تيار ناهن. هن کين سمجهايو: ”زمين کيڙڻ لاءِ ٻيا اوزار به ڪتب آڻيو مثال طور چنچون ڪهي، ڪريبي وغيره. پڪ ڄاڻو ته فصل سٺو ٿيندو.“

1943ع ۾ جڏهن گانڌي جيل ۾ هو ته هندستان ۾ ڏڪار پيو هو جنهن سبب لکين ماڻهو موت جي وَڙ چڙهي ويا هئا. اها پوائتي يادگيري عوام ۽ آفيسرن جي ذهنن ۾ تازي هئي. هوڏانهن 1947ع ۾ پڻ ڏڪار اچڻ جو ڊپ

هو. اهڙيءَ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ، وائسراءِ هند پنهنجي پرائيويٽ سيڪريٽريءَ کي جهاز ۾ چاڙهي، سيبواگرام موڪليو ته ان معاملي تي گانڌيءَ کان مشورو وٺي اچي. ان نقطي تي گانڌيءَ بلڪل چٽي ۽ ڪري انداز ۾ ماڻهن کي ٻڌايو: ”ڏڪار کان ڊپ ڇو؟ اسان وٽ تمام گهڻي زرعي زمين آهي، پاڻي به جهجهو آهي، ڪمائيندڙ ۽ محنت ڪندڙ به ڪوڙ آهن ته پوءِ ڊپ ڇاجو؟ ڇو ڪاٺ لاءِ ڪجهه نه هوندو؟ بس رڳو هڪ ڳالهه ياد رکو ته جيڪڏهن هڪ ماني ڪاٺو ته سڀ کان پهرين ٻن مانين جو بندوبست ڪريو. هر ڪنهن کي پنهنجي ڪاٺ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه مثال طور ڀاڄيون ۽ ميوا پوکڻ گهرجن. اهو ڪم هر ماڻهو ڪري سگهي ٿو جنهن وٽ ڀلي زمين ٽڪر به نه هجي.“ هن وڌيڪ سمجهاڻيندي چيو: ”مٽيءَ ۾ وڻاڻ جو پاڻ ملائي اُن کي ڪنهن ٺڪڙ جي گُونڊي ۾ وجهي، هڪ ٻن ڏينهن تائين پاڻي ڏئي ناريو ۽ اُن ۾ ڪنهن ڀاڄيءَ جو بچ پوکيو ته پوءِ اوهان جي گهر ۾ ڪاڻه ڪا ڀاڄي موجود ٿي پوندي.“ اُن کان سواءِ، هن عوام ۽ حڪومت کي تنبيهه ڪئي: ”سماجي، سياسي ۽ مذهبي تقريبن تي شاهه خرچيون بند ڪيون وڃن. سرڪار ڏيسا ور کان فصل، ٻوٽن ۽ ڀاڄين جا بچ گهرائڻ بند ڪري، ڇو ته اهي اسان جي جاگرافيائي ۽ موسمي حالتن سان ميل ڪائيندڙ نه آهن.“ هن چيو: ”نشاستو ۽ ٻيون توانائيون، جيڪي صحت لاءِ ضروري آهن، اهي گهڻو ڪري اناج مان ملن ٿيون، پر اهي ڀاڄين، ميون ۽ اهڙن ٻين ڪاٺ لائق ٻوٽن جي پاڻن ۽ کڻن مان به حاصل ڪري سگهجن ٿيون. هاري ۽ زميندار پنهنجي واڌو اُڀت کي ڏکي وقت لاءِ سنڀالي رکن.“ پاڻ پري ٿيڻ لاءِ گانڌيءَ جي ڏنل صلاحتن تي عمل واسطي مستقل مزاجي، ضابطو ۽ حالتن پتاندري سوچيندڙ فرد گهريل هئا ته جيئن ٻاهرين ملڪن کان پئس مان جان ڇڏائي سگهجي ها.

جڏهن حڪومت کاڌ خوراڪ ۽ ڪپڙي تي ضابطو رکندي راشن وارو طريقو متعارف ڪرايو ته گانڌيءَ پنهنجي حصي جو راشن نه ورتو هو ڇو ته هن پنهنجي ڪاٺ پيئڻ جي عادتن ۾ ٿورو آڻي ڀت، ماني، دال ۽ کنڊ واپرائڻ

ٽرڪ ڪئي هئي، ۽ پنهنجي ٽن ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو پاڻ تيار ڪرڻ شروع ڪيو هُئائين.

گانڌيءَ هريجنن کي سمجهايو: ”سيڙپ کان سواءِ ڊيسي پاڻ ڪيئن ٺاهي سگهجي ٿو؟“ هن کين ٻڌايو: ”اهو اوسي پاسي موجود شين مان ٺاهي سگهجي ٿو جنهن ۾ گئون ۽ جو چيٽو انساني ڪرفت، جانورن جو پيشاب ۽ ڀاڄين جون کليون اچي وڃن ٿيون.“ هن کين عملي تجربو ڪري سمجهايو ته انهن سڀني کي پاڻ ۾ چڱي نموني ملائي هڪ ڦٽ اونهي کڏ کڻي پوري ڇڏيو. انهيءَ کي سئونپا ۽ ٻيا ڌرتي دوست ڪيڙا، ٿوري وقت ۾ ڪمائي پاڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏيندا. ساڳئي وقت، هن هريجنن کي خبردار به ڪيو: ”جيڪڏهن کڏ هڪ ڦٽ کان وڌيڪ اونهي هوندي ته پوءِ اهو مواد، بدبودار گئسون پيدا ڪرڻ جو سبب بنجندي.“ گانڌيءَ جو اهو ’پنگي واڌو هاريءَ‘ وارو ڪم، ڪُجهه پُراڻو پسند هارين ۽ زميندارن کي نه وڻيو. گانڌيءَ هر حال ۾، ڪيميائي پاڻ کان وڌيڪ وڻاڻ جي پاڻ کي اوليت ڏيندو هو.

هيءُ زميندارن ۽ هارين کي وري وري خبردار ڪندو هو ته ڪيميائي پاڻ اُڀت ته برابر ڏئي ٿو پر ٽڪڙي ۽ گهڻي اُڀت زمين کي نقصان به پهچائي ٿي.

گانڌيءَ جو خيال هو ته زمين لاءِ ٽريڪٽر جي هٿر کان وڌيڪ فائدي وارو ڏانڊن وارو هٿر آهي. سابرمتي آشرم ۾، هن مختلف قسمن جي هرن کي استعمال ۾ آندو ۽ تجربو ڪري ثابت ڪيائين ته ڏانڊن وارو هٿر هٿر ٿي بهتر آهي. هن ٻڌايو ته اهو هٿر زمين دوست آهي، ڇو ته اهو زمين اُٿلائي ۽ ڪيڙي ضرور ٿو پر هڪ مناسب حد تائين. اُنڪري زمين کي نقصان نه ٿو پهچي. ان کان سواءِ هيءُ ٽريڪٽر جو اُنڪري به مخالف هو ڇو ته ٽريڪٽر هڪ ئي ڌڪ سان هڪ سَو ماڻهن کي زراعت مان نيڪالي ڏئي رهيو هو. هن جو خيال هو ته ماڻهن کي ڪنهن نه ڪنهن طرح تعميري ڪم ۾ رڌل رهڻ گهرجي. ان کان سواءِ، هن جو هيءُ به ويچار هو ته زراعت ۾ مشين جو استعمال، هارين جي صلاحيت ۽ تخليقي ڏانڌو کي مڏو ڪندو. هن وٽ زمين

جي سارسنپال ۽ پوکيءَ بابت بلڪل چٽا خيال هئا. هن جو چوڻ هو ته هڪ سئو ڪٽنب زمين گڏجي ڪيترين ۽ پوءِ اُپت پاڻ ۾ ورهائي ڪٽن، نه ڪي سئو ايڪڙ زمين جا ٽڪر ڪري پاڻ ۾ ورهائين ۽ بچ پاڻ جا خرچ وڌائين.

گانديءَ جي نظر ڀاڳين تي به هئي. هيءُ چوندو هو: ”هندستان جي هر گهر ۾ گهڻو ڪري ڏاند گاڏي آهي ۽ اها گهڻو وقت ڪتب ئي نه ٿي اچي.“ هيءُ سهڪاري بنيادن تي وڻائن کولڻ جي هر وقت وڪالت ڪندو هو ۽ چوندو هو: ”هڪ وڏي واڙي ۾ مال جو علاج ڪرڻ به سولو آهي، انهن جي سارسنپال به بهتر نموني ڪري سگهجي ٿي ۽ مينهن ۽ ڳڻن کي سائي ڪرڻ لاءِ هڪ سئو ساڻ رکڻ ۽ تاتڻ به سولو آهي، جيڪو ڪم هر ڀاڳيو نٿو ڪري سگهي.“ هن اهو به ٻڌايو: ”محنت سبب واڙي تي ايندڙ ڏهاڙيءَ جي خرچ ۽ آمدنيءَ ۾ هڪ منافعي وارو نسبتي ڳانڍاپو قائم ڪري سگهجي ٿو.“ هن ائين به چيو: ”جڏهن واڙا نه ٿا ڪمائين ته ڀاڳيا ننڍڙا پاڏا، وڇون، گابا، گايون ۽ ڀاڄائين مينهن ۽ ڳڻن کي گهڻ لاءِ وڪرو ڪن ٿا، جيڪو بي زبائن سان ناحق آهي.“

گانديءَ کي ڳڻن جي حفاظت جي ڳڻتي هوندي هئي. جڏهن هن سڄي هندستان جو سفر ڪيو ته هن هارين جون غربت سبب ڏرا ڏنل اکيون ۽ ڏهرا جسم ڏٺا ۽ ڳڻن جي نپل حالت ڏني. هن کي حيرت لڳي ته اهو ملڪ، جيڪو ڳڻن جو احترام ڪندي ٿڪجي ٿي نٿو انهيءَ ملڪ ۾ ساڳي ڳڻن رحم جوڳي حالت ۾ آهي. کيس احساس ٿيو ته اهو گگندار جانور هندو - مسلم جهيڙي جي ور چڙهي ويو آهي. مسلمان اُن کي ڪهڻ لاءِ هر وقت تيار آهن ۽ هندو انهيءَ جي ڇههءَ کي به وڏي ڳالهه سمجهن ٿا. ٻي طرف، ڳڻن لاءِ قائم گوشالا ته انهن ٻي زبان جانورن تي ٿيندڙ ظلم جا اڏا آهن. هن صلاح ڏني ته اُهي ڳڻن، جيڪي سايون ٿي نٿيون سگهن ۽ پوڙهيون ۽ ڪمزور آهن، انهن جي سهائتا لاءِ ماهرن کان مشورا ورتا وڃن. هن کي مينهن جي ڪير ۽ مکڻ کان ڳڻن جو ڪير ۽ مکڻ وڌيڪ وڻندو هو. گانديءَ ماڻهن کي سمجهايو ته ڳڻن جي مرڻ کان پوءِ اُن جو چمڙو ۽ هڏا به ڪمائتا آهن.

گانديءَ پنهنجي آشرم ۾ هڪ ساڻ ڌاريو ۽ پنهنجن جوڙيل اصولن تي ڳڻن جو وڻائڻ هلائڻ لڳو. جڏهن به هن جي وڻائڻ ۾ ڪنهن ڊگهيءَ کي ڪو گابو يا گابي چمندي هئي ته هيءُ انهيءَ گابڙي يا گابڙيءَ کي پيار مان هٿ ڦيرندو هو. هڪ ڀيري هڪ پهريات ڳڻنءَ کي ڪا لاعلاج بيماري ٿي پئي، جنهن لاءِ گهڻا ئي دَس پنڌ پڇيا ويا. نيٺ گانديءَ پنهنجي دل تي پٿر رکي فيصلو ڪيو ته انهيءَ پٿاريءَ کي بيماريءَ جي عذاب مان سدائين لاءِ آجو ڪجي. هيءُ پاڻ بيمار ڳڻنءَ جي کُر کي پيار مان هٿ ۾ جهلي وينورهيو جيستائين سٺي هئي اُن بي زبان کي سدائين لاءِ آرامي نه ڪيو ويو. گانديءَ جي انهيءَ قدم سبب، تمام گهڻو هل هنگامو ٿيو. ماڻهو چوڻ لڳا: ”ڏسو ته هڪ عدم تشدد جي پرچارڪ ۽ امن جي اهڃاڻ ڪيڏو نه پُر تشدد قدم ڪيو آهي.“ گانديءَ انهيءَ رد عمل کي گهڻي صبر سان سٺو. هڪ جئن مت جي روحاني اڳواڻ ته ائين به چيو: ”جيستائين انهيءَ گناهه کي گانديءَ جي رت سان نه ڌوئبو تيستائين گناهه جو ٽڪو ڪڏهن به نه لهندو.“

گانديءَ هڪ ڀيري عدم تشدد جي پيروڪارن کي اُن وقت عجب ۾ وجهي ڇڏيو جڏهن هن آشرم ۾ پوکيل فصل ۽ ڀاڄين کي نقصان رسائيندڙن ڀولن کي مارڻ لاءِ چيو. گانديءَ چيو: ”آءٌ پاڻ به هڪ هاري رهيو آهيان ۽ مون کي خبر آهي ته هاريءَ لاءِ فصل بچائڻ ۽ پيل روڪڻ ڪيترو نه اهم هوندو آهي. اسان ڀولن کي بچائڻ ۽ ڊيچارڻ لاءِ هر حربو هلايو آهي - اسان بندوق جا هوائي فائر ڪيا ۽ گهڻو ئي گوڙ گهمسان ڪيو پر ڀولا نه ڀڳا ۽ نه ئي ڊنا. اُنڪري مون وڏي غور ۽ ويچار کان پوءِ، انهن کي مارڻ جو فيصلو ڪيو آهي. ڇو ته هاڻي ائين ڪرڻ کان سواءِ ڪو ٻيو چارو ناهي.“ پر اهڙي نويت ڪانه آئي.

گانديءَ سدائين انهيءَ سوچ ۾ هوندو هو ته هارين جي آمدني ڪيئن وڌائجي. ڇو ته اهي سال جا لڳ ڀڳ چار يا ڇهه مهينا وندا رهندا هئا. اُن عرصي ۾ هنن کي گهر جي پونجيءَ تي گذارو ڪرڻو پوندو هو. ان زماني ۾ سال ۾ فصل به هڪ ڀيرو ٿيندو هو. گانديءَ 30 ڪروڙ هارين لاءِ هڪ

مستقل ڪم ڳولي لڌو. هن عورتن کي اٺ جي ڪم تي لڳايو ۽ مردن کي آڏاڻي جي حوالي ڪيو. ڇو ته هن چاهيو ٿي ته انهن هارين ۽ غريب خاندانن جي آمدني ايتري ٿئي جو پيٽ پري کائي سگهن، دوا درمل ڪرائي سگهن، تن ڏيکي سگهن، ٻار پڙهائي سگهن ۽ وٽن ڇپر ڇانوَ هجي. ان کان پوءِ ئي اهي انڪار جي طاقت کي سمجهندا. گانڌي هاري - مزدور راج قائم ڪرڻ جي حق ۾ هو ۽ خبردار ڪندو هو: ”جڏهن هاري ۽ غريب پنهنجن ڏکن ڏولائون ۽ بدتر حالتن بابت باخبر ٿيندا ۽ ڄاڻندا ته ڪسمپرسِيءَ واري حالت ۾ ئي رهڻ سندن قسمت ناهي ته پوءِ اهي پنهنجيءَ ڦرلٽ جا سڀ آئيني ۽ غير آئيني حربا توڙي ڦٽا ڪندا، ۽ جڏهن هو سمجهندا ته سوراج ڇا آهي ته پوءِ دنيا جي ڪابه طاقت کين سوراج ماڻڻ کان روڪي نه سگهندي.“

گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ هاري به نافرمانيءَ جي تحريڪ ۾ شامل ٿيا ۽ ڍانڍي مارچ کي سرڪاري روڪ ۽ رڪاوٽ کان پوءِ به ڪامياب بنائون. اهي ساڳيا ڍنل ۽ گوڻگا هاري، وڏين محفلن، مجلسن ۽ جلسن ۾ نه رڳو شريڪ ٿيندا هئا، پر آزاديءَ لاءِ وڃن ۽ اقرار به ڪندا هئا. جڏهن ٽئڪس ۽ ڍل نه ڏيڻ جي مهر هلي ته انهن جون زمينون سرڪار ضبط ڪيون ۽ آپتون زورريءَ ڪڍي وئي. اهو سچ آهي ته بظاهر اقتصادي طور ته انهن هارين ڪجهه وڃايو پر پنهنجي انڪار سبب هاڻي اهي نوان ماڻهو بنجي چڪا هئا.

گانڌي ماڻهن کي روڪي ته نه سگهيو ته اهي کيس مهاتما نه سڏين ۽ پيرين به نه پون، ۽ نه ئي پنهنجي مان ۾ ماڻهن پاران آجياڻن ۽ دعوتن کي روڪرائي سگهيو ٿي. گانڌي پنهنجي مقصد لاءِ هندستان جي مختلف شهرن ۽ جڳهن تي ويو ۽ لاڳيتو عوام سان رابطي ۾ رهيو. هر هنڌ، جتي ڪٿي هن کي پيار ۽ عزت ملي. هن اڳيان سندس لکيل خط ۽ چنيون، هن جا فريم ٿيل فوتو ۽ ٻيا مهانگا ۽ زيباشي اسر وڏي احترام ۽ عقيدت مان پيش ڪيا ويندا هئا. گانڌي ماڻهن جي پيار ۽ ان جي اظهار جو دل جي گهرين سان قدر ڪندو هو. پر کيس اها ڳالهه نه وڻندي هئي ته هڪ غريب ملڪ جا

رهواسي، جن جي في ڪس آمدني تي پئسا ڏهاڙي مس آهي، سي ويهي گلن، هارن ۽ اجايي ڏيڪاءَ تي پئسا وڃائين. پر هيءُ ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ به ماڻهن کي روڪي نه سگهيو. اصل ۾ هن انهيءَ اينگهي خرچ کي موڙيءَ ۾ تبديل ڪرڻ گهريو پئي. پوءِ هن ارادو ڪيو ته جڏهن عوام هن تي خرچ ڪري ٿي ته پوءِ ڇو نه اهو سڦل ٿيڻ گهرجي. گانڌي جڏهن اسٽيج تي ويٺو هو ته ماڻهو هن کي هار ۽ تحفا ڏيندا هئا. هيءُ جلبي ختم ٿيڻ کان پوءِ چونڊو هو ته ”منهنجيون پياريون نينگريون ڪٿي ڏسجن ٿي نه ٿيون؟ هاڻي مان هنن هارن ۽ تحفن کي نيلام ڪيئن ڪريان؟“ پوءِ هيءُ هار ڳچيءَ مان لاهي نيلاميءَ لاءِ واک ڏيڻ شروع ڪندو هو. ”هڪ رپيو ٻه رپيا، ٽي رپيا، چار رپيا ۽ پنج رپيا.“ اهڙيءَ طرح ڪل ڀوڳ ڪندي هار وڌي اڳهه تي نيلام ڪندو هو. اهڙي نموني، هيءُ نه رڳو هار پر هن کي مليل ميوا ۽ ٻيون شيون شڪليون به نيلام ڪندو هو. هن هڪ ڀيري هڪ هزار 30 رپين ۾ نيلام ڪيو ۽ ٻيو هار ته هن 300 رپين ۾ نيلام ڪيو هو. هڪ دفعي گانڌيءَ کي هڪ ننڍڙي پيٽڙي تحفي ۾ ملي. هن انهيءَ جي ٻولي مٿس شروع ڪئي ۽ چيائين: ”هن جو ٺلهه 250 رپيا آهي، نه نه مون کان غلطي ٿي، هن جو ٺلهه 275 رپيا آهي.“ جڏهن ميڙ مان ڪنهن 300 رپين جي ٻولي هنڌي ته هن چيو ته اڃا واک مٿي هلي، ڇو ته هن جهڙي صندوقڙي مون اڳ ان کان به وڌي اڳهه تي نيلام ڪئي هئي، مون کي هڪ هزار رپيا گهرجن. آهي ڪو؟“ نيٺ اها وڏي ٺلهه ۾ نيلام ڪيائين. ڪلڪتي جي شهرين هن کي ٽي پيرا، مختلف وقتن تي، قيمتي صندوقڙيون ڏنيون، جيڪي هن اُتي ئي نيلام ڪيون. گانڌيءَ هڪ ڀيري نيلاميءَ بابت چيو: ”ڏسو ته عوام پاران مليل تحفي کي آءٌ ڪيترو نه مان ڏيان ٿو. هونءَ به آءٌ ايتريون سوکڙين کي ڪٿي رکندس ۽ ڪيئن سنڀاليندس، ڇو ته مون وٽ ته اهڙو ڪوبه بندوبست ناهي. مون کي نيلاميءَ ۾ ڪابه خرابي نٿي ڏسجي، ڇو ته اهو هڪ چڱو مقابلو آهي. هونءَ به نيلاميءَ جا پئسا سٺي مقصد لاءِ ڪتب اچن ٿا، ۽ عوام تحفا مون کي نه، پر سوراج لاءِ ڏئي ٿو.“

پينو فقير

گاندھي جيئن جيئن عوامي سھائتا جي ڪمن ۾ وڌيڪ مصروف ٿيندو ويو تيئن تيئن پنهنجي ڪٽنب ۽ وڪالت کي گھٽ وقت ڏيڻ لڳو. کيس احساس ٿيو ته جيڪڏهن عوام جي سڀوا ڪرڻي آهي ته پوءِ رضاڪاراڻي غربت جي چونڊ ڪرڻي پوندي. نٺ ٺانگر ۽ ڏيڪاءَ کي ٽرڪ ڪرڻو پوندو. پوءِ ته هن جي زندگيءَ ۾ اهڙو وقت به آيو جو مال ۽ ملڪيت گڏ ڪرڻ هن لاءِ ڏوهه بڻجي پيو ۽ شيون ٻين کي ڏيڻ ۾ هن کي سُرھائي محسوس ٿيندي هئي. آهستي آهستي آرام ۽ آسائش جون سڀ شيون ۽ ڳالهيون موڪلائي ويس. هن اباڻي ملڪيت جي ڪا پوئواري نه ڪئي. ايتريقدر جو ڪنهن زماني ۾ شروع ڪيل انشورنس پاليسي به پئسا نه پيارڻ سبب ختم ٿي ويئي. هن وڪالت ڇڏي ڏني، جنهن مان کيس ان وقت به مهيني ۾ چار هزار رپيا ملندا هئا. هن ڏکڻ آفريڪا ۾ ورڪرن ۽ عوام پاران تحفي ۾ مليل چاندي ۽ سون

اهڙو ڪوبه جلسو نه هو جتي گاندھيءَ عوام کي چندي جي اپيل نه ڪئي هُجي. هن هڪ جلوسي ۾ هڪ نارنگي 10 رپين ۾ ۽ هڪ سُٺ جوهار 20 رپين ۾ ۽ هڪ سوني ٽڪلي پنج هزار رپين ۽ هڪ ٻي صندوقڙي هڪ هزار رپين ۾ نيلام ڪئي. هڪ ڀيري، جلوسي ۾ ماءُ ۽ پٽ شريڪ هئا. ماءُ پٽ کي گاندھيءَ جي ويجهو ڪئي آئي ته گاندھيءَ ٻار سان پيار ڪندي ٻار کي ڪٿي مٿي کنيو ۽ سندس ڳچيءَ مان سونو هار لاهي، نيلاميءَ جي ٻولي هڻڻ شروع ڪيائين. سندس اُن حُجت تي ماءُ ۽ پٽ ڏاڍا سرها ٿيا.

گاندھيءَ هڪ ڀيري چيو: ”مون وٽ ڏاڍيون مُنڊيون آهن ۽ آءٌ انهن سڀني کي وڪرو ڪرڻ گهران ٿو.“ پوءِ هن هڪ مُنڊي جي نيلاميءَ لاءِ اڃا ٽي ڀيرا واک مس ڏنو ته اها 445 رپين ۾ وڪامجي ويئي. انهيءَ مُنڊيءَ جو اصلي مُل 30 رپيا هئڻ هو. هڪ ڀيري هن کي چندي ۾ مختلف سڪا مليا، جن ۾ سون ۽ چاندي جا سڪا به شامل هئا، ۽ هڪ عاج جو سڪوپڻ هو. هن انهيءَ سڪي ڏانهن اشارو ڪندي چيو: ”اهو سڀ کان وڌيڪ اهم آهي، ڇو ته هڪ غريب شخص وٽ هو ئي اهو عاج جو سڪو جيڪي مون کي ڏنائين. مون وٽ اُن جي قيمت سون کان به وڌيڪ آهي.“ هن انهيءَ کي هڪ سئو يارنهن رپين ۾ نيلام ڪيو.

گاندھيءَ تي جلسن، جلوسن ۾ شرڪت ڪرڻ ۽ معاملن نڀيڙڻ جو تمام گھڻو دٻاءُ هوندو هو. پر ڪڏهن به منجهانئس هڪ هٿ واڻي واريو جوش جذبو ختم نه ٿيو. گاندھيءَ جي ڄمار جڏهن 78 ورهيه هئي ته هندو مسلم فساد ٿيا ته هن ٻهار جو دورو ڪيو ۽ مليل سوکڙيون اُتي ئي نيلام ڪيائين. گاندھي آشرم ۾ رهندو هو ۽ غريبيءَ ۾ گذاريندو هو پر پوءِ به پبلڪ فنڊ ۾ هڪ سڪو ڏنائين، جيڪو سندس هڪ پرستار 500 رپين ۾ خريد ڪيو هو.

مان هڪ ترست قائم ڪيو ۽ فينڪس فارم کي به عوامي پلاٽيءَ لاءِ اڀري ڇڏيائين. هن ڪڏهن به پنهنجي آرام جو خيال نه ڪيو پر پنهنجا اصول، زال ۽ پٽن تي پڻ لاڳو ڪيائين.

گاندھي پنهنجي زندگيءَ جي پڇاڙيءَ وارن سالن ۾ چندي تي گذارو ڪيو جيڪو ڪيس دوست ۽ پرستار ڏيندا هئا. ٽالستاءِ فارم تي رهڻ وقت، هن ۽ هن جي سڄي ڪٽنب جو خرچ هن جو جرمن دوست ڪيلنباش پريندو هو. هن پاران سڄي هندستان ۾ قائم آشرمن جو خرچ، هن جا همدردي ۽ ساٿي رضاڪاراڻي طور پريندا هئا.

پنڊت مالويہ جي، فقيرن جو شهزادي طور مشهور هو پر گاندھي ته شهنشاهه هو. هن تاريخ ۾ عوامي سھائتا لاءِ پنڊ ۽ چندي وٺڻ جو هڪ نئون رڪارڊ قائم ڪيو. ڪيس پنهنجيءَ انهيءَ خوبيءَ جو اندازو تڏهن ٿيو جڏهن هيءُ ناتال انڊين ڪانگريس پاران ميمبرن کان في ۽ چنڊو گڏ ڪري رهيو هو. ٿيو ايئن ته هڪ ڏينهن شام جو گاندھي هڪ امير ماڻهوءَ وٽ چندي لاءِ ويو ۽ ڪيس اُميد هئي ته هو 80 رپيا چنڊو ڏيندو. پر هو ته 40 رپيا ڏئي پڙ ڪڍي بيهي رهيو. گاندھيءَ هن کي راضي ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي، پر هو نابري واري بيٺو رهيو. پر گاندھي به دل شڪستو نه ٿيو هيءُ صدا هڻي ويهي رهيو ۽ سڄي رات ورندي صبح تائين ويٺو رهيو. نيٺ اُن امير شخص هن کي منجهند ڌاري 80 رپيا ڏنا.

ڏکڻ آفريڪا ۾ متپيد خلاف هلايل جدوجهد جي نتيجي ۾ جيل ويل ساٿين جي ڪٽنبن جي سھائتا لاءِ هن کي پئسا گڏ ڪرڻا پوندا هئا. انهن رضاڪارن ۽ سندن خاندانن جو ڪل تعداد پنج هزار هو ۽ انهن جي روز جو خرچ 3200 رپيا هو. گاندھيءَ ڏکڻ آفريڪا مان تار ذريعي هندستانين کي مدد جي اپيل ڪئي ته رياستن جي والين، اميرن، واپارين هڪدم پئسا موڪليا. جڏهن سندس اپيل ڪانگريس جي اجلاس ۾ پڙهي ويئي ته اُتي موجود ڪارڪنن پئسا ايئن ڏنا، جڻ سڪن جو مينهن وسندو هجي.

گاندھيءَ کي انهيءَ اپيل جي نتيجي ۾ جيڪي به سوکڙيون ۽ چنڊا مليا، انهيءَ جو وچور ٺاهي موڪليائين. ان کان سواءِ، خرچ جو به تفصيلي وچور ٺاهي موڪليائين. هن لاءِ عوام پاران مليل نه رڳو هڪ هڪ ٽڪو اهم هو پر ڪيس چندي ڏيندڙن جي جذبن جو پڻ احساس هوندو هو. هيءُ عوامي فنڊ ڪتب آڻڻ بابت گهڻي ڌيان کان ڪم وٺندو هو. هڪ پيري هڪ تنقيدڪندڙ تلڪ سوراج فنڊ تي آڱريون ڪنيون ته هن تنقيد ڪندڙ کي هڪ ئي جواب ڏنو ته ڪنهن ماهر کي ساڻ ڪري اچي اڪائونٽ جانچيو.

گاندھيءَ، تلڪ سوراج فنڊ لاءِ هڪ هدف مقرر ڪيو هو ته هونئن مهينن ۾ هڪ ڪروڙ رپيا گڏ ڪندو. هڪ دوست هن کي منت ڪئي ته هو رڳو ڏهن منٽن لاءِ اداڪارن جي هڪ منڊليءَ طرفان هلندڙ نماءُ ۾ هلي ته اداڪار 50 هزار رپين تائين رقم گڏ ڪري سگهن ٿا. گاندھيءَ رٿا کي رد ڪيو. هوڏانهن اُن وقت تائين رقم به رڳو 15,00,000/- رپيا گڏ ٿي هئي. هيءُ اڪثر چوندو هو: ”اميرن ۽ سڀني ۽ واپارين جا لک لائق، جواهي چنڊو ڏين ٿا، پر غريب جيڪو چنڊو ڏين ٿا، اُها رقم پوءِ ڪيتري به ٿوري ڇو نه هجي اسان لاءِ رحمت آهي.“ هيءُ انهن غريب گراڻن کي ڪڏهن به وساري نه سگهندو هو جيڪي پنهنجي نبل ۽ ڪمزور هٿن سان، پنهنجن پٽڪن جي ورن ۽ پوتڙن جي پلانڊن مان ڏڪندي ڏڪندي ٽڪو چوڙي فنڊ ۾ ڏيندا هئا. گاندھيءَ تلڪ سوراج يادگار فنڊ کان سواءِ، هڪ شهيد نينگر ولما لاءِ پڻ يادگار فنڊ قائم ڪيو. ان کان سواءِ، هن گوڪلي، لڄپت راءِ، ديشبندو داس، اينڊريوس ۽ جليانوالا باغ جي شهيدن لاءِ پڻ يادگار فنڊ قائم ڪيا هئا. هن کُلئي عام چوڻ شروع ڪيو: ”جيڪڏهن جليانوالا باغ جي شهيدن لاءِ مقرر وقت اندر رقم گڏ نٿي ٿئي ته هو پنهنجو آشرم وڪڻي رقم فنڊ ۾ جمع ڪرائيندو. ٻن مهينن ۾ ديشبندو يادگار فنڊ لاءِ ڏهه لک گڏ ٿيا. اُن وقت هن کي خبر پئي ته ٽنگور شانتينڪيتن لاءِ فنڊ گڏ ڪرڻ نڪتو آهي ۽ هندستان جي مختلف شهرن ۾ فنڊ گڏ ڪرڻ واسطي ٽنگور

پاڻ اداڪاري ڪندو. گانڌيءَ تڪڙ ۾ نه رڳو 50 هزار رپيا فنڊ ۾ جمع ڪرايا، پر ٽئگور کي اداڪاري ڪرڻ کان روڪيائين ۽ ٽئگور پنهنجي دورو رد ڪيو. جڏهن به هندستان ۾ ٻوڏ، ڏڪر ۽ ڪا ٻي آفت آئي ته گانڌي سهاڻا جي اپيل ڪئي ۽ هن جي هر اپيل تي وٺڻ وارن هٿن کان ڏيڻ وارا هٿ گهڻا وڌيڪ هئا.

گانڌي اڻٽڪارن ۽ ڪاڌيءَ جي عام واهپي ۽ اڇوتن کي هڪ جائز مقام ڏيارڻ لاءِ ملڪ اندر تڪڙا تڪڙا دورا ڪيا هئا. هريجن فنڊ لاءِ هن ٻن ڪروڙن کان وڌيڪ رقم گڏ ڪئي هئي. گانڌي غريبن جي پيٽ ڀرڻ واسطي خرچ ڪرڻ لاءِ تيار نه هوندو هو ۽ چوندو هو ته هڪ غريب کي مانيءَ پور سان مطلب ناهي، پر هن کي ته روزگار ۽ عزت ڪپي. گانڌي چوندو هو: ”آءٌ هڪ بکي ۽ انگ اگهاڙي کي ماني ۽ ڪپڙا ڏئي، انهيءَ جي تڏليل نه ڪندس پر انهيءَ کي ڪنهن ڪرت سان لڳائي ۽ عزت ڏئي، هن جو مان مٿانهون ڪندس.“

گانڌي هڪ پيري جيل ۾ هو ته جيل جي ڊاڪٽر چيس: ”گانڌيجي، صحتمند ماڻهن کي پنڻ نه گهرجي، ڇا اوهان آزاد هندستان ۾ ڪواهرڙو قانون ٺاهيندا؟“ هن ورندي ڏنس: ”بلڪل ٺاهينداسين پر اهو قانون مون جهڙن پينو فقيرن تي لاڳو نه ٿيندو.“ هن انگريزيءَ جي انهي پهاڪي ’پنڊڙن کي مطلب جي خيرات ته ڪانه ملندي نا؟‘ کي عملي طرح بلڪل اُبتو ڪري ڏيکاريو. گانڌيءَ فنڊ گڏ ڪرڻ لاءِ جيڪي نعرا، طور طريقا، حيل ٻهانا استعمال ڪيا، انهن جو انساني تاريخ ۾ ڪوبه مثال نه ٿو ملي. ڪيترائي ڪمزور لاچار ۽ نبل مرد ۽ عورتون ميلن جا ميل پنڌ ڪري هن پاران جاري ڪيل فنڊ ۾ پنهنجيءَ پونجيءَ مان حصو پتي جمع ڪرائيندا هئا. گانڌي ريلوي جي گاڏي يا ڪار وغيره مان فقيرن وارو ڪشتودريءَ کان ٻاهر ڪڍي چوندو گهرندو هو ۽ ماڻهو پئسن ڏيڻ لاءِ خبر ناهي ڪٿان اچي ڳاهت ٿيندا هئا. ڪيترا ويچارا ته ميوا ۽ ڀاڄيون به ڪٽي ايندا هئا. هڪ ماڊل اسڪول جي شاگردن هن کي ڪتيل سٺ.

ڪاڌيءَ جو ڪپڙو ۽ گجھ رقم ڏني، جيڪا هنن پنهنجي کيسي خرچيءَ مان بچائي هئي.

هڪ رن زال ته به آنا اڏارا وٺي، گانڌي پاران جاري ڪيل اپيل کي مان ڏيندي جمع ڪرايا. جڏهن هن کان پڇيو ويو ته هن ايئن ڇو ڪيو ته هن ورندي ڏني: ”مون اهي به آنا، رڳو ان خيال کان ڏنا آهن ته جيئن آءٌ به ايئن چئي سگهان ته مون به گانڌيءَ جو سڏ ورتايو جنهن اسان جي پلي لاءِ سڀ ڪجهه ڇڏي ڏنو آهي.“ گانڌيءَ ڪڏهن به عوامي فنڊ، ذاتي حاجت لاءِ ڪتب نه آندو. هيءُ غريبن کي چوندو هو: ”پورهيو ايمانداريءَ سان ڪريو مون کي پننڌڙ فقير نه گهرجن. محنت، پورهپي ۽ ڪم جي گهر ڪريو ۽ جيڪوبه ڪم ملي، اهو ايمانداريءَ سان ڪريو پر پنو نه.“

قورو

برابر گانڌي پينو فقيرن جو شهنشاهه هو. پر پوءِ به هن ڏٺو پئي ته هندستان ۾ ڏينهن ڏينهن امير وڌيڪ امير ۽ غريب وڌيڪ غريب ٿي رهيا هئا. هن وٽ برابريءَ جا پنهنجا ماڻا ۽ معيار هئا. هن ڳوٺاڻي زندگيءَ جي طريقي کي نئين نموني منظم ڪرڻ پئي چاهيو ته جيئن ماڻهن جي حياتيءَ ۾ ڪو سڌارو اچي سگهي.

گانڌي اميرن کي ڦري ۽ ڦري غريبن ۽ ضرورتمندن جي مدد ڪندو هو. پر اهو سڀ ڪجهه هو تلوارن جي چمڪاڻ يا وسندين ۾ آڳ جا آلاڻا ڏياري نه ڪندو هو. پر هن جا هٿيار هئا: ماڻهن کي سمجهائڻ ۽ کين پنهنجي اخلاقي جوابداري ياد ڏيارڻ. هن اميرن کي چيو: ”پنهنجي دولت جو ڦل غريبن تائين به پهچايو. عالم ۽ اڪابر به پنهنجي علم جو ميوو عوام تائين رسائين.

سرمائيدار پنهنجي منافع کي عوام جي سهائتا لاءِ خرچين. حاڪم ماڻهن کي عزت ڏين ۽ ڊڄڻا ۽ ڪانٽر بهادر ٿي وطن جي خدمت ڪن.“

گانڌيءَ هندستان جي ڪمزور ۽ بي همت ماڻهن کي اهڙي سگهه ڏني جو هو غلاميءَ خلاف اُٿي کڙا ٿيا. هن جي اپيلن ۾ هڪ عجيب منڊ ۽ موه هوندو هو جو سندس سڌ ٻار نوجوان، ٻڍا ۽ مرد توڻي عورتون سڀ ورنائيندا هئا. هن هڪ تيز رفتار براق مثل سڄي هندستان جا دورا ڪيا ۽ اميرن، سينين، پورهيتن، ٻارن، عورتن، نوجوانن ۽ هر مڪتبِ فڪر جي ماڻهن کي اُتساهيو. نتيجي ۾ هندستاني قوم جي ڪايا پلٽجي پئي.

گانڌيءَ جون عام فهم ۽ ساديون اپيلون به اهڙيون پُراثر هيون جو مائت پنهنجا ٻار قومي چوٽڪاري لاءِ قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا. پر دينشين عورتون پنهنجا زيور سرعام هن وٽ اچي پيش ڪنديون هيون، ۽ غريبن وٽ جيڪو ڏوڪڙ پئسو هوندو هو سو سڀ اچي هن جي خدمت ۾ حاضر ڪندا هئا.

هڪ سال ڏُڪر سبب فصل سُٺو نه ٿيڻ ڪري هاري ڍل وغيره ڏيڻ جوڳا نه رهيا. پر پوءِ به سرڪاري دٻاءُ ۽ ڊپ سبب پنهنجا هڙ، پاڇاريون ۽ ڪوڏرون وڪڻي رهيا هئا ته جيئن ڍل طور ڪجهه رقم جمع ڪرائي سگهن. گانڌي انهن کي ايئن ڪرڻ کان روڪيو ۽ کين چيائين: ”حڪومت کي ڍل ۽ ٻيا ٽئڪس نه ڏيو.“ گانڌيءَ کين اُتساهيو: ”حڪومت جا ٽئڪس ڦٽائي وڃو.“ هن ٽئڪس نه پيارڻ جي مهم هلائي. هارين گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ ستيه گره ڪندي ڪليو اقرار ڪيو: ”ڪوبه هاري حڪومت کي رهنون يا ٽئڪس نه ڏيندو. پلي حڪومت سندن زمين تي قبضو ڪري يا زمينون پنهنجي تحويل ۾ وٺي ڇڏي.“ حڪومت هارين جون زمينون، بينل فصلن سميت پنهنجي قبضي ۾ ڪيون. گانڌي هارين کي همٿايو: ”اوهان کي پنهنجي پورهئي جي ڦل ڪٽڻ کان ڪوبه روڪي نٿو سگهي، وڃو ۽ وڃي پنهنجو فصل ڪٽي اچو.“ هاري جڻن جي صورت ۾ راتاها هڻي، بصرن جو

فصل ڪئي ويا. انهن راتاهن جو اڳواڻ موهن لال پانڊيا هو جنهن کي پوءِ انگريز سرڪار انهيءَ ڏوهه ۾ گرفتار به ڪيو هو. جڏهن موهن لال پانڊيا جيل مان آزاد ٿيو ته هن کي شاندار آجياڻو ڏنو ويو جنهن ۾ کيس ’بصر چور‘ جو لقب پڻ ڏنو ويو هو. گانڌيءَ انهيءَ جلسي جي صدارت ڪئي هئي. انهيءَ موقعي تي گانڌيءَ، موهن لال پانڊيا جي نرڙ تي انگريزي اکر ’V‘ يعني فتح جو نشان ٺاهيو هو.

ڏڪار دوران هڪ پيريءَ گانڌيءَ ڌڙيل هارين کي پڻ ساڳي صلاح ڏني هئي. واقعو هيئن آهي ته ڏڪڙ ۽ سوڪهڙي جي ڪري فصل نه ٿيا، هوڏانهن سرڪاري عملدار ڍل اوڳاڙڻ لاءِ نڪتا. سرڪار هارين ۽ زميندارن جون ملڪيتون ضبط ڪيون ۽ بچيل ٽپڙ ٽاڙي نيلا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اهي ڪنهن به خريد نه ڪيا. نيٺ هڪ وڏي تحقيق ۽ جاچ کان پوءِ هارين جون گجهه گهر جون قبول ڪيون ويون ۽ اُن سال جي ڍل به معاف ٿي.

چمپران ۾ انگريز زميندار ڏهاڙيءَ جي حساب سان مقامي ڳوٺاڻن کان نير جي پوک ڪرائيندا هئا. پر کين معاضو ايڪٽر بيڪٽريا بنهه گهٽ ڏيندا هئا. ڪنهن اٽڪل سان هڪ مايوس ۽ پريشان هاري چيمپران مان پڇو ۽ وڃي گانڌيءَ سان حال اوريائين. گانڌيءَ هڪدم اوڏانهن ويو ۽ واقعي جا سڀ تفصيل گڏ ڪيائين ۽ هارين ۽ مقامي زميندارن سان گڏجي انگريز زميندارن خلاف جدوجهد هلايائين. نيٺ، اهو ظلم تي ٻڌل نظام ختم ٿيو.

هندستان ۾ ’لوڻ ٽئڪس‘ عوام جي في ڪس آمدنيءَ جي ڀيٽ ۾ گهڻو هو. عام واهپي لاءِ به لوڻ خريد ڪندڙن کي ڳرو ٽيڪس ڏيڻو پوندو هو. جيتوڻيڪ هندستان ۾ قدرتي ڍنڍن، سامونڊي ڪارين ۽ ڪن جابلو علائقن ۾ لوڻ جهجهي مقدار ۾ موجود هو پر ان جي ميڙڻ تي قانوني طرح پابندي لڳل هئي. گانڌيءَ انهيءَ ڪاري قانون خلاف تحريڪ هلائي ۽ فيصلو ڪيو ته اهو قانون هر قيمت تي ختم ڪرڻو آهي. لوڻ ٽيڪس خلاف جڳ مشهور ”ڍانڍي مارچ“ کان اڳ هن ۾ چيو هو ”آءٌ يا ته ڪامياب ٿيندس يا اُتي ماريو“

ويندس ۽ منهنجو لاش سمنڊ ۾ لڙهندو. سڌو سُرڳ ۾ ويندس. پر جي سلامت موٽيس ته فاتح ٿي موٽندس.“ گانڌيءَ، سابرمتي آشرم کان پنهنجو تاريخي ڍانڍي مارچ شروع ڪيو هن پنهنجن ساٿين سان گڏ پنجويهن ڏينهن ۾ به سڄو اڪيٽاليه ميل پنڌ ڪيو ۽ ڍانڍي سامونڊي ڪناري تي پهتو جتي هُن ڪناري تان لوڻ مٺ ۾ کڻي، ’لوڻ - ٽيڪس‘ قانون جي ڀڃڪڙي ڪري حڪومت کي للڪاريو. شريمني سروجني نٿيو کي نرڙ تي تلڪ لڳائي ۽ هار پارائي، لوڻ ٽيڪس قانون ٽوڙيندڙ جي اعزاز سان نوازيو ويو. اُن موقعي تي گانڌيءَ چيو ته ”زمين تان مٺ لوڻ جي ڪڍڻ ڪا وڏي ڳالهه ناهي. پر آءٌ ته هندستان جو سڀ لوڻ هٿ ڪرڻ گهران ٿو.“ گانڌيءَ جي اهڙي اشاري کان پوءِ، عوام هندستان ۾ ڪلئي عام لوڻ ميڙڻ ۽ ڪتب آڻڻ شروع ڪيو. ايئن ڪندي انهن ’لوڻ ٽيڪس‘ قانون جي انحرافي ڪئي. پوليس، سڄي هندستان ۾ لوڻ هٿ ڪرڻ لاءِ ڇاپا هنيا ۽ گرفتاريون ڪرڻ شروع ڪيون. هڪ پيري پوليس جي گاڏي گانڌيءَ جي ڀرسان اچي لنگهي ته هُن اُن کي هٿ جو اشارو ڏيئي روڪيو ۽ چيائين، ”مون وٽ غير قانوني لوڻ آهي، مون کي گرفتار ڪندؤ؟“

گانڌيءَ فيصلو ڪيو هو ته هيءُ لوڻ جي هر ڀڄوئي تي راتاها هڻي، انهيءَ ڏند ڪٿا کي رد ڪندو ته لوڻ به ڪو بندش پيل وڪڙ آهي. پر هن جي تڪڙي گرفتاريءَ سبب رڻا ناڪام ويئي. هن جي عدم تشدد جي پوئلڳن لوڻ جي ڀڄوئي کي لُٽڻ شروع ڪيو. پوليس لائي چارج ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ ماڻهن جا مٿا ڦاٽي پيا، ڪيترا ته شديد زخمي ٿي پيا. پر پوءِ به سڄي هندستان ۾ لوڻ جا دڪان ڦرجڻ لڳا. نيٺ هڪ سال اندر لوڻ واري قانون ۾ نرمي آڻيندي حڪومت فيصلو ڪيو ته گهر لاءِ لوڻ ڪتب آڻڻ يا ڳوٺ جي حدن ۾ لوڻ ميڙڻ تي ڪابه بندش ۽ روڪ ٽوڪ نه هوندي.

انگريز سرڪار کي گانڌيءَ جي روپ ۾ هڪ ڏکيو ملهه مليو جنهن ثابت ڪري ڏيکاريو ته دوکي ۽ لُٽ مار کان سڌي سنئين حجت ڪندي ڦرڻ

بهتر آهي. انگريز ننڍي ڪنڊ ۾ واپاري بنجي آيا هئا، پر پنهنجي مڪر، فريب ۽ ڏاڍ سبب سڄي هندستان تي قبضو ڪري ورتائون. هتان جي مقامي صنعت، خاص ڪري ڪپڙي جي صنعت کي تباهه ڪيائون. جنهن جي نتيجي ۾ هنرمند بيروزگار ٿي ويا، ڪيترا ته هاريو ڪرڻ لڳا، باقي محنت ۽ مشقت ڪري پيٽ گذر ڪرڻ لڳا. هر پاسي غربت جهنگ جي باهه وانگي پکڙجڻ لڳي. ليسٽرشائر ۽ مانچسٽر مان ڪپڙو درآمد ٿيڻ سبب ڪروڙين رپيا ڏيساور وڃڻ لڳا.

گاندھيءَ ولاتي ڪپڙي، شراب ۽ برطانوي اسمن جي بائيڪاٽ جو اعلان ڪيو. هن عوام کي اپيل ڪئي ته پاڻ ڪتيو پاڻ اُٽو ۽ ڪپڙو به پاڻ ٺاهيو. سندس اپيل کي شاندار موٽ ملي. هن رضاڪار عورتن جا جتا تيار ڪيا، جيڪي ’پوليس پڪٽ‘ وانگي ڪم ڪرڻ لڳا. اهي پڪٽون ولاتي ڪپڙي جي دڪانن ۽ شراب جي دڪانن جي اڳيان قائم ڪيون ويون، جيڪي عوام کي ولاتي ڪپڙو ۽ شراب خريد ڪرڻ کان روڪينديون هيون. هن شهرن، ڳوٺن، واهڻ ۽ وستين ۾ ولاتي ڪپڙي، شراب ۽ پرڏيهي اسمن جي بائيڪاٽ لاءِ اپيلون ڪيون، جنهن کي عوام شاندار موٽ ڏني. نتيجي ۾ هندستان ۾ انهن اسمن جي درآمدي انگ گهٽجي ويو. برطانيا ۾ ڪيتريون ئي ڪپڙي جون ملون بند ٿي ويون. انهن لاءِ هندستاني عوام جا ڪتيل سٽ جا ڏيرا ٻر گولا ٿي سامهون آيا، جن سندن نظام کي ڊانواڻڊول ڪري ڇڏيو. نتيجي ۾ اُتي هزارين مزدور بي روزگار ٿي ويا. هڪ سال کان پوءِ جڏهن گاندھي ليسٽرشائر ويو ته هن انگريز مزدورن کي خطاب ڪندي چيو: ”اوهان وٽ مون لاءِ تاثر هيءُ آهي ته مون اوهان کي بيروزگار ڪرايو آهي. اوهان وٽ هن وقت بيروزگارن جو تعداد ٽيهه لک آهي. پر اسان وٽ سال ۾ ڇهه مهينا تي سئو ملين ماڻهن وٽ ڪوبه روزگار ناهي هوندو. اوهان وٽ ماهوار بيروزگاري الاٽونس 70 شلنگ آهي پر اسان وٽ مهيني ۾ سراسري آمدني سٽ شلنگ ۽ ڇهه پينس آهي. ڇا پوءِ به اوهان هندستاني پورهيت ۽ اڻٽڪار ۽ اُن جي بکي ٻار جي وات مان گرھ ڦرڻ گهرو ٿا؟ هونءَ به ڇا ڀلا هندستان اخلاقي طرح، ان ڳالهه لاءِ

بتل آهي ته اهو ڪپڙو ليسٽرشائر مان درآمد ڪري جڏهن ته اهو پاڻ ڪپڙو پيدا ڪري سگهي ٿو.“ گاندھيءَ جي انهيءَ سڌي طريقي ۽ کلي دل سان ڳالهائڻ سبب انگريز پورهيتن جي دل تان بار لٿو ۽ گاندھيءَ کي وڏو مانُ ڏنائون.

گاندھيءَ وٽ امير ۽ غريب ۾ ڪوبه فرق نه هوندو هو. هڪ ڀيري پنگين جي گڏجاڻيءَ ۾ هڪ عورت آئي ۽ پنهنجين ڪرائين مان ٻه سونيون چوڙيون لاهيندي چيائين: ”هاڻي اسان جي مڙس وٽ ايترو به نه ٿو بچي، جو هو ڪجهه زالن کي ڏين. هي منهنجا آخري زيور آهن، جيڪي مان هريجنن جي پلائيءَ لاءِ ڏيئي رهي آهيان.“

گاندھيءَ ڪلندي ورائيو: ”آءٌ مڃان ٿو ته منهنجين اپيلن سبب سڀ ڊاڪٽر، وڪيل ۽ واپاري فقير ٿي ويا آهن. مون کي ڪوبه پڇتاءُ ناهي. هندستان جهڙو غريب ملڪ، جنهن ۾ ٽڪي برابر خيرات وٺڻ لاءِ به ماڻهو ڪوهه پنڌ ڪري وڃن ٿا. اُتي مهانگا زيور رڳو ڏيکاءُ لاءِ پائڻ مناسب به نه ناهي!“ گاندھيءَ جي پبلڪ اپيل کي مان ڏيڻ واسطي نوجوان عورتون پنهنجا زيور ڏيڻ اينديون هيون ۽ سندن والا، واليون، چوڙيون ۽ ڪنگڻ نه لهندا هئا ته اهي انهن زيورن کي پڇرائي ۽ ڪپرائي لهرائينديون هيون. گاندھيءَ جي عورتن کي ڪيل اپيلن سبب هن جي مخالفن کي ڏاڍي چڙ لڳندي هئي، پر گاندھي پنهنجي فيصل تي اڏول رهندو هو. هن مخالفن کي رڳو اها ورندي ڏني: ”مون کي ته اهڙيون هزارين پيشر گهرجن، جيڪي منهنجو سڏ ورنائين ۽ پنهنجو سڀ الهه تلهه نه، ته به گهٽ ۾ گهٽ پهريل زيور ته قومي مقصد لاءِ ڏين.“ هڪ ڀيري هڪ جلسي ۾ هڪ نيگريٽي، هن کي گل پيش ڪرڻ آئي، ته گاندھيءَ جي نظر چوڪريءَ جي آڱر ۾ پيل منڊيءَ تي پئي. هن چوڪريءَ کي منڊي ڏيڻ لاءِ راضي ڪيو ۽ چوڪريءَ منڊي لاهي، هن جي هٿ ۾ ڏني. بلڪل ساڳئي نموني، هڪ ڀيري هڪ چوڪر اسٽيج تي آيو ته گاندھيءَ جي نظر ٻار جي سونن ٻيڙن تي پئي. هن چوڪر کي راضي ڪري ٻيڙا چندي لاءِ ورتا، ۽ چوڪر کي پيار ۽ پنهنجائپ مان ڌڙڪو ڏيندي چيائين،